

MARTINE VELDHUIZEN

DE ONGETEMDE TONG

Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige
woorden in het Middelnederlands (1300-1550)

DE ONGETEMDE TONG

Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige
woorden in het Middelnederlands (1300-1550)

The untamed tongue

Middle Dutch notions of sinful, unethical and criminal words (1300-1550)
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. G.J. van der Zwaan,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen op woensdag 30 oktober 2013
des middags te 12.45 uur

door

MARTINE DIANE VELDHUIZEN

geboren op 9 juli 1980
te Hoevelaken

Promotoren: Prof. dr. P.W.M. Wackers
Prof. dr. F.P. van Oostrom

Maar er is geen mens die de tong kan temmen,
dat onberekenbare kwaad, vol dodelijk venijn.
Jakobus 3:8 (NBV)

Man is human because he can say so.
Lieberman en Crelin 1971, p. 221

INHOUD

1 Inleiding	
1 De schadelijke kracht van de tong	1
2 Corpus	4
3 Stand van onderzoek	6
3.1 Middeleeuwse opvattingen over schadelijk spreekgedrag	6
3.2 Inventarisatie van methodes	9
4 Het begrip ‘discours’	11
5 Begrenzing van onderzoek en methodologische kanttekeningen	12
6 Relevantie	15
7 Vraagstelling en opzet	16
2 Schadelijk spreekgedrag in drie domeinen	
Achtergronden en methode	
1 Inleiding	19
2 Periodisering	20
3 De drie domeinen	21
3.1 Het kerkelijke domein	21
3.2 Het profaan-ethische domein	24
3.3 Het juridische domein	27
4 Methode	31
4.1 Taaltheoretisch instrumentarium	31
4.2 <i>Framing</i> van opvattingen over schadelijk spreekgedrag	41
4.3 Analysemodel per tekst	42
3 Zondige woorden	
Opvattingen over schadelijk spreken in het kerkelijke domein	
1 Inleiding	43
2 Corpus	44
3 De schadelijke effecten van spreekzonden	49
3.1 De verbeelding van de schadelijke effecten	49
3.2 De boosaardige bron van spreekzonden	54
3.3 Het beheersen van de tong	58
4 <i>Grace-threatening</i> en <i>face-threatening acts</i>	60
4.1 <i>Grace-threatening</i> en <i>face-threatening</i> voor de spreker	60
4.2 <i>Grace-threatening</i> en <i>face-threatening</i> voor de besprokene	66
5 Variabelen in de spreesituatie	70
5.1 Publiek maken	70
5.2 Toehoorders	72
5.3 Hiërarchische verhouding	74
6 Conclusie	79

4 Onvertogen woorden

Opvattingen over schadelijk spreken in het profaan-ethische domein

1 Inleiding	83
2 Corpus	84
3 Onvertogen woorden I: 'sot' spreken	91
3.1 'Sot' spreken als schadelijk spreekgedrag	91
De tong als ambivalent orgaan	91
'Sot' spreken is onbeheerst spreken	93
Rationele connotatie van 'sot' spreken	94
Morele connotatie van 'sot' spreken	97
3.2 'Sot' spreken als <i>grace-threatening</i> en <i>face-threatening act</i>	101
3.3 Variabele in de spreesituatie: mannen en vrouwen	103
3.4 Pochen en kijven als 'sot' spreekgedrag	105
4 Onvertogen woorden II: vleien en lasteren	109
4.1 Vleien en lasteren als schadelijk spreekgedrag	109
Lof en kritiek	113
4.2 Vleien en lasteren als <i>grace-threatening</i> en <i>face-threatening acts</i>	115
<i>Face-threatening</i> voor de besprokene	115
<i>Grace-threatening</i> voor de besprokene	117
<i>Face-threatening</i> en <i>grace-threatening</i> voor de toehoorders	118
<i>Face-threatening</i> en <i>grace-threatening</i> voor de spreker	119
4.3 Variabelen in de spreesituatie	120
Besprokenen	120
Toehoorders	124
5 Conclusie	125

5 Misdadige woorden

Rondom een dispuut tussen een pachtheer en een pachter (1480)

1 Inleiding	129
2 Corpus	131
3 Achtergrondinformatie 'plurade'-zaak	133
4 De 'plurade'-zaak in vijf fasen	134
Fase 1: uitdaging van Johan Muetsel	134
Fase 2: reactie van Heyne van den Eynde	136
Fase 3: advies over de beschuldiging	137
Fase 4: onderhandeling over de straf	140
Fase 5: advies over de straf	141
5 De straf: <i>amende honorable</i>	142
6 Tongstraffen	143
7 De <i>amende honorable</i> als <i>grace-threatening</i> en <i>face-threatening act</i> voor de spreker	146
8 Variabele in de spreesituatie	149
Mannen en vrouwen	149
Hiërarchische verhouding	150

9 Conclusie	151
6 Het discours van de ongetemde tong	
Een vergelijking	
1 Inleiding	153
2 Het kerkelijke en profaan-ethische domein	154
2.1 De tong	154
2.2 Schadelijke effecten	157
2.3 Variabelen in de spreesituatie	160
2.4 De ongetemde tong versus de taal als boodschapper van de rede	161
3 Het juridische domein: overeenkomsten en verschillen	162
4 Spreesituatie en historische context: raakvlakken	165
7 Slotbeschouwing	
1 Inleiding	171
2 Het discours van de ongetemde tong in de drie domeinen	172
3 Drijvende krachten achter het discours van de ongetemde tong?	175
4 Reflectie op methode	177
5 Vooruitzichten	178
6 Tot slot	179
Bijlagen	
Bijlage 1: analysemodel schadelijk spreekgedrag	181
Bijlage 2: spreekzonden in <i>Des coninx summe</i> en <i>Spiegel der sonden</i>	184
Bijlage 3: rechtszaak tussen Heyne van den Eynde en Johan Muetsel	187
Bijlage 4: houtsnede uit <i>Sottenschip</i>	190
Bijlage 5: afbeelding van tongstraf (<i>Costuma d'Agen</i>)	191
Literatuur	
Primaire literatuur	192
Secundaire literatuur	200
Summary	221
Curriculum Vitae	228

Wijze van noteren

Bij onuitgegeven werken (*Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt es* en *Sottenschip*) verwijs ik niet alleen naar de tekstplaats, maar wordt het relevante citaat volledig weergegeven. Ten behoeve van de leesbaarheid is de interpunctie, het hoofdlettergebruik en de spelling van letters i/j/u/w/v in de citaten in overeenstemming gebracht met hedendaagse maatstaven.

1 Inleiding

1 De schadelijke kracht van de tong

Als een stomp in je maag, zo kunnen woorden aanvoelen. Dat is niet alleen zo ‘bij wijze van spreken’, maar daar is medisch bewijs voor. Op MRI-scans is zichtbaar dat woorden kunnen leiden tot exact dezelfde fysiek-pijnlijke effecten als een stomp in de maag van degene tot wie de woorden gericht zijn.¹ Dit plaatst vraagtekens bij spreekwoorden als ‘geen woorden, maar daden’, of ‘schelden doet geen pijn’. Woorden *zijn* soms daden en woorden kunnen wel degelijk pijn doen. Anders gezegd, woorden verwijzen niet alleen naar elementen uit de werkelijkheid, maar ze kunnen deze ook vormen én beschadigen.

Op deze wijze is thans iets bewezen dat ook al in de late middeleeuwen gedacht werd. Zo bestaat er in het Middelnederlands een spreekwoord dat goed aansluit bij de uitkomsten van het medisch onderzoek over de schadelijke kracht van woorden:

Tong breekt been, al heeft ze er geen.

Oftewel: ook al heeft een tong geen botten, ze kan ze wel breken. De tong – als metoniem van het menselijk spreekvermogen – is een week

---

¹ Schöttelndreier 2008, p. 5.

lichaamsdeel, ze moet het doen zonder de stevige steun van een bot.² Daarom lijkt ze onschuldig te zijn en tot weinig destructiefs in staat. Maar schijn bedriegt. De tong kan zorgen voor vernietigende effecten.

Het spreekwoord is weinig bekend, maar variaties op dit spreekwoord komen in opvallend veel Middelnederlandse teksten voor.³ Het wordt bovendien genoemd in verschillende genres, bijvoorbeeld als afzonderlijke rijmspreuk, als onderdeel van een lied en in een traktaat over de liefde. Bovendien is dit spreekwoord in heel veel andere Europese taalgebieden bekend.⁴ Zo heeft het pendanten in het Engels, Duits, Frans, Latijns, Italiaans, Deens en Pools.

Deze studie wil aantonen dat dit spreekwoord niet op zichzelf staat, maar deel uitmaakt van een breed gedragen besef van de schadelijke kracht van het gesproken woord. Het spreekwoord is onderdeel van een discours over schadelijk spreekgedrag, in deze studie 'het discours van de ongetemde tong' genoemd. De ongetemde tong is volgens dit discours een orgaan dat in potentie levensgevaarlijk is. Zij liegt, scheldt en beledigt. Zij vleit, pocht en moppert. Zij kan haat zaaien, samenlevingen verwoesten, zielen beschadigen en karaktermoord plegen.

Het zijn deze laatmiddeleeuwse opvattingen over het schadelijk potentieel van gesproken woorden die centraal staan in dit boek. Dit onderzoek wil nagaan in hoeverre er sprake is van een overkoepelend discours van schadelijk spreekgedrag in Middelnederlandse teksten tussen

---

² Het spreekwoord lijkt afkomstig te zijn uit twee Bijbelse 'wijsheidsboeken'. Allereerst zou Jezus Sirach 28:17 een bron kunnen zijn: 'Een slag van een zweep veroorzaakt een striem, de slag van een tong breekt botten' (NBV). Een variant staat in Spreuken 25:15: 'Een heerser laat zich overtuigen door geduld, kalme woorden breken krachtige tegenstand' (NBV) of 'Door geduld laat een heerser zich overtuigen en een zachte tong kan botten verbrijzelen' (Willibrordvertaling). Zie ook Cressy 2010, p. 5 (Bijbelse bron en gebruik van het spreekwoord in vroegmodern Engeland).

³ In het onderhavige onderzoek zijn de volgende tekstplaatsen gevonden: *Gentse Boethius*, p. 354, r. 702, *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk 'Van spraken ende tonghen te bedwinghene', r. 214-217 en *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk 'Van scuvene gheselschap ende vrienſcap der gherre die vele spreken ende voert segghen', r. 1659-1660, *Der minnen loep* boek 1 (Leendertz 1845-1846, p. 145, r. 590-592f en r. 595-596), *Boec van Sidrac*, vraag 77, p. 77, *Antwerps Liedboek*, nr. 172 'Een nyeu liedeken' strofe 6 (Van der Poel e.a. 2004, p. 388-389) en *Swighen brinct vele rusten in* (Verdam 1892, p. 295, r. 46) en als losse rijmspreuk in het handschrift Den Haag, K.B., 70H48, f. 63v, waar bijvoorbeeld ook *Der sielen troest* in staat.

⁴ Zie voor een Engelse, Duitse, Franse, Latijnse, Italiaans, Deense en Poolse variant van het spreekwoord: <http://www.operone.de/spruch/81.php> [15/04/2013]. Het spreekwoord is in ieder geval nog bekend in vroegmodern Engeland volgens Cressy 2010, p. 5.

1300-1550. Het doel is om een beter beeld te krijgen van de destijds geldende normatieve ethiek van het gesproken woord. In andere Europese taalgebieden zijn vergelijkbare opvattingen over schadelijk spreekgedrag aangewezen, zodat de resultaten van het onderzoek met Middelnederlandse bronnen implicaties kan hebben voor vergelijkend internationaal onderzoek.

Interesse in opvattingen over schadelijk spreekgedrag in een laatmiddeleeuws taalgebied is dus door diverse onderzoekers aangetoond. Zo is er bijvoorbeeld een studie over scheldende vrouwen in het recht en de literatuur in de late middeleeuwen en is er onderzoek gedaan naar opruiende taal in de politieke context van laatmiddeleeuwse steden.⁵ Het bestaande onderzoek richtte zich echter meestal op teksten binnen afzonderlijke gebieden, bijvoorbeeld alleen binnen een kerkelijk gebied of op het terrein van de verhalende teksten.

Op twee manieren is mijn onderzoek vernieuwend ten opzichte van het bestaande onderzoek over schadelijk spreekgedrag. Ten eerste wordt het thema systematisch onderzocht in drie verschillende domeinen, met als doel om een domeinoverstijgend discours te ontwaren. Onder domeinen wordt in deze studie verstaan: specifieke gebieden waarvan wordt verwacht dat deze intern samenhangende noties hebben over schadelijk spreekgedrag in teksten. Er bestaat nog geen dergelijke vergelijkende studie naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag in het algemeen. Hoewel diverse onderzoekers wel eerder een sterk bewustzijn van de schadelijke kracht van het gesproken woord in laatmiddeleeuwse teksten hebben aangewezen in verschillende genres, onderscheidt dit boek zich dus door een comparatieve benadering waarbij naar een overkoepelend discours zal worden gezocht.

Ten tweede wordt voor de bestudering van het Middelnederlandse corpus over schadelijk spreekgedrag een aantal moderne taaltheoretische inzichten gebruikt. Hiervan is in het bestaande onderzoek nauwelijks gebruik gemaakt bij het analyseren van laatmiddeleeuws bronnenmateriaal. De meeste onderzoekers hanteren de methode *close reading* of gebruiken slechts in beperkte mate taaltheoretische instrumentalia. Een analyse die is gebaseerd op inzichten uit dit vakgebied kan helpen om teksten scherper te analyseren en nieuwe patronen bloot te leggen.

Deze studie wil laatmiddeleeuwse opvattingen over ‘schadelijk spreekgedrag’ als een conceptueel geheel bestuderen vanuit domeinvergelijkend perspectief. Hieronder en in hoofdstuk 2 zullen de domeinen uitgebreid worden toegelicht. Nagegaan wordt of er parallellen zijn tussen de afzonderlijke domeinen die daarmee deel uitmaken van een

---

⁵ Bardsley 2006, Dumolyn en Haemers 2012.

overkoepelend discours. De opvattingen over schadelijk spreekgedrag zullen deels verschillen per domein, maar onderzocht wordt of er ook een zekere samenhang bestaat in de opvattingen tussen de domeinen. Nagegaan wordt of en zo ja hoe dezelfde ideeën over schadelijk taalgebruik in verschillende tekstuele cultuuruitingen tot uitdrukking worden gebracht en hoe deze in de verschillende domeinen zijn overgenomen en aangepast.

Het onderzoek spitst zich toe op een analyse van opvattingen over schadelijk spreekgedrag in drie domeinen: het kerkelijke, profaan-ethische en juridische domein in Middelnederlandse teksten van 1300 tot 1550. Elk domein laat een specifiek soort schadelijk spreekgedrag zien. Het gaat om respectievelijk het spreken van zondige woorden, onvertogen woorden en misdadige woorden. Het gaat dus om drie soorten spreekgedrag die drie domeinen vertegenwoordigen:

- zondige woorden: opvattingen over schadelijk spreekgedrag in het kerkelijke domein
- onvertogen woorden: opvattingen over schadelijk spreekgedrag in het profaan-ethische domein
- misdadige woorden: opvattingen over schadelijk spreekgedrag in het juridische domein

In het volgende hoofdstuk komen de interne samenhang binnen de domeinen, de achterliggende tradities en enkele relevante historische ontwikkelingen aan de orde.

2 Corpus

Het tekstcorpus binnen de drie domeinen is in vogelvlucht als volgt – een gedetailleerdere verantwoording van de selectie is te vinden in de afzonderlijke hoofdstukken over de domeinen zelf. Het eerste domein bestaat uit moraaltheologische besprekingen van hoofdzondenschema's, waarin spreekzonden (de 'zonden van de tong') worden besproken. De teksten die de zonden van de tong als afzonderlijke categorie bespreken zijn schatplichtig aan het moraaltheologische werk *Summa vitiorum* (1236) van dominicaan Guillelmus Peraldus. Deze tekst heeft in Europa een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van het kerkelijke concept 'de zonden van de tong'. Peraldus gaf in zijn *Summa vitiorum* de zonden van de tong een prominente plaats in het hoofdzondenstelsel, namelijk als achtste hoofdzonde. Het corpus bestaat uit de drie enige Middelnederlandse teksten die de zonden van de tong als afzonderlijke categorie behandelen, namelijk de veertiende-eeuwse rijmversie van de *Spiegel der sonden*, de vijftiende-eeuwse prozaversie van *Spiegel der sonden* en *Des coninx summe* (1408). Daarnaast bestaat uit het corpus uit *Cancellierboeck* (veertiende eeuw)

en *Tafel vanden kersten ghelove* (1404). De zonden van de tong zijn in deze werken niet als aparte categorie besproken, maar komen verspreid over de zeven hoofdzonden aan de orde.

Voor de bestudering van het tweede domein, het profaan-ethische, wordt gebruik gemaakt van teksten die zich kenmerken door aaneenrijgingen van citaten van Bijbelse wijsheidsboeken en antieke filosofen. De teksten zijn met name verbonden aan de dertiende-eeuwse Noord-Italiaanse jurist Albertanus van Brescia, een belangrijke autoriteit op het gebied van de ethiek van het spreken. Het corpus omvat een vertaling van een traktaat van Albertanus over de ethiek van het spreken, *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is* (1484). Daarnaast zijn de werken van de lekenauteurs Jan van Boendale en Dirc Potter opgenomen die schatplichtig zijn aan Albertanus. Het gaat om Boendales *Melibeus* (1342), *Dietsche doctrinale* (1345) en *Der leken spieghel* (1325-1330) en Potters *Melibeus* (na 1415) en *Blome der doechden* (na 1415).⁶ Daarnaast bestaat het corpus uit de ‘citaten-teksten’ *Gentse Boethius* (druk uit 1485) en *Sottenschijp* (druk uit 1500). Verder bestaat het profaan-ethische corpus uit geschriften die zijn opgebouwd uit een opsomming van adviezen van één van de Bijbelse of antieke autoriteiten van de ‘albertaanse’ teksten, namelijk *Boec van Sidrac* (eerste kwart veertiende eeuw), *Den Duytschen Catboen* (druk uit 1500) en het daarmee verwante *Bouc van seden* (1380-1424).

In het derde domein, het juridische, staat een rechtszaak uit 1480 over de woorden ‘meyneydich boeve’ van een pachtheer tegen zijn pachter centraal. Deze uiting doet hij in het bijzijn van de schepenbank van de stad Echt. De schepenbank wendt zich voor advies tot het hoofdgerecht van Roermond en de geschreven weergave van dit advies, een ‘wyssenis’, vormt de bron van deze rechtszaak. De Middelnederlandse ‘wyssenis’ is onderdeel van een verzameling van dergelijke adviezen en beschrijvingen rondom de betrokken rechtszaken van Roermond tussen 1459 en 1487. De bron wordt het *Nye boeck* genoemd. Daarnaast bestaat het domein uit Middelnederlandse ‘scheldwetten’ uit lokale wetboeken: Antwerpen (midden veertiende eeuw-1419), Bolsward (1455), Breda (1373), Elburg (ca. 1390 en 1551-1562), Harderwijk (tweede helft vijftiende eeuw), Hasselt NL (15^e eeuw), Kampen, *Dat gulden boeck* (1329-1450), Leiden (vóór 1370), Goor (einde veertiende eeuw), Groningen (ca. 1467), Sneek (1456), Vianen (1336), Vollenhove (vanaf 1318), Wittem (1550) en Zutphen (eerste helft veertiende eeuw). In deze wetten staan misdadige woorden centraal die

---

⁶ Hoewel het zeer waarschijnlijk is dat Jan van Boendale *Melibeus* en *Dietsche doctrinale* heeft geschreven, kan het niet met zekerheid worden vastgesteld. Zie Reynaert 2002.

vergelijkbaar zijn met die van de misdadige uiting van de pachtheer uit de casestudy: ‘meyneydich boeve’.

In het kerkelijke en profaan-ethische domein is het corpus opgebouwd rond een ‘sleutelfiguur’, namelijk respectievelijk Guillelmus Peraldus en Albertanus van Brescia. Zoals in hoofdstuk 2 zal worden uitgelegd, kan in het juridische domein niet een sleutelfiguur worden aangewezen en is dit domein diffuser en complexer. De analyse van het juridische domein heeft mede daarom veel meer een verkennend karakter, namelijk die van een casestudy. Voorzichtigheid is dus geboden bij het vergelijken van de uitkomsten uit het juridische domein met die uit de kerkelijke en profaan-ethische domeinen.

3 Stand van onderzoek

3.1 Middeleeuwse opvattingen over schadelijk spreekgedrag

De afgelopen decennia hebben diverse (literatuur)historici gewezen op een opvallende middeleeuwse interesse in de ethiek van spreekgedrag in zowel Latijnse als volkstalige teksten. Deze interesse zou bestaan in verschillende landen in laatmiddeleeuws West-Europa corresponderend met het huidige Italië, Duitsland, Engeland, Frankrijk en de Lage Landen. In de jaren zestig van de vorige eeuw is de belangstelling voor schadelijk spreekgedrag in middeleeuws West-Europa in de periode 1000-1300 bijna terloops besproken door Jacques Le Goff. Hij schrijft over een ‘preoccupatie’ met de leugen in middeleeuws Europa. Als aanwijzing noemt hij de immense populariteit van *De mendacia*, een traktaat van Augustinus over de leugen.⁷

Literair-historische aandacht voor schadelijk spreekgedrag in de middeleeuwen is er in het bijzonder in het kader van Latijnse en volkstalige teksten over zielzorg, de zogenoemde moraaltheologische literatuur. Een belangrijke onderzoekslijn richt zich op het concept van de zonden van de tong. Het werk van de Italiaanse mediëvisten Carla Casagrande en Silvana Vecchio biedt een goed overzicht van de Latijnse traditie van de zonden van de tong als een conceptueel geheel.⁸ Het hoogtepunt van de Latijnse traditie van de zonden van de tong ligt volgens hen in de dertiende eeuw, maar ook na deze periode is de zeggingskracht van de zonden van de tong nog steeds groot.⁹ Andere onderzoekers wijzen op de blijvende aandacht voor de zonden van de tong in kerkelijke kaders gedurende de veertiende

---

⁷ Le Goff 1987 (oorspronkelijk 1964), p. 442. Zie Bardsley 2006, p. 3: Bardsley wijst op een ‘centrality of speech to medieval life’ en ‘a prompted concern about how it [speech MV] might be used’. Zie ook Bardsley 2003, Wasserman and Roney 1989 en Fyler 2007.

⁸ Casagrande en Vecchio 1991. Zie ook Johnston 1986.

⁹ Casagrande en Vecchio 1991, p. 169-170.

en vijftiende eeuw en richten zich op de zonden van de tong in volkstalige teksten. Zo beargumenteert literatuurhistoricus Edwin D. Craun dat het discours van de zonden van de tong ook gevonden kan worden in de veertiende en vijftiende eeuw Middelenegse moraaltheologische literatuur.¹⁰ Bettina Lindorfer wijst het discours aan in Middelenegse moraaltheologische bronnen uit de vroegmoderne tijd.¹¹

Een andere onderzoekslijn richt zich op de doorwerking van het concept van de zonden van de tong in teksten buiten de kerkelijke kaders. Onderzoekers zien het Latijnse discours van de zonden van de tong als kiem van een brede verspreiding van het gedachtegoed in andere domeinen. Ook hierin is Craun een belangrijke wetenschappelijke autoriteit. In de inleiding van de door hem geredigeerde bundel *The hands of the tongue* uit 2007 gaat hij in op de invloed van het Latijnse discours van de zonden van de tong op kerkelijke en juridische bronnen, schoolteksten en boeken over etiquette.¹² Hij ziet ook een doorwerking in teksten van lekenauteur Albertanus van Brescia en de werken die in diens traditie staan, namelijk werken die (profaan-ethische) raadgevingen bevatten over de omgang van mensen met elkaar.¹³ In een eigen onderzoek heeft Craun laten zien dat een moraaltheologisch discours zijn doorwerking vindt in narratieve werken, zoals in Geoffrey Chaucers *Canterbury Tales* (*Manciple's tale* en *Parson's tale*).¹⁴

Er zijn onderzoekers die nog verder gaan. Waar Edwin D. Craun suggereert dat er verbanden tussen teksten zijn, gebruikt Sandy Bardsley bewust de term 'discours'.¹⁵ Zij heeft onderzoek gedaan naar scheldende vrouwen (*scolds*) in laatmiddeleeuws Engeland, die opvallend vaak werden veroordeeld.¹⁶ Dat staat niet op zichzelf, maar is een fenomeen dat ook vaak voorkomt in zowel juridische als literaire teksten. Deze casus laat zien dat er sprake is van een domeinoverstijgend discours van dit subthema op het gebied van schadelijk spreekgedrag.

Ook onderzoekers uit de Lage Landen hebben domein-vergelijkend onderzoek gedaan naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag. De historici Jan Dumolyn en Jelle Haemers richten zich op politiek-

---

¹⁰ Craun 1997, p. 9.

¹¹ Lindorfer 2003. Zie ook Lindorfer 2009.

¹² Craun 2007a. De bundel bevat met name Angelsaksisch georiënteerde artikelen van literaire en kunsthistorische aard.

¹³ Craun 2007b, p. xii.

¹⁴ Craun 1997.

¹⁵ Bardsley 2006, p. 3-4.

¹⁶ Bardsley noemt de eerste categorie 'scolds', 'women who engaged in loud public arguments', Bardsley 2006, p. 41.

subversieve categorieën zoals opruiend spreken en murmureren en het verspreiden van gezagsondermijnende geruchten over de autoriteiten. Zij besteden aandacht aan politieke subversieve spreekhandelingen in laatmiddeleeuwse Vlaamse steden – uitingen van maatschappelijke onvrede die een directe bedreiging vormen voor het gezag, zowel op lokaal als centraal niveau.¹⁷ Dumolyn en Haemers gebruiken Middelnederlandse en Middelfranse teksten uit verschillende domeinen, zoals kronieken, fictionele, politieke en juridische teksten. Ze halen ook een Middelnederlandse profaan-ethische tekst aan, *Den Duytschen Cathoen*. Ze gebruiken de teksten echter niet om een domeinoverstijgend discours aan te wijzen, maar ze zien deze als legitimatie van de bestuurlijke bemoeienis met publiek spreekgedrag in de Vlaamse steden.

Binnen de medioneerlandistiek heeft Paul Wackers in een verkennend artikel aandacht besteed aan ‘goed’ en ‘fout’ spreekgedrag in verschillende letterkundige domeinen (hij gebruikt niet de term ‘domein’, maar ‘invalshoek’).¹⁸ Wackers laat zien dat de verschillende domeinen gedeelde opvattingen over goed en fout spreekgedrag hebben. Meeneed wordt bijvoorbeeld vanuit religieus en juridisch perspectief op dezelfde wijze beoordeeld. Hij ziet ook verschillen. Voor het beoordelen van het zweren van een eed gelden bijvoorbeeld andere normen in het kerkelijke dan in het juridische domein. In zijn artikel laat hij bovendien het potentieel aan Middelnederlands materiaal zien. Hij wijst een breed scala aan teksten over dit thema aan: van discursieve teksten als *Des coninx summe* en *Rechtsboek van Den Briel*, tot aan fictionele teksten als *Van den vos Reynaerde*, *Die Rose*, *Roman van Heinric en Margriete en van Limborch* en *Die borchgravinne van Vergi*.¹⁹

Het onderzoek van Craun en dat van Dumolyn en Haemers, de casestudy van Bardsley over scheldende vrouwen en het verkennende artikel van Wackers hebben laten zien dat het mogelijk is om succesvol domein-vergelijkend onderzoek te doen – waarbij Bardsley het begrip ‘discours’ heeft gebruikt. Op basis van voornoemde onderzoeken kunnen we vaststellen dat het haalbaar is om domein-vergelijkend onderzoek te doen waarbij gezocht wordt naar een overkoepelend discours.

Ook het onderzoek van Stephen Greenblatt is reden om dit onderzoek naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag niet te beperken

---

¹⁷ Dumolyn en Haemers 2012.

¹⁸ Wackers 1994a.

¹⁹ Wackers 1994a. Zie ook Wackers 1986 en Wackers 1994b. Zie voor onderzoek over de zonden van de tong in de vroegmoderne tijd bijvoorbeeld Kamensky 1997, Mazzio 1997 en Mazzio 1998, Houdt en Latham 2001 en Kloek 2002.

tot een domein, maar om verschillende domeinen in de analyse te betrekken. Volgens Greenblatt is er altijd sprake van een wisselwerking tussen uitdrukkingsmiddelen van verschillende domeinen (hij gebruikt het woord ‘sectoren’ en vertrekt vanuit de literatuur). Om de dynamiek van ideeën tussen verschillende cultuuruitingen aan te geven, heeft Greenblatt het begrip ‘circulation of social energy’ ontwikkeld.²⁰ Dat is het fenomeen dat bepaalde zienswijzen of opvattingen in de late middeleeuwen van de ene ‘cultuuruiting’ kunnen overgaan naar de andere. Deze worden daarbij telkens aangepast en veranderd, maar bezitten ook een mate van continuïteit.

3.2 Inventarisatie van methodes

Er is nog geen methode ontwikkeld die geschikt is voor de doelstelling van dit boek; hiervoor is namelijk een methode nodig die een taaltheoretisch instrumentarium biedt om domein-vergelijkend onderzoek naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag succesvol te verrichten. Wel is er een aantal methodes dat gebruikt kan worden voor de analyse van opvattingen over schadelijk spreekgedrag in drie domeinen. Een goede benadering is bijvoorbeeld die van germaniste Jean Godsall-Myers in de inleiding van de literair-historische bundel *Speaking in the medieval world* uit 2003.²¹ Zij kijkt vooral naar spreesituaties in de verhaalwereld van narratieve werken en dan met name naar het spreekgedrag van personages. Zij maakt bij de bestudering van middeleeuwse literatuur gebruik van linguïstische inzichten, waarmee zij een brug slaat tussen de linguïstiek en literaire disciplines in de mediëvistiek. Dat doet ze door een uitgebreid methodologisch model te ontwerpen dat gericht is op de analyse van dialogen tussen literaire personages. Belangrijk aan haar artikel is de aandacht voor bepaalde variabelen bij het bestuderen van spreekgedrag. Ze gebruikt het zogenaamde ‘SPEAKING-model’ van Dell Hymes.²² Dit model is ontwikkeld om spreesituaties in kaart te brengen. Zo heeft Godsall-Myers oog voor onder andere de plaats, de deelnemers, het

---

²⁰ Greenblatt 1989. Zie ook Brillenburg Wurth en Rigney 2006, p. 303 en voor kritiek op het gebruik van ‘discours’ en ‘circulation of social energy’ door cultuurhistorici: Dumolyn 2011, p. 71.

²¹ Godsall-Myers 2003.

²² Hymes 1977. Voor de uitwerking van dit model, zie p. 37 van mijn boek. Houtkoop en Koole typeren Hymes als een vertegenwoordiger van ‘de etnografie van de communicatie’, een benadering ‘die zijn basis heeft in de linguïstiek en de culturele antropologie’ en zich richt op de culturele variatie van taalgebruik (Houtkoop en Koole 2000, p. 95). Zie ook Dumolyn en Haemers 2012.

moment waarop de uitingen plaatsvinden en de intentie van de gespreksdeelnemers in een specifieke spreeksituatie.

Evenals Godsall-Meyers maken Jan Dumolyn en Jelle Haemers gebruik van linguïstische methoden. Ook zij gebruiken de hierboven genoemde variabelen van sociolinguïst Dell Hymes en passen die toe in hun onderzoek naar subversief spreekgedrag in Vlaamse steden in de late middeleeuwen. Hymes vestigt met name de aandacht op de concrete spreeksituatie als belangrijke variabele. Daarnaast pleiten Dumolyn en Haemers voor meer aandacht voor de sociale achtergrond van de sprekers en de achterliggende politieke belangen.²³

Ook het onderzoek naar historische opvattingen over blasfemie van Gerard Schwerhoff en Francisca Loetz is in methodisch opzicht interessant voor dit onderzoek. Schwerhoff gebruikt de *speech act theory* van filosoof J.L. Austin en zijn leerling J.R. Searle om inzicht te krijgen in historische noties van blasfemie.²⁴ Volgens deze theorie kan spreken een handeling zijn, een actie die de werkelijkheid kan beïnvloeden.²⁵ Woorden kunnen dus ook schade berokkenen en pijn veroorzaken. Dat betekent dat uitgegaan wordt van de aanname dat gesproken woorden niet alleen iets kunnen uitdrukken, maar dat zij ook wat kunnen doen. Loetz past in haar onderzoek naar vroegmoderne opvattingen over blasfemie in Zürich eveneens de *speech act theory* toe op haar juridische bronnenmateriaal. Daarnaast breidt zij deze uit met linguïstische theorieën die naar eigen zeggen meer recht doen aan de interactie tussen spreker en ontvanger. Ze noemt haar benadering de *speech action theory*.

De *speech act theory* van Austin en Searle en het SPEAKING-model van Hymes zullen, naast andere taaltheorieën, in hoofdstuk 2 uitgebreider aan de orde worden gesteld. Daarbij wordt een toepassing ontwikkeld waarmee de Middelnederlandse bronnen uit het corpus kunnen worden benaderd.

---

²³ Dumolyn en Haemers 2012, p. 48-50.

²⁴ Austin 1962 en Searle 1962. Zie ook Little 1993, Solterer 1995a, 1995b en Bardsley 2007, p. 171 voor toepassing van Austin en Searles *speech act theory* binnen de mediëvistiek. Zie Sluiter 2000 voor een toepassing op antieke tekstuele bronnen. De *speech act theory* heeft een grote wetenschappelijke invloed gehad op onderzoek in uiteenlopende disciplines binnen de literatuurwetenschappen, bijvoorbeeld Foucault 2010 en Butler 1997. Zie Gorman 1999 over kritiek op literatuurwetenschappers die Austin 1962 verkeerd gebruiken, Derrida 1988 voor de visie van literair criticus en filosoof Jacques Derrida op Austin en Searle, Rabinowitz 1995 voor een goed overzicht van de toepassing van Austin binnen de literatuurwetenschap. Zie ook Bourdieu 1991, met name p. 107-116, voor kritiek van Pierre Bourdieu op de *speech act theory*.

²⁵ Austin 1962 en Searle 1969.

4 Het begrip ‘discours’

Aan de hand van de in hoofdstuk 2 ontwikkelde methode wordt geprobeerd om een discours te ontdekken dat de drie onderscheiden domeinen overstijgt. In deze studie wordt de volgende definitie van discours gehanteerd. ‘Discours’ is een verzameling van gewoontes in gedachtegoed en taalgebruik die vertrouwd zijn bij een grote groep mensen. Het is niet slechts een onderwerp van gesprek binnen een kleine kring, maar een ‘verzameling van associaties’ (in de woorden van Sandy Bardsley) die bekend is bij een groot deel van een samenleving.²⁶ Dat mensen vertrouwd zijn met een discours betekent echter niet zonder meer dat bepaalde aspecten uit een discours door een grote groep worden onderschreven. Sommigen zullen zich tegen het discours verzetten, anderen zullen het juist (bewust) gebruiken. Pierre Bourdieu stelt in *Language and symbolic power* dat het mogelijk is om met een discours macht uit te oefenen.²⁷ Wanneer een discours betekenisvol blijkt te zijn en een proces van bewustwording in gang zet, kan het een stempel drukken op een breed scala aan teksten en andere cultuurdragers.

Volgens Michel Foucault is het onmogelijk om de oorsprong van een discours te achterhalen, omdat de teksten enkel naar elkaar verwijzen. Discoursen zijn autonoom en zijn vanwege hun ongrijpbare aard op zichzelf staand.²⁸ Critici stellen echter dat discoursen zo volledig worden losgemaakt van de sociale ‘werkelijkheid’. De mediëvisten Sandy Bardsley en Jan Dumolyn, die zich met aan schadelijk spreekgedrag verwante thema’s hebben beziggehouden, stellen dat er wel een drijvende kracht achter een dergelijk discours is. Er zijn altijd ‘actoren’ die belang hebben bij het circuleren en handhaven van een discours.²⁹ Bardsley bijvoorbeeld interpreteert de grote juridische en literaire aandacht voor scheldende vrouwen in laatmiddeleeuws Engeland als een controle-instrument van de heersende klasse. Zij beargumenteert dat het gepopulariseerde discours over schadelijk spreekgedrag was aangewend om machtsposities te verkrijgen en uit te breiden. Door de nadruk te leggen op de kracht van woorden, ontdekten mensen die hun status wilden verhogen dat zij stemmen van tegenstanders konden doen verstommen.

Waar Bardsley de nadruk legt op het gebruik van het discours als controle-instrument van de machthebber, laat literatuurhistoricus Helen

---

²⁶ Bardsley 2006, p. 3-4.

²⁷ Bourdieu 1991, p. 39. Zie ook Bardsley 2006, p. 3.

²⁸ Foucault 1972.

²⁹ Bardsley 2006, p. 4 en Dumolyn 2011, p. 71.

Solterer in haar studie naar schadelijke woorden in de Franse middeleeuwse disputatieteksten zien, dat juist vrouwen als gemarginaliseerde groep een specifiek discours over schadelijk spreekgedrag gebruikten om kritiek te leveren op de dominerende partij en diens vrouwonvriendelijke visie.³⁰ Vrouwen wendden zich zelfs tot de rechtbank door te dreigen dat ze een aanklacht wegens laster tegen hun criticasters zouden indienen. Dit sluit aan bij het onderzoek naar subversief spreekgedrag in laatmiddeleeuwse Vlaamse steden van historici Jan Dumolyn en Jelle Haemers.³¹ Zij tonen aan dat de niet-regerende klasse (gildemeesters en hun achterban) met de taal een politiek machtig wapen in handen hadden, vele malen effectiever dan fysiek geweld.³² Het concept van het schadelijke woord wordt dus niet alleen door dominerende partijen gebruikt om macht uit te oefenen over andere partijen, maar ook door de gemarginaliseerden zelf.

Hoewel er dus verschillende visies bestaan op wie die drijvende krachten achter een discours zijn, wordt in ieder geval bevestigd dat ze er zijn. Bij deze visie sluit het onderhavige onderzoek zich aan. Om degenen te identificeren die een discours over schadelijk spreekgedrag doen circuleren en handhaven, is het noodzakelijk om de politieke en sociale context van de laatmiddeleeuwse Lage Landen onder de loep te nemen en op zoek te gaan naar de belangen die de 'actoren' van het discours hebben. Dit onderzoek kan aanknopingspunten verschaffen voor historici die op zoek zijn naar de drijvende krachten achter een dergelijk discours. In hoofdstuk 2 zal het onderzoek worden ingebed in secundaire literatuur die hier aandacht aan besteedt.

5 Begrenzing van onderzoek en methodologische kanttekeningen

Omdat er is gekozen voor een vergelijkende studie met een specifiek thema, is dit domein-vergelijkend onderzoek noodzakelijkerwijs op bepaalde punten begrensd. Ook vanwege de omvang van het beschikbare corpus moet een aantal methodologische keuzes gemaakt worden.

Er zal vanwege de brede opzet van het onderzoek allereerst slechts in beperkte mate informatie gegeven worden over de context van de gebruikte teksten.³³ Zo worden de bronnen van de werken, het publiek, de functie, alsmede een globaal overzicht van de inhoud van de gebruikte werken weliswaar besproken, maar vanwege het langetermijnperspectief van dit onderzoek wordt dit niet tot in de finesses gedaan. De vraagstelling

---

³⁰ Solterer 1995b.

³¹ Dumolyn en Haemers 2012.

³² Solterer 1995b en Dumolyn en Haemers 2012.

³³ Wijsenbeek-Olthuis 1992, p. 82.

wordt begrensd doordat er zelfs bij benadering niet een ‘compleet’ overzicht kan worden gegeven van alle relevante teksten die er binnen de domeinen zijn. Wanneer men zich bijvoorbeeld zou beperken tot één teksttype, dan zou het aanbod aan teksten veel beter ‘afgegraasd’ kunnen worden. Een extra analytische uitdaging in dit verband is dat de teksten zeer uiteenlopen als het gaat om de achtergrond van de auteur, het functioneren van de teksten en de samenstelling van het publiek.

Dat er beperkte informatie gegeven wordt, ligt niet echter niet alleen aan de benadering van dit onderzoek, maar heeft ook een andere achtergrond. Het doen van uitspraken over bepaalde aspecten van bijvoorbeeld de historische context van Middelnederlandse teksten kan namelijk hoe dan ook problematisch zijn. Het publiek en de opdrachtgevers van de kerkelijke en pastoraal-ethische bronnen zijn vaak niet gemakkelijk vast te stellen. Zo stelde medioneerlandicus Wim van Anrooij:

Na de stormachtige introductie van de receptie-esthetica in de medioneerlandistiek in de vroege jaren tachtig, groeide langzamerhand het inzicht dat over opdrachtgevers en publiek van veel (vaak bekende) teksten eigenlijk weinig met zekerheid te zeggen valt.³⁴

Naast het gebrek aan betrouwbare informatie over publiek en opdrachtgevers is het niet eenvoudig om de functie van een tekst te bepalen. Teksten kunnen bijvoorbeeld verschillende functies vervullen. Bovendien kan een tekst een wisselende ethische lading hebben, omdat zij op verschillende wijzen kan worden geïnterpreteerd.³⁵

Met een vogelperspectief zoals dat in deze studie wordt gehanteerd, is het eveneens onmogelijk om volledig recht te doen aan historische ontwikkelingen binnen de Middelnederlandse kerkelijke, profaan-ethische en juridische teksten over een periode van 250 jaar. De relatie tussen schadelijk spreekgedrag en historische ontwikkelingen is hoe dan ook complex, zo benadrukte historicus Gerhard Schwerhoff in zijn zoektocht naar de historische context van Duitse kerkelijke en rechtshistorische noties

---

³⁴ Van Anrooij 2004, p. 23. Zoals Paul Wackers al terecht als complicerende factor in zijn artikel over opvattingen over spreken en zwijgen in het Middelnederlands constateerde, heeft niet ieder teksttype een eigen publiek (Wackers 1994a, p. 302). Godsall-Myers maakt eenzelfde typering in het kader van literaire werken, maar dan in sociolinguïstische termen. Ze stelt dat mensen kunnen behoren tot meer dan één *speech community*. Zie over *speech community* Godsall-Myers 2003, p. 6 en Saville-Troike 1989, p. 16-25.

³⁵ Wackers 1994a, p. 302.

over blasfemie in de late middeleeuwen.³⁶ Toch wijzen historici die bezig zijn met laatmiddeleeuwse noties van schadelijk spreekgedrag in andere delen van Europa een aantal pan-Europese factoren aan, die ook relevant kunnen zijn als historische ontwikkeling voor noties van schadelijk spreekgedrag in de Lage Landen. De exacte chronologie en het belang van de verschillende elementen verdienen evenwel meer aandacht dan op deze plaats wordt gegeven. Er zal in dit onderzoek niet worden gestreefd naar het reconstrueren van een monolithisch historisch kader, maar er worden wel een aantal historische tendensen aangehaald. De uitkomsten van de analyse zullen aan deze historische ontwikkelingen worden verbonden.

Er is daarnaast geen speciale aandacht besteed aan tekstvarianten in verschillende handschriften of drukken, behalve bij een aantal totaal verschillende versies. Het kan bijvoorbeeld gaan om meerdere vertalingen van een brontekst (Jan van Boendales *Melibens* en Dirc Potters *Mellibens*), of een rijm- en prozaversie (*Spiegel der sonden*).³⁷ Ook wordt in het bronnenoverzicht wanneer mogelijk zowel de datering van het ‘origineel’ vermeld als de datering van de concrete tekstdrager(s) van de gebruikte teksteditie. Daarnaast wordt de ‘originele’ auteur aan de tekst gekoppeld (‘Jan van Boendale stelt in *Der leken spiegel* dat...’). Er kunnen daarbij kanttekeningen worden geplaatst. Zo is het begrip ‘origineel’ volgens het *New Philology*-principe problematisch.³⁸ Moet Jan van Boendale worden gezien als auteur van *Der leken spiegel*, ook al is het gebruikte afschrift van de tekst bijvoorbeeld uit een veel latere tijd?

Bij het bestuderen van opvattingen over schadelijk spreekgedrag moet bovendien rekening worden gehouden met een complexe combinatie van factoren alvorens algemene uitspraken gedaan kunnen worden over die opvattingen. Is de opvatting die blijkt uit de bron indicatief voor de wereld van een personage, de verteller, de bronauteur, de bewerker, kopiïst en eventueel nog een editeur die de tekst geschikt maakt voor een compilatie? En in hoeverre is die opvatting beïnvloed door de conventies van het genre?³⁹ De bronnen zullen bovendien een zekere mate van sociale

---

³⁶ Schwerhoff 1995, p. 265.

³⁷ Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1998b (*Cd-rom Middelnederlands*), p. 14. Vergelijking tussen proza en rijm was bovendien wenselijk, omdat de rijmversie van *Spiegel der sonden* (zoals deze in de editie is opgenomen) problematisch is: de editeur heeft de tekst qua dialect aangepast. Strikt genomen ‘bestaat’ de tekst zoals deze in de editie Verdam is opgenomen niet.

³⁸ Van Anrooij 2004, p. 22. Zie ook Huizenga 2003, p. 429: ‘Iedere tekstgetuige wijkt in meer of mindere mate af van de andere, als gevolg van opzettelijke, door de compiler of kopiïst gewenste aanpassingen en veranderingen’.

³⁹ Godsall-Myers 2003, p. 3.

vooroordelen bevatten. Zo kunnen degenen die de noties hebben opgeschreven (uiteraard) qua *gender* en/of sociaal gezien verschillen van degenen die worden aangesproken. Opvattingen over schadelijk spreekgedrag van vrouwen zullen bijvoorbeeld vaak zijn opgeschreven door mannen. Joost van Driel laat in zijn studie naar stilistische diversiteit in Middelnederlandse epische poëzie zien dat de stijl van auteurs ook een belangrijke analytische factor is.⁴⁰ Hij haalt het voorbeeld aan van het verschil in ‘scheldgedrag’ tussen Pennincs en Pieter Vostaerts deel van de *Walewein*. De tegenstanders van Walewein schelden veel meer in het gedeelte dat Vostaert heeft geschreven. Pieter Vostaert zou misschien een grotere persoonlijke voorkeur hebben voor scheldpartijen dan Penninc.

Een complicerende factor is ook de relatie tussen het spreekgedrag van vertellers of personages en expliciete uitspraken van auteurs over spreekgedrag. Literatuurhistoricus Susan E. Phillips laat in haar boek *Transforming talk* zien dat Geoffrey Chaucer en andere Middelenlengelse literatoren personages gebruikten om hen uitspraken te laten doen die ze zelf niet konden zeggen in een heersend discours.⁴¹ Ze toont aan dat hoewel auteurs zoals Chaucer de spreekhandeling *gossip* openlijk afkeurden, zij er via hun personages wel degelijk gebruik van maakten. Op deze wijze konden zij bijvoorbeeld maatschappijkritiek leveren.

6 Relevantie

Het hierboven omschreven domein-vergelijkend onderzoek naar Middelnederlandse opvattingen over schadelijk spreekgedrag biedt inzicht in de manier waarop binnen een bepaalde historische samenleving normen en waarden werden vormgegeven en beleefd. Onderzoek naar de opvattingen over het spreken kan als een sleutel fungeren in onderzoek naar normen en waarden in de laatmiddeleeuwse samenleving.⁴² Dit

---

⁴⁰ Van Driel 2009, p. 96.

⁴¹ Phillips 2007, p. 417.

⁴² Lindorfer 2003, p. 25. ‘Why is it of interest to consider the question of punishments for speaking in unaccepted ways at all interest (sic)? The subject of sins of the tongue in the Middle Ages and of popular speech offenses in the early modern period is a good starting point for an inquiry into the historical importance of human speech and language in everyday life’. Dit komt overeen met de belangstelling voor schadelijk spreekgedrag binnen de historische pragmatiek, zie Bax 2006, p. 488: ‘De historische dimensie van talige communicatie is natuurlijk onmiskenbaar en sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw wordt er binnen het kader van de historische pragmatiek onderzoek verricht naar taalgebruikspraktijken in vroeger tijden, met het oogmerk de samenhang tussen vormen van taalgedrag en cultuurhistorische contexten te belichten en de ontwikkelingsgang van taalgebruiksconventies en verbale genres te verklaren’. Zie Bax 2006, p. 490 over de functie

onderzoek draagt bovendien bij aan een mogelijke heroriëntatie binnen de medioneerlandistiek in de richting van thematische en genreoverstijgende vragen.⁴³ Een algemener punt is dat de thematiek van het schadelijke gesproken woord onderbelicht is en meer aandacht verdient in de medioneerlandistiek. Zo kunnen de noties over schadelijk spreekgedrag die in dit onderzoek naar voren komen, samen met de ontwikkelde taaltheoretische benadering, leiden tot nieuwe interpretaties van bijvoorbeeld verhalende teksten. De inzichten kunnen worden gebruikt om het spreekgedrag van personages in deze teksten te analyseren en na te gaan in hoeverre hun spreekgedrag bijvoorbeeld iets zegt over de thematiek van het verhaal.

Dit onderzoek is bovendien maatschappelijk relevant, omdat het historisch reliëf kan bieden aan contemporaine discussies over verbaal gedrag, zoals debatten over pesten, de afschaffing van de blasfemiewet en het spanningsveld tussen vrijheid van meningsuiting en *hate speech*.⁴⁴ Aspecten van opvattingen over schadelijk spreekgedrag die een rol spelen in de laatmiddeleeuwse samenleving kunnen nu opnieuw actueel zijn. Dit onderzoek kan bijdragen aan maatschappelijke en culturele vraagstukken over schadelijk spreekgedrag, waarbij de late middeleeuwen als een *testing ground* kunnen worden gebruikt voor modellen en ideeën.⁴⁵ De wijze waarop en de mate waarin de Middelnederlandse bronnen een bewustzijn tentoonspreiden van het opbouwend en destructief potentieel van woorden kan bijvoorbeeld een inspiratie vormen voor een tijd waarin woorden weinig overwogen in het publieke domein worden gebracht via *social media*.

7 Vraagstelling en opzet

Het onderzoek naar het domeinoverstijgend discours aan de hand van de nog nader toe te lichten taaltheoretische methode zal op de volgende manier in dit boek vorm krijgen. Onderzocht wordt of er parallellen zijn

---

van pragmatiek: 'In pragmatische analyses wordt beschreven wat taalgebruikers 'doen' via de woorden die ze spreken, met andere woorden welke handelingskarakter de uitspraken bezitten die achtereenvolgens gedaan worden'.

⁴³ Een onderzoek met deze thematische invalshoek is pionierswerk en kan risicovol zijn. Ik ben het echter met Veerle Fraeters eens: soms moet je gebaande paden durven te verlaten om een diepgaander niveau van inzicht te kunnen bereiken – mits de medioneerlandicus de juiste onderzoeker is om bepaald pionierswerk te doen (Fraeters 2004).

⁴⁴ Butler 1997, Foucault 2001. Zie ook Van Renswoude 2011, p. 4-5 en een website over *free speech* vanuit Oxford University: <http://www.freespeechdebate.com> [30/07/2013].

⁴⁵ Zie voor deze claim met betrekking tot de antieken Sluiter 2000, p. 11-12 en Bovy 2007, p. 1 (interview met Sluiter). Zie ook Houtkoop en Koole 2000, p. 96 over de relevantie van het bestuderen van cultuurspecifieke aspecten van taalgebruik.

met destijds geldende noties van het schadelijke woord tussen de kerkelijke, profaan-ethische en juridische domeinen. De hoofdvraag van dit onderzoek is:

In hoeverre is er sprake van een overkoepelend discours over schadelijk spreekgedrag in Middelnederlandse teksten?

Gezocht wordt naar een samenhang in culturele regels en retorische conventies in de constructie van opvattingen over schadelijk spreekgedrag. Daartoe staan twee subvragen centraal:

1. Wat zijn de denkbeelden over schadelijk spreekgedrag?
2. Op welke wijze zijn deze denkbeelden vormgegeven?

Door deze vragen aan Middelnederlandse kerkelijke, profaan-ethische en juridische teksten tussen 1300-1550 te stellen, wordt getracht om een overkoepelend discours te achterhalen dat bepalend is geweest voor het concept van het schadelijke gesproken woord in de late middeleeuwen. In de analyse van het corpus uit de drie domeinen zal deze studie bovendien gebruik maken van moderne taaltheoretische noties.

Dit boek is als volgt opgebouwd. De studie begint met een verdiepend hoofdstuk waarin de periodisering, de samenhang binnen de domeinen, relevante taaltheorieën en de methode aan de orde komen. In de daaropvolgende hoofdstukken komen de drie aangekondigde domeinen aan bod. In hoofdstuk 3 worden opvattingen over schadelijk spreekgedrag binnen het kerkelijke domein ('zondige woorden') besproken. De profaan-ethische invalshoek met als leidraad 'onvertogen woorden' komt aan de orde in hoofdstuk 4. In hoofdstuk 5, tot slot, wordt het juridische domein in een casestudy verkend onder het predicaat 'misdadige woorden'. De drie domeinen worden in hoofdstuk 6 met elkaar vergeleken, waarbij er op de vraag wordt ingegaan in hoeverre er sprake is van een eventueel overkoepelend discours van schadelijk spreekgedrag in Middelnederlandse teksten. Daarna volgt de slotbeschouwing.

2 Schadelijk spreekgedrag in drie domeinen

Achtergronden en methode

1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de twee vernieuwende aspecten van dit onderzoek. Het eerste aspect is het zoeken naar een overkoepelend discours in drie domeinen. Daarbij komen de drie domeinen aan de orde die in dit onderzoek centraal staan: het kerkelijke, het profaan-ethische en het juridische domein. Wat is de interne samenhang van de domeinen? Wie zijn belangrijke sleutelfiguren (auteurs) van denkbeelden over schadelijk spreekgedrag en wat zijn de belangrijkste bronteksten? De domeinen komen achtereenvolgens aan bod, waarbij aandacht zal worden besteed aan een aantal historische en literair-historische ontwikkelingen in elk domein. Het tweede aspect betreft een toepassing van een aantal taaltheoretische inzichten met betrekking tot de bestudering van het Middelnederlandse corpus over schadelijk spreekgedrag. Daartoe volgt een uiteenzetting van taaltheoretische noties, waarop de methode is gebaseerd. Vervolgens wordt de methode zelf besproken en zal worden toegewerkt naar een analysemodel per tekst. Maar alvorens de domeinen, taaltheorie en methode nader toe worden gelicht, wordt ingegaan op de periodisering (de mate van continuïteit) van discourses over schadelijk spreekgedrag zoals deze door onderzoekers is aangewezen en op de temporele afbakening van het onderhavige onderzoek.

2 Periodisering

Onderzoekers signaleren een opvallende aandacht voor schadelijk spreekgedrag in de dertiende eeuw – de ‘eeuw van de tong’, zoals Jacques Le Goff deze heeft genoemd.⁴⁶ In die tijd ontplooidde zich een Latijnse kerkelijke traditie van de zonden van de tong. Bovendien markeerde Albertanus van Brescia het begin van een profaan-ethisch discours in schadelijk spreekgedrag – meer daarover volgt bij de behandeling van het kerkelijke en profaan-ethische domein hieronder. Er is echter in het bestaande onderzoek geen overeenstemming over het einde van deze discourses. Worden deze discourses wel of niet in de vroegmoderne tijd voortgezet?

Er zijn onderzoekers die de continuïteit in de vroegmoderne tijd benadrukken. Olivier Christin stelt dat de dertiende-eeuwse traditie van de zonden van de tong tot en met de zeventiende eeuw bijna ongewijzigd is overgenomen. Het theoretisch fundament van de zonden van de tong uit de kerkelijke traditie zou eeuwenlang zijn behouden.⁴⁷ Gerhard Schwerhoff spreekt ook over continuïteit als het gaat om opvattingen over blasfemie. De laatmiddeleeuwse juridische en kerkelijke aandacht voor blasfemie blijft na de reformatie onverminderd bestaan. Hij nuanceert echter. Lutheranen bijvoorbeeld nemen het laatmiddeleeuwse gedachtegoed over blasfemie over, maar gebruiken dit op een nieuwe manier om zich tegen religieuze tegenstanders te verzetten.⁴⁸

Bettina Lindorfer legt de nadruk op een breuk in de opvattingen over schadelijk spreekgedrag tussen de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Dat doet ze binnen het kerkelijke domein.⁴⁹ Er zijn weliswaar vroegmoderne moraaltheologische traktaten en preken die nadrukkelijk aandacht besteden aan zondig spreekgedrag, maar er wordt meer nadruk gelegd op het in praktijk brengen van de spreeknormen en het in de praktijk afstraffen van zondig spreekgedrag. Niet langer ligt het accent op een systematische indeling van en theoretische reflectie op zondig spreekgedrag. Dat zou komen door een intensievere bemoeienis van wereldlijke autoriteiten met aspecten van schadelijk spreekgedrag. Ze voerden nieuwe spreekwetten in. Lindorfer verbindt deze verandering aan de uitvinding van de boekdrukkunst en de lagere boekprijzen. Hierdoor konden ongewenste (bijvoorbeeld blasfemische) uitspraken veel gemakkelijker op schrift worden gezet en worden verspreid.

---

⁴⁶ Le Goff 1991, p. 13. Zie ook Lindorfer 2003, p. 31.

⁴⁷ Christin 1994, p. 49.

⁴⁸ Schwerhoff 2005, via Nash 2007, p. 8.

⁴⁹ Lindorfer 2003, zie met name p. 24-25 en p. 33.

Of er nu verandering is in opvattingen over schadelijk spreekgedrag tussen de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd of niet, uit onderzoek blijkt dát er in de vroegmoderne tijd nog steeds geschreven werd over de gevaren van de tong. Carla Mazzio benadrukt de literaire aandacht voor schadelijk spreekgedrag in vroegmodern Engeland.⁵⁰ Ze presenteert deze aandacht als paradox ten opzichte van een zeventiende-eeuwse tendens van verschriftelijking. Aan de hand van een toneelstuk uit 1607 van Thomas Tomkis' *Lingua, or the combat of the tongue and the five senses of superiority* stelt zij dat terwijl 'de tong' in een tijd van verschriftelijking uit de mode raakt, zij er meer toe lijkt te doen in de literatuur.

Het onderhavige onderzoek concentreert zich op het Middelnederlands in de periode 1300-1550. Er zijn wel Middelnederlandse teksten van vóór 1300 overgeleverd, maar de drie gekozen domeinen zijn niet allemaal vertegenwoordigd. Dat wil zeggen, op profaan-ethisch gebied zijn er van vóór 1300 wel relevante teksten over schadelijk spreekgedrag bewaard gebleven, maar op kerkelijk en juridisch gebied niet.⁵¹ Daardoor zou er geen goede vergelijking kunnen worden gemaakt tussen de drie domeinen. Na 1550 'begint' traditioneel het Vroegnieuwlands. Dat gekeken wordt naar de periode tot 1550 veronderstelt niet noodzakelijk een cesuur met de periode na 1550 als het gaat om opvattingen over schadelijk spreekgedrag. Het is dus mogelijk dat mijn bevindingen parallellen hebben met de periode na 1550, maar dat zal hier niet nader onderzocht worden.

3 De drie domeinen

3.1 Het kerkelijke domein

Binnen het eerste domein is dominicaan Guillelmus Peraldus uit Lyon een sleutelfiguur. Hij is een van de invloedrijkste auteurs binnen de kerkelijke traditie van schadelijk spreekgedrag. Peraldus doorbrak de vaste zeventdeling van de hoofdzonden door er een achtste aan toe te voegen. Die achtste hoofdzonde was een categorie die uit allerlei zondige vormen van spreekgedrag bestond: de zonden van de tong. Deze worden

---

⁵⁰ Zie afbeelding Mazzio 1998, p. 106-109. Zie ook Cressy 2010 (Engeland, subversief spreekgedrag). Zie Kamensky 1997 voor onderzoek naar vroegmoderne opvattingen over schadelijk spreekgedrag in New England.

⁵¹ Een opmerkelijk fenomeen vóór 1300 is echter het oeuvre van Jacob van Maerlant. Zo bevat zijn *Spiegel Historiael* (ca. 1285) een bloemlezing van Seneca, waarin passages over schadelijk spreekgedrag staan (Van Oostrom 1994, p. 61-67, zie bijvoorbeeld r. 82-93 over vleien en liegen en r. 130-131 over 'ydell sijn in dine tale'), thema's die ook in hoofdstuk 4 van mijn boek voorkomen. Zie daarnaast Veldhuizen 2005b over opvattingen over schadelijk spreekgedrag vóór 1300 in een verhalende tekst: de ridderroman *Ferguut* (ca. 1250).

besproken in zijn werk *Summa vitiorum* (1236), oftewel ‘Handboek der zonden’.⁵² Peraldus’ moraaltheologische werk en het concept van de zonden van de tong kennen een grote verspreiding. De tekst is in heel West-Europa gereciperd, zowel in het Latijn als via vertalingen in de volkstaal. Nog in de zeventiende eeuw werd zijn werk hertaald en bewerkt.⁵³ Tegelijkertijd moet worden benadrukt dat Guillelmus Peraldus’ indeling van de zonden van de tong als achtste hoofdzonde niet klakkeloos werd overgenomen door anderen. Soms is de zevendeling van de hoofdzonden gewoon gehandhaafd. Zo zijn de zonden van de tong in het anonieme *De Lingua* onderdeel geworden van de hoofdzonde *gula*: gulzigheid in eten, in drinken en in spreken.⁵⁴

Naast het concept van Peraldus’ zonden van de tong is er ook een ander belangrijk zondensysteem waarin spreekzonden een prominente plaats innemen. Dit is afkomstig van Alexander van Hales (*Summa Theologica*, 1250). Hij heeft zondig spreekgedrag de *peccata oris* genoemd, ‘zonden van de mond’ en onderscheidt twaalf subcategorieën. De *peccata oris* van Alexander van Hales zijn in grote mate schatplichtig aan Augustinus’ *Contra Faustum*. Ook bouwt Alexander voort op de driedeling van het menselijk gedrag in denken, spreken en handelen volgens Petrus Lombardus’ *Sententiae*.⁵⁵

Omdat het concept van Peraldus’ zonden van de tong dominant is in het kerkelijke domein, zal deze studie zich hierop richten. Het concept is geworteld in een Augustiniaanse semiotiek. Augustinus zet in *De ordine* uiteen dat het spreekvermogen een gave van God is, bedoeld als boodschapper (*nuntius*) van de rede. Het spreekvermogen brengt de rede tot uitdrukking, waardoor mensen dus toegang hebben tot andermans gedachten.⁵⁶ Het uitdrukken van wat we van elkaar denken is de hoogste vorm van sociale omgang met elkaar en maakt het bouwen van

---

⁵² Casagrande en Vecchio 1991, p. 87-112. Tussen 1236-1239 schreef Guillelmus Peraldus ook een verhandeling over deugden, *De virtutibus*, maar dit werk schijnt veel minder populair te zijn geweest (Pansters 2007, p. 88-89). Van groot belang voor de verspreiding van het systeem van Peraldus (de zonden van de tong als achtste hoofdzonde) is Vincentius van Beauvais, zie Casagrande en Vecchio 1991, p. 28.

⁵³ Casagrande en Vecchio 1991, p. 87-112, Baika 2007, p. 17-27.

⁵⁴ Casagrande en Vecchio 1991, p. 113-135.

⁵⁵ Zie Lindorfer 2003, p. 29.

⁵⁶ Zie Craun 2007b, p. x: ‘It [*Augustinian semiotics* MV] defined speech as the messenger of reason, designed by God and early human communities to make the speaker’s thoughts manifest to others and so to build trustworthy human institutions: courts of law, political assemblies, religious teaching, marriages’.

betrouwbare en rechtvaardige instituten mogelijk (huwelijk, rechtbank, onderwijs).⁵⁷

Deze semiotiek was onderdeel van hoogmiddeleeuwse gezaghebbende Latijnse geschriften binnen het kerkelijke domein. Zij benadrukken het idee dat de mens zich door zijn spreekvermogen onderscheidt van andere wezens. Volgens Augustinus maken allerlei wezens gebruik van tekens, maar bedient alleen de mens zich van de taal. Het spreekvermogen is een distinctief kenmerk van de mens in de orde der wezens.⁵⁸ De mens staat allereerst boven het dier. Thomas van Aquino stelt in *In libros politicorum Aristoteles expositio* dat de menselijke taal anders is dan dierlijke tekens, omdat hij rationeel is. Dieren uiten zich instinctief, mensen rationeel. Daarmee heeft taal volgens hem ook een ethische dimensie. Mensen hebben kennis van goed en kwaad, kennis die in taal kan worden uitgedrukt. Gebruikt de mens de taal niet voor deze ethische doeleinden, dan verlaagt hij zich tot het niveau van een dier.

De mens staat volgens de hoogmiddeleeuwse Latijnse geschriften lager dan de engel. Het spreekvermogen onderscheidt de mens van de engel, die geen taal nodig heeft om zijn innerlijk tot uitdrukking te brengen. Engelen hebben directe toegang tot het binnenste van elkaar en hebben geen woorden nodig om hun gedachten aan elkaar kenbaar te maken. Ze hebben al volledige kennis.⁵⁹

Het dertiende-eeuwse moraaltheologische concept van de zonden van de tong met Peraldus als sleutelfiguur, is ingebed in het dertiende-eeuwse ‘kerkelijke herbewapeningsprogramma’, zoals Frits van Oostrom deze ontwikkeling typeert.⁶⁰ De kerk breidde haar macht uit en richtte zich nadrukkelijker dan voorheen op de zielzorg van de leek.⁶¹ Sinds het Vierde Lateraanse Concilie uit 1215 onder paus Innocentius III streefde de kerk naar meer betrokkenheid van de gelovigen. Na het Concilie kwam er in West-Europa een grote stroom van moraaltheologische werken op gang, teksten die de gelovige handvatten gaven bij de biecht en hen de weg moesten wijzen naar een goed christelijk leven hier en in het hiernamaals. Ook de preek en de biecht kregen een grote nadruk. Jacques Le Goff wijst op de opkomst van de ‘lekencultuur’ in volkstalige moraaltheologische

---

⁵⁷ Craun 1997 p. 31. Zie ook Wackers 1986, p. 40-52, Wackers 1994b, p. 324-328 en Craun 1997, p. 26-37.

⁵⁸ Wackers 1986, p. 49, Wackers 1994b, p. 327 en Craun 1997, p. 33.

⁵⁹ Wackers 1986, p. 46. Zie ook Wackers 1994b, p. 324-328 en over ‘schouwingsvermogen’ (*intellectus* of *intelligentia*) ook Wackers 1980, p. 13-24.

⁶⁰ Van Oostrom 2013, p. 179. Zie p. 179 voor literatuur over het hervormingsoffensief van Lateranen IV in de Lage Landen.

⁶¹ Schwerhoff 1995, p. 266.

geschriften, die veel aandacht besteden aan schadelijk spreekgedrag. Volgens hem was er vóór de dertiende eeuw alleen maar aandacht voor het spreekgedrag van en voor monniken en nonnen, maar nu staat het spreekgedrag van en voor alle christenen in het middelpunt van de belangstelling.⁶²

Een historische ontwikkeling die daarmee verband houdt, is de opkomst van ketterijbewegingen in de dertiende eeuw – zoals de Albigenzen. Deze vormden een groot probleem voor de officiële kerk. De kerk stelde alles in het werk om ketterij te beheersen via kruisvaarten en inquisitie, maar ook via ‘het woord’, in preek en biecht. In 1215 werd de dominicaner orde gesticht met als belangrijke opdracht om samen met de franciscanen de ketterse bewegingen in te dammen. Dominicanen gebruikten het woord als belangrijkste wapen in hun strijd tegen de ketters. Met hun scholastieke scholing waren ze de meerdere in debatten met ketters en ongelovigen en ze legden zware nadruk op het belang van preek, biecht en deugdzzaam spreekgedrag.⁶³

Er zijn Middelnederlandse moraaltheologische teksten overgeleverd die in de traditie van Peraldus’ zonden van de tong staan. Het is dus mogelijk om een corpus van Middelnederlandse teksten samen te stellen dat het hierboven geschetste kerkelijke domein ‘vertegenwoordigt’. Er moet echter een kanttekening worden geplaatst. In de Lage Landen is het verband tussen de Middelnederlandse pastoralia en de hierboven geschetste ontwikkelingen met betrekking tot het kerkelijke ‘herbewapeningsprogramma’ nog niet bevredigend genoeg onderbouwd, omdat er nog te weinig onderzoek naar is gedaan. Er is veel meer onderzoek gedaan naar Middelenlandse pastoralia en daar is dat verband is wel aangetoond.⁶⁴

3.2 Het profaan-ethische domein

De sleutelfiguur in het profaan-ethische domein is Albertanus van Brescia. Al in 1245 werd Guillelmus Peraldus’ concept van de zonden van de tong gebruikt door deze Noord-Italiaanse leek (een niet-geestelijke). Hij was ‘causidicus’, wat advocaat, rechter of schepen kan betekenen.⁶⁵ Albertanus schreef het zeer populaire en veelvuldig in de volkstaal vertaalde *Ars loquendi et tacendi* (‘Kunst van spreken en zwijgen’), een profaan-ethisch

---

⁶² Le Goff 1991, p. 15. Zie ook Lindorfer 2003, p. 31 en Schwerhoff 1995, p. 266.

⁶³ Lindorfer 2003, p. 30 en Wielant 1998, p. 130.

⁶⁴ Zie Van Oostrom 2013, p. 180-181.

⁶⁵ Casagrande en Vecchio 1991, p. 81.

traktaat over spreekgedrag.⁶⁶ Albertanus presenteert hierin het spreken als basis van de maatschappij en stimuleert het gebruik van taaletiek bij het uitoefenen van met name juridische professies. Dit werk laat zich typeren als een adviesboek over spreekgedrag dat streeft naar een combinatie van het zijn van een goed christen én het opbouwen van een aards bestaan. Hij waarschuwt niet alleen voor misbruik van het spreekvermogen, zoals dit gebeurt in de wijsheidsboeken en traktaten waar hij zich op baseert, maar hij past zijn adviezen over spreekgedrag expliciet toe op een lekenpraktijk. Hij schreef eerder *De amore et dilectione Dei et proximi* (na 1238). Dat werk bevat een hoofdstuk over spreekgedrag: ‘De locutione et cohibendo spiritu et lingua cohercenda’ oftewel ‘Over het spreken, het beteugelen van de geest en het beheersen van de tong’. *Ars loquendi et tacendi* zou volgens Albertanus-specialist James M. Powell zijn voortgekomen uit dit hoofdstuk. Tot slot schreef hij *Liber consolationis et consilii* (1246), ook wel *De Melibeo et Prudentia* genoemd. Hierin worden adviezen gegeven door Prudentia – de belichaming van wijsheid, die binnen het kaderverhaal de vrouw is van een rijk man met de naam Melibeus. Ook hierin komt spreekgedrag nadrukkelijk aan de orde.

De teksten van Albertanus van Brescia laten zich verder typeren als een aaneenrijging van citaten. Als bron gebruikt hij de literatuur van de Bijbelse wijsheidsboeken en de antieke filosofen. Hij plaatst de Bijbelse en antieke kennis in een praktisch kader en past dit toe op de professionele praktijk.⁶⁷ Het oeuvre van Albertanus en de werken die in deze traditie staan, kunnen worden gekarakteriseerd als *advice literature* of *how-to-manuals*, die raadgevingen bevatten over de omgang van mensen met elkaar.⁶⁸

De auteur en het geïntendeerd publiek van het oeuvre van Albertanus bevinden zich in de context van de hoogopgeleide jonge, mannelijke *professionals* met een juridische achtergrond die afkomstig zijn uit de Noord-Italiaanse stadsstaten – Albertanus richt zich expliciet tot zijn zonen als toekomstige leidinggevendenden.⁶⁹ Zo typeert Powell *Ars loquendi et tacendi* als een ‘career guide for the public man, especially the public man in the service of the Italian commune’.⁷⁰ Deze groep heeft behoefte aan sturing die beter aansluit bij het leven van de wereldlijke leek dan die de kerk biedt. De ambtenaren hadden groot belang bij zowel het hanteren als het stimuleren van een ethische omgang met gesproken woorden – niet in

---

⁶⁶ Powell 1992, p. 60-66. Een andere titel voor dit werk is *De doctrina dicendi et tacendi*.

⁶⁷ Powell 1992, p. 69.

⁶⁸ Craun 2007b, p. xii.

⁶⁹ Zie Casagrande en Vecchio 1991, p. 14 en 81, Powell 1992, p. 62-63, Reynaert 1992, p. 462 en Dumolyn en Haemers 2012, p. 53.

⁷⁰ Powell 1992, p. 69.

de laatste plaats om betrouwbare raadsmanen en raadgevers te kunnen zijn voor de ‘cliënten’ en heren die zij dienden. Hun werkzaamheden waren zeer talig van aard, zowel schriftelijk als mondeling. Niet zozeer afkomst of fysieke kracht, maar intelligentie en taal gaf hun een zekere macht, waarmee zij op een verantwoordelijke manier moesten leren omgaan.

Er zijn Middelnederlandse profaan-ethische teksten overgeleverd die in de traditie van Albertanus van Brescia en diens aandacht voor spreekgedrag staan. Het zijn teksten van onder meer Jan van Boendale en Dirc Potter, die van het oeuvre van Albertanus vertalingen en bewerkingen hebben gemaakt. Daarnaast zijn ook teksten opgenomen die geen directe vertaling of bewerking zijn van Albertanus, maar die dezelfde kenmerkende opbouw van citaten van Bijbelse en/of antieke autoriteiten hebben of die vertalingen en bewerkingen zijn van werken van een van de autoriteiten.

Evenals de werken van de dertiende-eeuwse sleutelfiguur Albertanus kunnen de Middelnederlandse profaan-ethische teksten in de historische context van *professionals* met een juridische achtergrond worden geplaatst. Vanaf de late veertiende eeuw zou een vergelijkbare groep van met name ambtenaren in de Lage Landen aan de macht komen.⁷¹ Frits van Oostrom verwijst in *Wereld in woorden* naar Alberto Scaglione's typering ‘from courtly knights to noble courtiers’. Hij plaatst deze transformatie in de tijd van de Honderdjarige Oorlog en het Grote Schisma. Relevant voor de thematiek van de onderhavige studie is Van Oostrom's kenschets van de ambtenaar als zeer talig, in schriftelijk maar ook in mondeling opzicht. Voor een diplomaat was het van groot belang om goed te spreken en te zwijgen.⁷²

De Middelnederlandse ‘albertaanse’ teksten maken deel uit van de literair-historische ‘lekenethiek’ die opkwam in de veertiende eeuw. Deze ethiek zou voldoen aan een ‘behoefte aan oriëntering op pragmatisch niveau in de sociale context van de wereldlijke leek’.⁷³ Die behoefte kwam voort uit een historische ontwikkeling van verstedelijking, verschriftelijking en technologisering waarin met name de stedelijke samenleving steeds ingewikkelder werd: bestuurszaken werden steeds complexer en de rol van intellectuele beroepen nam toe.⁷⁴ Door de veranderende samenleving voldeden de oude normen en waarden niet meer, maar moest er een nieuwe grondslag komen die relevant was voor het contemporaine maatschappelijke leven. Afkomst was niet meer de belangrijkste factor voor

---

⁷¹ Van Oostrom 2013, p. 476.

⁷² Van Oostrom 2013, p. 476.

⁷³ Reynaert 1992, p. 153 en Kinable 2001, p. 25-26.

⁷⁴ Wackers 1994a, p. 328 en Kinable 1994, p. 198.

het verwerven van status, macht of vertrouwen. De adel moest rekening houden met stedelijke belangen, want in de steden concentreerden geld, handel en kennis zich. Kenmerkend voor de lekenethiek is de verstandige, beheerste benadering van de wereld. Er wordt gesproken over een stoïcijnse invloed. Zelfbeheersing, ratio, het uitbannen van emoties: het zijn deze stoïcijnse waarden die centraal staan in de lekenethiek.⁷⁵

Een historische ontwikkeling die verband zou kunnen houden met de teksten uit het profaan-ethische domein is het verdwijnen van de clancultuur. Daardoor werden in bijvoorbeeld graafschap Holland 'collectieve reputaties' minder belangrijk. De mens zou steeds meer losgeweekt worden van zijn familie, waarbij zijn reputatie steeds minder gebaseerd zou zijn op 'collectief-reputationele' aspecten als familiebanden en afkomst.⁷⁶ Heeft de interesse in schadelijk spreekgedrag met deze ontwikkeling te maken? Men zou in dit licht kunnen beweren dat mensen hun beeld van anderen steeds minder baseren op familie en afkomst en steeds meer op individueel gedrag zoals spreken. Wat je zegt is wie je bent in de ogen van anderen. Het verband blijft echter speculatief en heeft nader historisch onderzoek nodig.

3.3 Het juridische domein

In het juridische domein is er niet een persoon aan te wijzen die als sleutelfiguur kan worden gezien. Het domein kenmerkt zich door verscheidenheid op het gebied van opvattingen over schadelijk spreekgedrag. Mede door grootschalige ontwikkelingen van bestuurlijke versnippering vanaf het einde van de vroege middeleeuwen, is van een coherent laatmiddeleeuws rechtsstelsel in West-Europa eenvoudigweg geen sprake.⁷⁷ Ook in de Lage Landen is het niet mogelijk om van een samenhangend juridische domein te spreken. Lokale en regionale Middelnederlandse rechtsteksten uit het juridische domein over belediging kenmerken zich eveneens door een grote verscheidenheid. Bijna elke stad had zijn eigen regelgeving, gebruiken en privileges.⁷⁸

Omdat het niet mogelijk is om een vastomlijnd juridisch domein vast te stellen aan de hand van een sleutelfiguur, is de analyse voorzichtiger van opzet. Er wordt gekeken naar een specifiek soort misdadig spreekgedrag, namelijk belediging. Deze misdaad wordt alleen gezien in de

---

⁷⁵ Reynaert 1994a, p. 205.

⁷⁶ Hoppenbrouwers 1985 en 2003.

⁷⁷ Lesaffer 2008, p. 252. Het laatmiddeleeuwse recht werd echter in toenemende mate getoetst aan het Romeinse recht en dat zorgde voor meer coherentie.

⁷⁸ Janssens 1998, p. 16.

context van regionale en lokale wetgeving buiten de kerk. In de analyse (hoofdstuk 5) staat een rechtszaak uit 1480 over belediging centraal (een ‘plurade’ zoals het in de bron wordt genoemd). Een pachtheer wordt in deze rechtszaak veroordeeld voor het beledigen van zijn pachter. Deze rechtszaak valt binnen het Overkwartier van Gelre, het gebied waartoe zowel de schepenbank van de stad Echt als de ‘hogere’ rechtbank van Roermond behoren.

Ook al gaan seculiere rechtsinstanties in laatmiddeleeuws West-Europa zeer verschillend met belediging om, er is toch een tendens aan te wijzen. Het is namelijk niet uitzonderlijk dat men naar de rechter stapte bij een verbaal conflict met een medeburger. De omgang met verbale conflicten zou met name vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw steeds minder volgens noties van eigenrichting en sociale controle gebeuren, maar juist in toenemende mate via ‘officiële’ rechtsinstanties. Men werd gestimuleerd om niet voor eigen rechter te spelen, maar zijn ‘recht’ te halen via de officiële juridische weg.⁷⁹

Dit is een ontwikkeling die in verschillende landen in Europa aantoonbaar plaatsgevonden heeft, zoals in Schotland, Engeland en Spanje.⁸⁰ Zo zou er in Engeland tussen 1400 en 1450 juridisch gezien opvallend veel lokale aandacht geweest zijn voor vrouwen die publiekelijk beledigingen over medeburgers en gezagsdragers uitten. Door hun spreekgedrag veroorzaakten de vrouwen veel oproer binnen hun gemeenschap.⁸¹ De zwaardere categorieën van spreekmisdaden in West-Europa, belediging van gezagsdragers (waaronder majesteitsschennis als zwaarste variant) en blasfemie (een aanval op de reputatie van God), zouden eveneens in toenemende mate onderdeel worden van de seculiere jurisdictie, met name vanaf de vijftiende eeuw.⁸²

Hoewel de ‘plurade’-zaak uit 1480 in Echt in dit onderzoek niet zonder meer als representatief voor het Overkwartier mag worden

---

⁷⁹ Lenman en Parker 1980, p. 25. Al vanaf de tiende eeuw werden in verschillende Europese gebieden juridische pogingen ondernomen om vetes in te dammen en vanaf de late twaalfde eeuw was er steeds vaker sprake van berechting door gerechtshoven, allereerst via kerkelijk recht (inquisitoriaal). De Habsburgse overheid probeerde in de eerste helft van de 16e eeuw gewoonterecht centraal (bovenlokaal) te laten vastleggen. Zie ook Hoppenbrouwers 1985, Hoppenbrouwers 2003, Le Bailly 1996, p. 38 en Burke 1987. Peter Burke plaatst deze ontwikkeling in de zestiende eeuw.

⁸⁰ Respectievelijk Ewan 2007, Ingram 2000 en Weisser 1980.

⁸¹ Bardsley 2006.

⁸² Lindorfer 2003, p. 33-40 (zie literatuur aldaar) en Hoareau-Dodinau 2002 (over majesteitsschennis en blasfemie in laatmiddeleeuws Frankrijk; van 1285 tot 1574, oftewel van Filips IV tot Karel IX).

beschouwd, laat staan voor andere gebieden, zeggen historici dat beledigingszaken relatief veel voorkwamen in de Lage Landen in de late middeleeuwen.⁸³ Zo schrijft Corien Glaudemans in haar studie naar vetes in Holland en Zeeland:

In Leiden bleek het schelden in het openbaar dusdanig vaak voor te komen, dat schout en schepenen zich genoodzaakt zagen in 1395 tot tweemaal toe in de parochiekerken te laten afkondigen dat in aanwezigheid van het gerecht niet meer mocht worden gescholden, of – in woorden van de verordening – geen ‘onnutte woorden’ meer mochten worden gebezigd.⁸⁴

De casus van het onderhavige onderzoek past echter niet zonder meer in de veronderstelde toename van beledigingszaken in de Lage Landen. Het is allereerst niet duidelijk of deze ontwikkeling ook geldt voor beledigingszaken waarin pachters hun pachtbazen voor de rechter slepen. Ten tweede differentiëren onderzoekers niet tussen het uiten van beledigingen voor het gerecht en op een andere publieke plaats.⁸⁵ Bovendien is het riskant om van een ‘prominente aanwezigheid’ van beledigingszaken te spreken op basis van kwantitatieve analyses.⁸⁶ Het is al moeilijk genoeg om het aandeel van beledigingszaken in steden met elkaar te vergelijken – laat staan in grotere gebieden. Zo lopen de percentages van

---

⁸³ Zie Van Egmond 1994, met name p. 18-19, Leuker en Roodenburg 1992 en voor belediging in buitengerechtelijke instellingen (notariaat, gilden etc.) Van Meeteren 2006. In de bestudering van deviant spreken vanuit juridisch perspectief in de Lage Landen zijn belangrijke bijdragen geleverd door vroegmodernisten, met bronnenmateriaal vanaf grofweg het begin van de zestiende eeuw. Het onderzoek is met name toegespitst op belediging.

⁸⁴ Glaudemans 2004, p. 124. Corien Glaudemans wijdt in haar studie naar laatmiddeleeuwse vetes in Holland en Zeeland (1350-1550) een paragraaf aan de prominentie van beledigingen en blasfemie in met name politieke conflicten. Zie ook Vrolijk 2004, p. 207 in haar studie naar gratieverlening in Vlaanderen, Holland en Zeeland 1531-1567: ‘Misschien meer dan tegenwoordig wilde men niet gaarne worden beledigd. Men ging sneller naar de rechter omwille van de eer dan heden ten dage’ en Berents 1985, p. 107. D.A. Berents stelt in zijn overzichtswerk van misdaad in de middeleeuwen in de Noordelijke Nederlanden dat, hoewel daar geen harde statistische argumenten voor zijn, de belediging een van de meest voorkomende misdrijven in de middeleeuwen moet zijn geweest.

⁸⁵ De onderzoekers worden genoemd in noot 84 en 85.

⁸⁶ Lenman en Parker 1980, p. 46-47. Zie Van Meeteren 2006, p. 287 voor een relativisering van cijfers over beledigingszaken in de zeventiende eeuw.

beledigingszaken die Berents noemt in zijn studie naar criminaliteit in de late middeleeuwen in de Noordelijke Nederlanden nogal uiteen. Het percentage beledigingszaken in Middelburg (criminele vonnissen 1437-1571) bedraagt 2,1 procent, in Utrecht (1311-1455) 4,7 procent en van de criminele zaken voor het gebied dat valt onder Hoofdgerecht van Roermond (1459-1487) betreft het maar liefst 22,4 procent.⁸⁷ Een oorzaak hiervoor kan zijn dat er per rechtsgebied verschillende categorieën van belediging bestaan, waardoor vergelijking moeilijk is.

De voornoemde verhoogde juridische aandacht voor schadelijk spreekgedrag in Europa wordt door historici verbonden aan de rampen en onheilstijdingen uit met name de veertiende eeuw. Voorbeelden zijn de pest uit 1348 en de hongersnoden van 1315-1317. Pestuitbraken bleven komen in de daaropvolgende decennia, met rond 1400 opnieuw een grote epidemie. Een derde van de Europese bevolking heeft de pestepidemie van halverwege de veertiende eeuw niet overleefd. Schwerhoff haalt een citaat aan uit de blasfemiewet van de Rooms-Duitse keizer Maximiliaan I (zoon van Frederik III) uit 1495, die tijdens zijn regentschap tevens landsheer van de Lage Landen was zolang Filips de Schone minderjarig was, waarin een verband werd gelegd tussen blasfemie en de opvallend vele plagen en rampen uit de afgelopen tijd. Daarnaast noemt Schwerhoff een citaat uit de *Nördlicher Stadtrechte* van 1503 en de *Chronik des Nürnbergers Heinrich Deichlser* uit 1497 waarin hetzelfde verband wordt gelegd.⁸⁸

Men zag in die tijd een samenhang tussen blasfemie en straffen van boven, een ‘Verknüpfung von Blasphemie und göttlicher Kollektivstrafe’.⁸⁹ Rampen waren represailles van God, straffen voor godslasterlijke uitspraken van de mens. Blasfemie werd gezien als een collectief gevaar, waartegen de gemeenschap beschermd moest worden – vandaar de juridische preoccupatie hiermee. Historicus David Nash noemt dit kenmerkend voor de late middeleeuwen. In de vroegmoderne tijd zou blasfemie veel meer zijn opgevat als een handeling die een bedreiging vormt voor de gevoelens van andere individuen en niet langer van een collectief.⁹⁰

De juridische aandacht voor belediging van de eerder genoemde ‘scheldende vrouwen’ in het laatmiddeleeuwse Engeland kan worden verbonden aan een specifieke maatschappelijke groep die na de

---

⁸⁷ Berents 1985, p. 195-197. Daarbij zijn niet meegerekend: misdaden tegen overheid (waaronder belediging, meened) en godsdienst (blasfemie). Ter vergelijking haalt Berents cijfers uit de moderne tijd aan: in 1982 was het percentage beledigingszaken 1,2 procent.

⁸⁸ Schwerhoff 1995, p. 266-268.

⁸⁹ Schwerhoff 1995, p. 268.

⁹⁰ Nash 2007.

pestuitbraken in opkomst was.⁹¹ De groep bestond uit mensen die het lokaal gezag gebruikten als springplank om een hogere status te krijgen: bijvoorbeeld rijkere boerenfamilies die profiteerden van de hoge voedselprijzen na de pestuitbraken en die hun socio-economische rol op lokaal niveau wilden uitbreiden. De mensen van deze ‘nieuwe elite’ waren degenen die, vanwege hun wens om status te verkrijgen, posities bekleedden in lokale rechtbanken. Ze moesten zich nog bewijzen en wilden hun macht legitimeren – hun positie was uiterst onvast en elke kritiek op hun positie kon hun recent verworven macht en status aan het wankelen brengen. De ‘scheldende vrouwen’ vormden een gevaar voor de preciaire sociale orde en de even preciaire positie van de ‘nieuwe elite’ en werden daarom vervolgd.

4 Methode

Het doel is om opvattingen uit deze drie domeinen met elkaar te vergelijken en overeenkomsten te vinden die kunnen wijzen op een domeinoverstijgend discours over schadelijk spreekgedrag. De vergelijkingen zullen worden gemaakt aan de hand van een taaltheoretisch instrumentarium. Op deze wijze hoop ik niet alleen na te gaan of er een domeinoverstijgend discours bestaat, maar ook hoe dit zou functioneren. Bovendien wordt er aandacht besteed aan de wijze waarop het discours wordt ingezet, bijvoorbeeld door te kijken naar de metaforen of categorieën. Zo is het mogelijk om een antwoord te vinden op de twee subvragen van de hoofdvraag, namelijk: wat zijn de denkbeelden over schadelijk spreekgedrag (paragraaf 4.1) en op welke wijze zijn deze denkbeelden vormgegeven (paragraaf 4.2)? Bovendien wordt er een analysemodel gepresenteerd waarmee de specifieke teksten onderzocht zullen worden (paragraaf 4.3).

4.1 Taaltheoretisch instrumentarium

Hieronder komen allereerst enkele hedendaagse linguïstische observaties aan de orde die een conceptuele basis vormen voor deze studie. Deze observaties bieden methodologische handvatten voor het benaderen van het onderwerp van deze studie en het in kaart brengen van de noties over schadelijk spreekgedrag. Welke onderliggende principes kunnen een rol spelen in de verbeelding van schadelijk spreekgedrag in het Middelnederlandse corpus van dit onderzoek?

Wat is spreken? In ons hedendaagse taalgebruik gebruiken we uitdrukkingen die een andere visie op spreken laten zien, een visie die

---

⁹¹ Bardsley 2006, p. 35.

uitgaat van het mechanistische karakter van taal. We hebben het bijvoorbeeld over ‘het vangen van gedachten in eenvoudige woorden’, of ‘het verpakken van een boodschap in mooie woorden’. Het zijn uitdrukkingen die doen voorkomen alsof we met woorden gedachten ‘vormgeven’. Spreken is het tot uitdrukking brengen van gedachten zodat een medemens kennis van de gedachten van de spreker kan nemen.⁹² De productiezijde ‘codeert’ zijn gedachten of intentie en de receptiezijde decodeert vervolgens de boodschap. Verbale communicatie is zo bezien een vorm van ‘buisenpost’, waarbij de spreker zijn gedachten in een koker stopt en naar de toegesprokene stuurt die ze vervolgens weer ‘uitpakt’ en zo toegang heeft tot de gedachten van de spreker.⁹³

Het beschouwen van verbale communicatie als een vorm van ‘buisenpost’ is door linguïsten zwaar bekritiseerd. Gesproken woorden zijn aan interpretatie onderhevig. Een spreker kan er niet van uitgaan dat de toegesprokene wel begrijpt wat hij bedoelt. Ook de toegesprokene weet nooit zeker of hij aan de boodschap van de zender de ‘juiste’ interpretatie heeft gegeven. Een toegesprokene zal nooit exact hetzelfde beeld in zijn hoofd krijgen als de spreker. Met andere woorden, de intentie van de spreker komt nooit exact overeen met de interpretatie van de toegesprokene. Verbaal communiceren is als een geïmproviseerde dans tussen spreker en toegesprokene, een voortdurend afstemmen op elkaar.⁹⁴

Kortom, ‘taal is geen mechanistisch of pasklaar middel, noch om informatie over te dragen noch om te ontvangen’.⁹⁵ Dit is een belangrijk onderliggend principe voor het onderhavige onderzoek naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag. Immers, omdat woorden geen ‘mechanistisch of pasklaar middel’ zijn om informatie mee over te dragen, is het mogelijk om te liegen, vals te zweren of onoprecht te vleien. Er kan veel (opzettelijk) misgaan bij het ‘coderen’ van de intentie aan de productiezijde en het ‘decoderen’ van boodschappen aan de receptiezijde.

---

⁹² Janssen 1997, p. 29.

⁹³ Janssen 1997, p. 29. De ‘buisenpostmetafoor’ is een vertaling van M.J. Reddy's *conduit metaphor* (letterlijk ‘leidingmetafoor’). Een model dat een dergelijke visie op communicatie hanteert is het Shannon-Weaver model (1948).

⁹⁴ M.J. Reddy stelt dat er bij communicatie veel meer sprake is van een ‘werktekening’ van een voor de toegesprokene onbekend instrument. Een betere metafoor voor (verbale) communicatie als *conduit metaphor* is volgens hem de *toolmaker's metaphor*. Gesproken uitingen zijn als werktekeningen, ze bevatten open plekken en moeten geïnterpreteerd worden. Je weet nooit precies wat de maker van de werktekening echt bedoelt. Zie Reddy 1979 en voor een inleiding op dit werk, zie Janssen 1997, p. 30-31.

⁹⁵ Janssen 1997, p. 32.

Ook van belang voor de analyse van noties over schadelijk spreekgedrag is de *speech act theory* van John L. Austin en John. R. Searle.⁹⁶ Deze onderzoekers maken deel uit van de traditie van de Ordinary Language Philosophy, de filosofie van de alledaagse taal.⁹⁷ Austin heeft de aandacht gevestigd op wat woorden kunnen doen, in plaats van op wat woorden uitdrukken. Als taal meer is dan het pasklaar overbrengen of ontvangen van informatie, dan is spreken dus niet te reduceren tot het uiten van ‘inhoud’. Spreken gaat verder dan het refereren aan iets inhoudelijks. Woorden kunnen zorgen voor een buitentalig effect op de toegesprokene. Austin gebruikt hiervoor de term ‘performatie’. Performatieve taaluitingen zijn uitingen die effect sorteren op de werkelijkheid. Een voorbeeld is de zin: ‘Ik beloof je dat ik morgen langskom’. Door deze woorden te zeggen heeft de spreker ook iets gedaan, hij heeft namelijk een belofte afgelegd.

Austin stelt dat we met het doen van een taaluiting drie verschillende handelingen kunnen uitvoeren: een locutieve, een illocutieve en een perlocutieve handeling. Een locutieve handeling is ‘het zeggen van iets’, bijvoorbeeld het in volgorde zetten en uitspreken van de zin ‘ik beloof je dat ik morgen langskom’. De illocutieve handeling is de strekking van de woorden, de propositionele inhoud. In dit voorbeeld is dat dus het doen van een belofte.

Voor de analyse van opvattingen over laatmiddeleeuws schadelijk spreekgedrag is met name het ‘perlocutieve effect’ van bepaalde gesproken woorden van belang. Dit is het effect dat de uiting bewerkstelligt buiten de taal, namelijk op de cognitie van de toegesprokene. De toegesprokene rekent hier bijvoorbeeld op de komst van de spreker.⁹⁸ Een voorbeeld van een ‘schadelijke’ performatieve spreekhandeling is ‘bedreigen’. Iemand bedreigt een ander, met als gevolg dat die ander zich geïntimideerd voelt. Het bedreigen is de illocutieve handeling (van de spreker), het geïntimideerd zijn het perlocutieve effect. Om perlocutieve effecten te sorteren moeten woorden aan bepaalde voorwaarden voldoen, die zijn uitgewerkt door John R. Searle in zijn invloedrijke boek *Speech acts* uit 1969. Hij noemt deze ‘geslaagdheidsvoorwaarden’. Voor het doen van een belofte is het bijvoorbeeld noodzakelijk dat de spreker het voornemen moet hebben om de belofte uit te voeren. Dit wordt de ‘oprechtheidsvoorwaarde’ genoemd. Een andere voorwaarde is

---

⁹⁶ Austin 1962 en Searle 1969.

⁹⁷ Houtkoop en Koole 2000, p. 19.

⁹⁸ Houtkoop en Koole 2000, p. 22.

zogenaamde ‘essentiële conditie’. Die houdt in dat de spreker is gebonden aan het uitvoeren van de belofte.⁹⁹

Nadeel van de *speech act theory* is dat zij voorbij gaat aan onbedoelde effecten van spreekhandelingen. Volgens Austin en Searle is het perlocutieve effect van dreigende woorden dat de toegesprokene zich bedreigd voelt. Maar de toegesprokene hoeft zich helemaal niet bedreigd te voelen. Hij of zij kan de bedreiging bijvoorbeeld niet serieus nemen en zich juist amuseren. De theorie gaat voorbij aan de interpretatie door de toegesprokene en de wijze waarop deze interpretatie tot stand komt. Er zou niet alleen aandacht moeten zijn voor het effect dat de spreker beoogt, maar ook het daadwerkelijke effect van de woorden op de toegesprokene.¹⁰⁰ Woorden kunnen ook schadelijk zijn wanneer zij niet zo bedoeld zijn. Iemand kan zich bijvoorbeeld gekwetst voelen door een uitspraak, terwijl dit geheel niet de intentie van de spreker hoeft te zijn. In dit opzicht zijn de volgende linguïstische noties een aanvulling op de *speech act theory*.

De volgende linguïstische modellen besteden meer aandacht aan de interactie tussen de gespreksdeelnemers en de bijzondere rol van de ontvanger: de coöperatieprincipes van Paul Grice en de gezichtsstrategieën van Ervin Goffman en Penelope Brown in samenwerking met Stephen C. Levinson. Zij gaan uit van het idee dat gesprekspartners bepaalde ‘regels’ in acht nemen tijdens een uitwisseling van woorden. Ze hebben de keuze hoe ze deze regels willen gebruiken, maar zijn ook gebonden aan hun cultuur en aan bestaande normen.

Volgens Ordinary Language-filosoof Paul Grice hanteren mensen bepaalde vuistregels die betekenis geven aan gesproken uitingen. Grice noemt deze vuistregels coöperatieprincipes of ‘maximes’ en stelt dat het belang van de verschillende maximes per tijd en/of cultuur verschilt.¹⁰¹ In totaal benoemt Grice vier verschillende soorten coöperatieprincipes. Het eerste principe is het maxime van kwantiteit. Het drukt uit dat men zo informatief mogelijk moet zijn in het gesprek en niet meer woorden dient te gebruiken dan noodzakelijk is. Men hoort zich zo efficiënt mogelijk uit te drukken. Iemand overtreedt het maxime van kwantiteit, wanneer hij bijvoorbeeld een stortvloed aan woorden gebruikt. Een ander maxime is dat de toegesprokene ervan uit gaat dat de spreker oprecht handelt. Grice

---

⁹⁹ Searle 1969. Zie ook Janssen 1997, p. 83 voor een introductie van Searle.

¹⁰⁰ Zie ook Loetz 2009, p. 37-38 voor een afweging van de *speech act theory* als analysemodel voor historische (vroegmoderne) noties van blasfemie.

¹⁰¹ Grice 1975. Zie voor een introductie van Grice: Janssen 1997, p. 91-98 en Houtkoop en Koole 2002, p. 41-47.

noemt dit het maxime van kwaliteit. Als een spreker liegt, dan schendt hij het coöperatieprincipe van kwaliteit. Daarnaast onderscheidt Grice het maxime van de wijze van uitdrukken: wees duidelijk en ondubbelzinnig in gesprekken. Het laatste is het maxime van relevantie: de bijdragen in het gesprek moeten waarde hebben voor de voortgang van het gesprek.

Grice maakt een moreel onderscheid tussen het maxime van kwaliteit (oprecht spreken) en de andere drie typen coöperatieprincipes. Het schenden van de maximes van kwantiteit, relevantie en wijze van uitdrukken kan gedaan worden uit onachtzaamheid. Schending van het maxime van kwaliteit daarentegen, bijvoorbeeld door te liegen, is een morele overtreding. Dat zou impliceren dat de overtreding van het principe van kwaliteit zwaarwegender is dan de andere. Liegen zou dus kwalijker zijn dan oeverloos zwetsen. Grice zegt dat dit in de huidige tijd zo is.

De theorie van Grice heeft grote invloed uitgeoefend op de discipline van de pragmatiek, waarbij zijn theorie verder is uitgewerkt en genuanceerd, bijvoorbeeld door Dan Sperber en Deirdre Wilson.¹⁰² Zo hoeft een op het oog overduidelijke overtreding van een maxime van Grice vanuit een bepaald gezichtspunt helemaal geen overtreding te zijn. Een advocaat kan bijvoorbeeld vanuit lekenperspectief een teveel aan informatie geven. Vanuit juridisch oogpunt zou dit echter volkomen geoorloofd kunnen zijn, omdat de advocaat zich heel nauwkeurig moet indekken om claims te voorkomen.¹⁰³

Er zijn andere complicerende factoren bij de notie 'coöperatieprincipe'. Het komt bijvoorbeeld voor dat men opzettelijk de maximes van Grice overtreedt door zich bijvoorbeeld minder efficiënt, onoprecht, duidelijk of relevant uit te drukken dan de maximes voorschrijven. Soms kiest de spreker bewust voor een boodschap met 'een leugen om bestwil' in plaats van het ronduit vertellen van de waarheid. Dat doen gesprekspartners, zo zegt sociaal-psycholoog Ervin Goffman, om aan de behoefte van 'gezichtsorg' (*face work* of *politeness strategy*) te voldoen.¹⁰⁴ Met 'gezichtsorg' wordt het handhaven of opbouwen van de reputatie van de gesprekspartner en/of de spreker zelf bedoeld. Het maxime van kwaliteit (oprecht spreken) van Grice is in dit geval minder belangrijk dan de gezichtsorg ten aanzien van de toegesprokene. Volgens hem zijn deelnemers van een gesprek (idealiter) dus niet alleen maar bezig met hoe zij zich zo efficiënt, oprecht, duidelijk en relevant uitdrukken. Zij zijn ook

---

¹⁰² Janssen 1997, p. 97.

¹⁰³ Voorbeeld van taalbeheerser D.H. Lammers, via Janssen 1998 p. 92-93.

¹⁰⁴ Goffman 1955. Zie voor een introductie van Goffman en het hieronder besproken werk van Brown en Levinson: Janssen 1997, p. 98-109 en Houtkoop en Koole 2002, p. 41-47.

bezig met effecten voor het ‘gezicht’. In de eerste plaats richt iemand zich op de gezichtsorg van zijn of haar gesprekspartner, maar zal hij ook rekening houden met zijn eigen ‘gezicht’. De twee theorieën worden in taalbeheersingsonderzoek vaak gecombineerd.

De theorie van Goffman over ‘gezichtsorg’ is met name uitgewerkt door Penelope Brown en Stephen C. Levinson.¹⁰⁵ Bepaalde spreekhandelingen noemen Brown en Levinson *face-threatening acts*, door Hanneke Houtkoop en Tom Koole vertaald als ‘potentieel gezichtsbedreigende talige handelingen’.¹⁰⁶ Dit potentiële gezichtsverlies heeft in eerste instantie betrekking op de toegesprokene, maar kan in tweede instantie ook gelden voor de spreker bij bepaalde gezichtsbedreigende reacties van zijn gesprekspartner (bijvoorbeeld wanneer een leugen wordt ontmaskerd).¹⁰⁷ Brown en Levinson onderscheiden twee typen gezichtsorg in een spreesituatie: enerzijds wil men het gezicht van zijn of haar gesprekspartner beschermen en ervoor zorgen dat deze geen gezichtsverlies lijdt, anderzijds wil men het gezicht van zijn of haar gesprekspartner opbouwen. Zo kunnen kritische opmerkingen iemand in verlegenheid brengen en dus potentieel voor gezichtsverlies zorgen. Daarom wordt een correctie vaak wat omzichtig gepresenteerd: ‘aan de ene kant doe je het goed, aan de andere kant ...’. Ook degene die bekritiseert, loopt de kans om gezichtsverlies te lijden. De toegesprokene kan diens correctie immers afwijzen. Zo’n afwijzing is daarom vaak met redenen omkleed: ‘ik snap je kritiek, maar ...’ De behoefte om gezichtsverlies van de toegesprokene (en eventueel het mogelijke gezichtsverlies van de spreker) te voorkomen noemen Brown en Levinson de behoefte aan een ‘negatief gezicht’ (*negative face*). Het verlangen om een goede reputatie op te bouwen wordt de behoefte aan een ‘positief gezicht’ (*positive face*) genoemd. Een voorbeeld van het bijdragen aan iemands positieve gezicht kan het maken van een compliment zijn. Met een compliment laat iemand zien dat hij ‘de normen en waarden, de opvattingen en waardeoordelen van de andere partij deelt’.¹⁰⁸

Ook bij deze theorie kunnen kanttekeningen worden geplaatst. Zo spelen er factoren mee die de notie ‘gezichtsorg’ compliceren. Of er werkelijk een positief gezichtseffect uitgaat van een compliment hangt bijvoorbeeld af van de context van de uiting, zoals de sociale status van de

---

¹⁰⁵ Brown en Levinson 1987. Maar zie ook Leech 1983 en Lakoff 1977.

¹⁰⁶ Houtkoop en Koole 2002, p. 53.

¹⁰⁷ Vincent, Laforest en Bergeron 2007, p. 226.

¹⁰⁸ Janssen 1997, p. 99. Zie Bax en Kádár 2012 over het gebruik van ‘politeness theories’ om historische ideeën over beleefdheid te analyseren en McConeghy 1987 voor een literair-historische toepassing van Brown en Levinson op middeleeuws spreekgedrag van vrouwen.

gesprekspartners ten opzichte van elkaar. Bij het complimenteren van iemand is de status van de spreker ten opzichte van de toegesprokene relevant: als degene die de complimenten ontvangt in sociaal opzicht boven de spreker staat, kan hij de complimenten juist aanmatigend vinden en/of beschouwen als ongewenste vleierij. In plaats van een positief gezichtseffect gaat er dan juist een gezichtsbedreigend effect uit van de woorden omdat de toegesprokene openlijk beoordeeld wordt of omdat men zou kunnen vinden dat hij gevoelig is voor vleierij.¹⁰⁹ Het is dus belangrijk om oog te hebben voor variabelen zoals sociale status.

Andere linguïstische elementen die naast de coöperatieprincipes en gezichtsorg een rol kunnen spelen bij de constructie van schadelijk spreekgedrag in het corpus, zijn bijvoorbeeld de directe verbale en niet-verbale context.¹¹⁰ Dell Hymes stelt dat woorden moeten worden gezien in hun directe context, hun 'spreeksituatie'.¹¹¹ Hij onderscheidt in zijn SPEAKING-model variabelen van een spreeksituatie, zoals de plaats, de deelnemers en het moment. Zo is de specifieke spreeksituatie bij een veroordeling relevant. Alleen een rechter kan heden ten dage in Nederland tijdens een rechtszitting iemand veroordelen. Als iemand anders dan de rechter dezelfde uiting doet, zal er geen veroordeling plaatsvinden. De uiting zal dan in de termen van de *speech act theory* geen perlocutief effect sorteren.¹¹² Ook de wijze waarop woorden worden geuit kan relevant zijn. Zo hebben spreekhandelingen binnen een institutioneel kader vaak een formulair karakter. Ze moeten dus volgens een vaste volgorde en met serieuze ondertoon worden uitgesproken.¹¹³ Wil er sprake zijn van het plegen van meened, dan moeten bepaalde woorden volgens een vaste formule in een specifieke *setting* (rechtbank) zijn geuit. Andere belangrijke variabelen voor het onderzoek kunnen zijn: gender, leeftijd, sociaal-culturele en professionele achtergrond van de gesprekspartners. Wat is bijvoorbeeld de sociale of maatschappelijke (machts)afstand tussen spreker en toegesprokene, zijn het bekenden van elkaar? En wat is de

---

¹⁰⁹ Janssen 1997, p. 99.

¹¹⁰ Houtkoop en Koole 2000, p. 47.

¹¹¹ De afzonderlijke letters van het woord 'SPEAKING' vormen de eerste letters van de variabelen die volgens hem relevant zijn in een spreeksituatie: *Setting and scene* (fysieke situatie van gesprek en interpretatie van situatie), *Participants* (deelnemers), *Ends* (doel communicatie), *Act sequence* (vorm en inhoud van communicatie), *Key* (toon of stijl), *Instrumentalities* (communicatiekanaal), *Norms for interaction and interpretation* (normen: bijvoorbeeld wie mag wanneer spreken), *Genre* (specifieke mondelinge of schriftelijke genres). Voor nadere uitleg zie Houtkoop en Koole p. 100-107.

¹¹² Janssen 1997, p. 86-87.

¹¹³ Janssen 1997, p. 87.

maatschappelijke verhouding tussen spreker en toegesprokene?¹¹⁴ Of een spreekuiting schadelijk is of niet, hangt dus af van diverse factoren in een spreesituatie.

In het onderzoek naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag in de late middeleeuwen worden bovenstaande linguïstische observaties gebruikt om de bronnen over schadelijk spreekgedrag te benaderen. Gekeken wordt hoe er in het corpus met dit soort noties werd omgegaan. Concreet zijn de volgende elementen belangrijk voor de benadering van het laatmiddeleeuwse discours over schadelijk spreekgedrag:

- ‘Taal is geen mechanistisch of pasklaar middel, noch om informatie over te dragen noch om te ontvangen’.¹¹⁵ Spreken is meer dan alleen het verzenden en ontvangen van berichten, het is onderworpen aan interpretatie. Daar zit een onzekere factor in: de toegesprokene weet niet wat de werkelijke gedachten zijn van de spreker en de spreker weet niet hoe de toegesprokene zijn boodschap heeft geïnterpreteerd.
- Spreken is een vorm van handelen (Austin en Searles *speech act theory*). Gesproken woorden kunnen leiden tot schadelijke effecten buiten de taal. In de analyse van opvattingen over schadelijk spreekgedrag in het Middelnederlandse corpus wordt gekeken of en hoe de aandacht uitgaat naar het effect van gesproken woorden in de werkelijkheid.
- In welke mate woorden (schadelijke) effecten hebben hangt af van verschillende elementen. Gesprekspartners hanteren bepaalde principes tijdens de spreesituaties en verwachten van elkaar dat zij die principes eveneens hanteren. Men dient zich in een gesprek zo efficiënt, oprecht, duidelijk en relevant mogelijk uit te drukken (Grice).
- Een specifieke schadelijke impact van gesproken woorden is een negatief effect op iemands ‘gezicht’. Spreekhandelingen kunnen zorgen voor gezichtsbedreigende effecten op de gesprekspartner en/of de spreker zelf. Deze

---

¹¹⁴ Janssen 1997, p. 175.

¹¹⁵ Janssen 1997, p. 32. Zie ook noot 96.

spreekhandelingen worden *face-threatening acts* genoemd (Goffman/Brown en Levinson). Deelnemers in een gesprek zijn bezig met gezichtszorg, in de eerste plaats met de gezichtszorg van hun gesprekspartner, maar secundair ook met die van zichzelf.

- Naast de coöperatieprincipes en gezichtszorg speelt de specifieke 'spreeksituatie' (de directe verbale context) een rol bij het interpreteren van schadelijke spreekhandelingen, zoals de plaats, het moment en de intentie van de gespreksdeelnemers (Dell Hymes). Belangrijke variabelen kunnen zijn: *gender*, leeftijd en de hiërarchische verhouding tussen de gesprekspartners.

In hoeverre kunnen de linguïstische inzichten van deze paragraaf ingezet worden voor het beantwoorden van deze vragen over laatmiddeleeuwse opvattingen over schadelijk spreekgedrag? Met welke factoren moet rekening gehouden worden om met deze moderne ideeën over taalgebruik een laatmiddeleeuws corpus te benaderen? Allereerst dient men de factor 'tijd' en het verschil in cultuur in ogenschouw te nemen. Het belang van de coöperatieprincipes, de behoefte aan gezichtszorg en de verhouding tussen beide zijn universeel, maar de manier waarop en de mate waarin de principes worden toegepast is cultuur-en tijdgebonden. In de late middeleeuwen zal de waarde van de coöperatieprincipes en gezichtszorg in bepaalde opzichten verschillen van hedendaagse westerse waarden. Ook de variabelen van een spreeksituatie kunnen een andere rol spelen in andere tijden en culturen.¹¹⁶

Zo is het schadelijk potentieel van gesproken woorden niet alleen afhankelijk van de directe context van woorden, plaats en moment, maar ook van de historische context.¹¹⁷ Jan Dumolyn en Haemers gebruiken in hun politiek-historisch onderzoek naar subversief gedrag in laatmiddeleeuwse Vlaamse steden eveneens de variabelen van Dell Hymes, maar pleiten naast aandacht voor de concrete spreeksituatie voor meer oog voor de achterliggende politieke belangen.¹¹⁸ In de onderhavige studie worden de variabelen van de spreeksituatie geanalyseerd en wordt aandacht

---

¹¹⁶ Janssen 1997, p. 105.

¹¹⁷ Dumolyn en Haemers 2012, p. 50 en Burke 1993, p. 5 en 15. Jan Dumolyn en Jelle Haemers gebruiken de notie 'heteroglossia' van Mikhail Bakhtin om te beredeneren dat historische bronnen over verbaal spreekgedrag in hun historische context moeten worden geplaatst.

¹¹⁸ Dumolyn en Haemers 2012. p. 48.

besteed aan de raakvlakken daarvan met de historische context, zoals die door historici is beschreven (hoofdstuk 6).

Daarnaast wordt in deze studie uitgegaan van de aanname dat spreken niet alleen een vorm van sociaal handelen is (in de zin dat het de relatie tussen mensen beïnvloedt), maar ook een vorm van religieus handelen: het spreken kan ook de relatie tussen mens (ziel) en God beïnvloeden. De relatie tussen God en mens is in het laatmiddeleeuwse kader belangrijk voor het zielenheil van de mens. Bovendien hebben de observaties van de linguïsten enkel betrekking op spreesituaties tussen mensen onderling en wordt geen rekening gehouden met God als gesprekspartner – iets waar in het corpus van dit onderzoek wel rekening mee moet worden gehouden. Daarom wordt hier naast de term *face-threatening acts* van Brown en Levinson een variant geïntroduceerd die het effect van woorden op het zielenheil benadrukt: *grace-threatening acts*. De eerste term heeft betrekking op de bedreiging van het gezicht van iemand als gevolg van een spreekhandeling, de tweede op de bedreiging van het zielenheil.

In de analyse worden daarnaast twee extra entiteiten betrokken die door Austin en Searle, Grice en Goffman niet aan de orde wordt gesteld. Zij onderscheiden twee rollen in een spreesituatie: spreker en toegesprokene (oftewel zender en ontvanger). Relevant in de analyse is echter ook de besprokene, dat wil zeggen: degene die niet deelneemt aan het gesprek, maar wel het onderwerp daarvan is. Deze kan immers ook schade oplopen door woorden, bijvoorbeeld als gevolg van laster. Ook met mogelijke schadelijke effecten op eventuele toehoorders wordt rekening gehouden in de analyse van schadelijk spreekgedrag in het Middelnederlandse corpus.

Met de terminologie van de hierboven besproken taaltheorieën kunnen de volgende subvragen worden gesteld in het onderzoek naar Middelnederlandse noties over schadelijk spreekgedrag:

- Wat zijn volgens de Middelnederlandse kerkelijke, profaan-ethische en juridische teksten de schadelijke effecten van bepaalde woorden en op wie zijn die van toepassing? Worden er bepaalde maxims van Grice overschreden?
- In hoeverre spelen *face-* en *grace-threatening acts* een rol in de laatmiddeleeuwse noties over schadelijk spreekgedrag?
- Welke elementen van de spreesituatie (*gender*, sociale status, leeftijd, burgerlijke staat, verhouding tot gesprekspartner et cetera) zijn relevant in de constructie van schadelijk

spreekgedrag in de Middelnederlandse teksten uit het kerkelijke, het profaan-ethische en het juridische domein?

Deze taaltheoretische vragen zijn relevant voor het achterhalen van overkoepelende denkbeelden over schadelijk spreekgedrag in de drie domeinen. De vragen zijn bovendien bepalend voor de structuur van de volgende drie hoofdstukken.

4.2 *Framing* van opvattingen over schadelijk spreekgedrag

Hoe worden de opvattingen over spreekgedrag *geframed*?¹¹⁹ Speciale aandacht gaat allereerst uit naar het gebruik van metaforen in de teksten van het corpus.¹²⁰ Welke metaforen worden gebruikt om het publiek te overtuigen van de gevaren van de tong? Volgens taalkundige George Lakoff en filosoof Mark Johnson in hun boek *Metaphors we live by* zijn metaforen een middel om de wereld om ons heen te begrijpen. Zo ziet de mens zichzelf als een ‘container’ die allemaal zaken in zich heeft, waaronder woorden en gedachten.¹²¹ De huid van de mens vormt de begrenzing van de container. Die zaken kunnen in en uit de mens gaan, zich verplaatsen van de binnen- naar de buitenkant van het vat en vice versa. De mens ziet ook zijn medemens als container. In de analyse zal naar voren komen dat deze maar ook andere metaforen worden gebruikt in de teksten uit het corpus.

Bovendien wordt gekeken naar binaire opposities, dus een ‘set van twee termen die lijnrecht tegenover elkaar zijn gesteld en in contrast met elkaar zijn gedefinieerd. De eerste term is vaak ‘als standaard bevoorrecht boven de tweede term’.¹²² Nagegaan wordt bijvoorbeeld of er sprake is van een binaire oppositie tussen ‘daden’ en ‘woorden’.

Tot slot zijn de *categorieën* van schadelijk spreekgedrag die de teksten onderscheiden van belang voor de wijze waarop de denkbeelden zijn vormgegeven. Bepaald spreekgedrag kan een meer of minder centraal onderdeel zijn van een categorie. In de categorie ‘leugen’ is een ‘leugen om bestwil’ bijvoorbeeld een minder typerend voorbeeld van de categorie, terwijl ‘liegen voor eigen gewin’ als een heel representatief voorbeeld wordt

---

¹¹⁹ Lakoff 2004, p. xv: ‘Frames are mental constructions that shape the way we see the world’. Zie ook Kuitenbrouwer 2010, p. 71-73.

¹²⁰ Definitie metafoor volgens Brillenburg Wurth en Rigney, 2006 p. 409: ‘troop [vervanging van de ‘gewone’ uitdrukking] die een beeld, woord of zinsnede (*vehicle/source*) gebruikt om iets anders (*tenor/target*) aan te duiden. Hierdoor ontstaat een impliciete vergelijking.’

¹²¹ Lakoff en Johnson 1980, p. 29. Zie ook Nijdam 2008, p. 47.

¹²² Brillenburg Wurth en Rigney, p. 397, zie ook p. 285.

beschouwd. Deze benadering wordt de ‘prototypetheorie’ genoemd.¹²³ Deze methode houdt dus rekening met het idee dat een categorie bepaalde gradaties heeft en geen vaste grenzen.

De aanname is dat metaforen, binaire opposities en categorieën niet alleen bepaalde ideeën representeren, maar ze ook voeden. Zij kunnen gezien worden als ‘conceptual templates’, conceptuele sjablonen die het mogelijk maken om abstracte elementen in de wereld te begrijpen.¹²⁴

4.3 Analysemodel per tekst

Om de besproken inzichten bij de analyse van specifieke teksten te operationaliseren zullen zij worden geanalyseerd op basis van een ‘vast’ analysemodel. De teksten worden op dezelfde punten met elkaar vergeleken, zowel binnen het domein als tussen de domeinen onderling. Het analysemodel fungeert als het ware als een sjabloon dat op elke primaire tekst wordt gelegd.

De hierboven aangehaalde elementen zijn in het analysemodel verwerkt (zie bijlage 1). De taaltheoretische noties worden gebruikt om te kijken wat de denkbeelden over schadelijk spreekgedrag zijn. De noties over metaforen, binaire opposities en categorieën worden ingezet om na te gaan hoe de denkbeelden zijn vormgegeven. Systematisch wordt gekeken naar:

1. Beschrijving van het werk (informatie over de tekst, auteur, datering, lokalisering, genre, drager).
2. Analyse van denkbeelden over schadelijke spreekhandelingen: wat, waarom, wie zijn er betrokken (spreker, besprokene, toegesprokene, omstanders), hoe verbeeld?
3. Interpretatie (verbanden binnen tekst, verbanden met andere teksten, verbanden tussen domeinen).

---

¹²³ Rosch 1973 en Janssen 1997, p. 52-53. Zie ook Nijdam 2008, p. 29. Voor een pleidooi voor een prototypische benadering van de leugen: zie Bloomquist 2010.

¹²⁴ Lakoff en Johnson 1980, Lakoff en Johnson 1999 en Lakoff 2004. Zie Nijdam 2008, p. 28-29 en 47 voor een mediëvistische toepassing van bovengenoemde werken. Voor een goede introductie van het werk van Lakoff en Johnson en een toepassing daarvan op de hedendaagse Nederlandse politiek, zie Kuitenbrouwer 2010, met name p. 47-52 (metaforen) en 69-81 (*framing*). Met dank aan Han Nijdam voor de verwijzing.

3 Zondige woorden

Opvattingen over schadelijk spreken in het kerkelijke domein

1 Inleiding

In moraaltheologische teksten wordt schadelijk spreekgedrag vaak besproken onder de noemer ‘de zonden van de tong’. Het wijdverspreide werk *Summa vitiorum* (1236), oftewel ‘Handboek der zonden’, van dominicaan Guillelmus Peraldus (ca. 1200-1271) uit Lyon ziet deze categorie zelfs als de achtste hoofdzonde.¹²⁵ Door een analyse van opvattingen over de zonden van de tong in Middelnederlandse teksten, belicht dit hoofdstuk het eerste domein van de drieslag ‘zondige woorden’ (kerkelijk domein), ‘onvertogen woorden’ (profaan-ethisch domein) en ‘misdadige woorden’ (juridisch domein).

Dit zal gebeuren aan de hand van vijf moraaltheologische werken. Drie daarvan zijn schatplichtig aan het werk van Peraldus en bespreken eveneens een groep zonden van de tong. De Middelnederlandse rijmvariant van *Spiegel der sonden*, de versvariant van *Spiegel der sonden* en *Des coninx summe* zijn voor zover bekend de enige Middelnederlandse moraaltheologische teksten die de zonden van de tong als afzonderlijke categorie en coherent concept presenteren. Daarnaast worden twee moraaltheologische werken bij de analyse betrokken die de zonden van de tong niet als afzonderlijke

---

¹²⁵ Zie Bange 2007, p. 64-111 over de zeven hoofdzonden in het Middelnederlands. Deze zijn: *superbia* (hoogmoed), *ira* (toorn), *invidia* (afgunst), *gula* (gulzigheid), *luxuria* (wellust), *avaricia* (hebzucht) en *acedia* (traagheid).

categorie bespreken, maar deze verspreid over de hoofdzonden aan de orde stellen: *Cancellierboek* en *Tafel vanden kersten ghelove*.

Op basis van deze vijf teksten zal de constructie van de zonden van de tong worden onderzocht. Sturend voor dit hoofdstuk zijn de in het methodische hoofdstuk geformuleerde vragen: Wat zijn de schadelijke effecten van de zonden van de tong en hoe zijn deze verbeeld? Welke maximes worden daarbij eventueel overtreden (paragraaf 3)? In hoeverre wordt schadelijk spreekgedrag gepresenteerd als bedreigend voor de ziel (*grace-threatening acts*) en bedreigend voor de reputatie (*face-threatening acts*) en voor wie (paragraaf 4)? Wat zijn relevante variabelen van de spreek situatie (paragraaf 5)? Eerst zal echter een verkenning van het corpus worden gegeven (paragraaf 2).

2 Corpus

Het corpus wordt gevormd door een selectie van moraaltheologische werken, die bedoeld waren om leken voor te bereiden op de biecht. Zoals in de inleiding van dit boek is aangehaald werd tijdens het Vierde Lateraanse concilie bepaald dat iedere gelovige ten minste eenmaal per jaar moest biechten.¹²⁶ Om de leken en de geestelijken (die de biecht moesten afnemen) voor te bereiden op de biecht, was er grote behoefte aan pastorale instructie.¹²⁷ Vaak hebben de Middelnederlandse moraaltheologische werken het karakter van een totaalpakket, een *summa*, waarin alle kennis aanwezig is die een priester aan zijn gelovigen kan overbrengen. Deze werken hebben daarnaast een toegepast karakter en zijn doorgaans geen abstract-theologische uiteenzettingen. Er is veel aandacht voor de dagelijkse praktijk van de leek en de specifieke problemen en situaties waarmee hij geconfronteerd wordt.¹²⁸ Het toegepaste karakter uit zich bijvoorbeeld in de talloze rijtjes die deze *summae* bevatten, zoals de hoofdzondenteksten uit het corpus. Deze rijtjes kunnen gezien worden als ‘afvinklijstjes’ waaraan de gelovige zijn gedrag kan toetsen. De belangrijkste bronnen zijn afkomstig uit oudtestamentische wijsheidsboeken (zoals Spreuken, Prediker en Jezus Sirach) en zelfs heidense

---

¹²⁶ Little 2006, p. 50-51.

¹²⁷ Shaw 1985, p. 44-49, Wenzel 2005, p. 235. Zie ook Newhauser 1993, p. 197 en Casagrande en Vecchio 1991, p. 10-11 en over *pastoralia* in het algemeen ook Cooper 1977. Over de aan *pastoralia* verwante termen ‘catechetische literatuur’ en ‘moraaltheologie’ (en het onderscheid tussen de twee laatstgenoemde termen) zie Troelstra 1903, Warnar 1993, p. 36-39 (en literatuur aldaar) en Mertens 1993, p. 13-16 en p. 26.

¹²⁸ Warnar 1993, p. 39.

wijsheidsautoriteiten.¹²⁹ De categorieën zijn minutieus onderverdeeld en de bijpassende penitenties zijn nauwkeurig omschreven. Die nauwkeurigheid in onderricht is vereist, omdat er veel op het spel staat voor de gelovigen. Bij deze teksten gaat het om het vaststellen van de geschikte boetedoening, die de relatie tussen de mens en God herstelt. De schade die de ziel van de zondaar heeft geleden, moet worden ‘gerepareerd’.¹³⁰ Bij een doodzonde kan het zielenheil alleen worden veiliggesteld wanneer de zondaar biecht bij een priester en hij door hem wordt geabsolveerd.

De eerste twee werken die besproken worden, *Spiegel der sonden* rijm (veertiende eeuw) en proza (vijftiende eeuw), zijn bewerkingen van *Summa vitiorum* (1236) van Guillelmus Peraldus. De Middelnederlandse bewerker is een vooralsnog onbekende geestelijke. De rijmversie van *Spiegel der sonden* is gericht op een lekenpubliek en niet zozeer op de in meer of mindere mate geleerde clerus binnen de kerk, zo blijkt uit de bewerking van de brontekst van Peraldus. Zo heeft de bewerker passages die specifiek over de clerus gaan overgeslagen, zoals over mopperen in het klooster, en ‘heeft hij de zonden van de tong compleet op de wereld betrokken’, zoals Van Oostrom omschrijft in *Wereld in woorden*.¹³¹ De exempelen worden veel uitgebreider beschreven dan in *Summa vitiorum* en er zijn opvallend veel ‘koopmanszonden’ aanwezig.¹³²

De beide versies van *Spiegel der sonden* bespreken veertien verschillende spreekzonden. De spreekzonden in de rijmversie zijn achtereenvolgens: ‘blasphemie’ (godslastering), ‘mormeriren’ (mopperen), ‘ontschuldigen die zonde vor Gode’ (zonden rechtvaardigen tegenover God), ‘sweren’ en ‘versweren’ (vloeken en oneigenlijk zweren), ‘lieghen’ en ‘orcontschap valsch dragen’ (vals getuigenis afleggen), ‘verradenisse’ (verraad plegen, geheimen openbaar maken), ‘smeken’ (vleien), ‘vloken’ (kijven), ‘schertsen’ (spotten), ‘quaet raed gheven’ (onzuiver advies geven), ‘twidracht zeyen’ (stoken), ‘roem’ (pochen), ‘lachen’ (lachen) en ‘swighen’ (zwijgen). De prozaversie heeft een andere volgorde en bevat een extra

---

¹²⁹ Karras 1996, p. 104-105. Zie bijvoorbeeld in *Spiegel der sonden* (rijmversie), r. 16056 (Tullius = Cicero) en r. 16095 (Seneca).

¹³⁰ Op het al dan niet herstellen van de eventuele schade voor de medemens (en niet alleen het herstellen van de ziel van de spreker) wordt in dit hoofdstuk niet ingegaan, maar dat werd vanuit de kerk wel degelijk gevraagd van de zondaar. Zo staat in Casagrande en Vecchio 1991, p. 249, dat de lasteraar niet alleen moet biechten, maar ook algemeen bekend maken wat hij heeft gedaan. Bovendien moet hij eventuele gemaakte schade vergoeden. Deze vorm van ‘sociale penitentie’ komt wel aan de orde in hoofdstuk 5 over misdadige woorden, maar wordt dan benaderd vanuit wereldlijk-juridisch perspectief.

¹³¹ Van Oostrom 2013, p. 194.

¹³² Van Oostrom 2013, p. 194-195.

spreekzonde, namelijk ‘voel te spreken’ (onbeheerst spreken). De spreekzonden ‘ontschuldigen die zonden vor Gode’ en ‘verradenisse’ komen alleen voor in de rijmversie van *Spiegel der sonden*.¹³³ Naast deze veertien rubrieken is er in beide versies aandacht voor het gevaar van de sprekende tong in het algemeen en worden er remedies gegeven om de spreekzonden tegen te gaan.¹³⁴

De spreekzonden in *Des coninx summe* (1408) zijn net als in *Spiegel der sonden* (rijm en proza) een prominent onderdeel van het hoofdzondenstelsel. *Des coninx summe* is een bewerking van *Somme le Roi* (1279) van Laurent d’Orleans (ca. 1220-ca. 1300), de dominicaanse biechtvader van koning Filips III van Frankrijk.¹³⁵ *Somme le Roi* is weer gebaseerd op de hierboven genoemde *Summa vitiorum* van Guillelmus Peraldus.¹³⁶ De bespreking van de zonden van de tong in *Des coninx summe* neemt maar liefst een kwart van de totale bespreking van de hoofdzonden in beslag. Anders dan in de beide versies van *Spiegel der sonden* zijn de spreekzonden niet ingedeeld als achtste hoofdzonde, maar worden ze

---

¹³³ Zie bijlage 2 op p. 176-178 voor een overzicht van de veertien spreekzonden in *Spiegel der sonden* (rijm en proza). Voor een beschrijving van *Spiegel der sonden* zie Bange 2007, p. 232-233. De rijmversie is incompleet, in de zin dat de eerste vijf redenen om de tong te bedwingen (‘sake datmen die tonghe wachten moet’, r. 14731) niet zijn overgeleverd. Bovendien heeft editeur Verdam de Middelnederduitse tekst aangepast en deze ‘vermiddelnederlandst’. De omzetting heeft voor de inhoud van de tekst voor zover ik kan nagaan geen consequenties, maar strikt genomen bestaat de in dit hoofdstuk geciteerde rijmtekst van *Spiegel der sonden* dus niet.

¹³⁴ *Spiegel der sonden* (zowel rijm als proza) hanteert dezelfde hoofdstructuur (oproep tot waakzaamheid tegen de gevaren van de sprekende tong, een opsomming van de zonden van de tong en remedies tegen deze zonden) als de brontekst *Summa vitiorum* (Casagrande en Vecchio 2002, p. 109-110).

¹³⁵ Zie Bange 2007, p. 224-225 voor een karakterisering van *Des coninx summe*, Pleij 2007a, p. 78-79 en 1991a, p. 22-23 (Herman Pleij plaatst *Des coninx summe* in de context van stadscultuur en burgermoraal) en Bange 2007, p. 101-108 voor een uitgebreide bespreking van de zeven hoofdzonden in *Des coninx summe*. Zie Veldhuizen 2010 voor een analyse van opvattingen over liegen en vloeken in *Des coninx summe*. *Des coninx summe* karakteriseert zichzelf als *summa* (zie *Des coninx summe* nr. 1, p. 210 en p. 99 – inleiding editie). Zie Pansters 2007, p. 104-105 over Laurent d’Orleans. *Spiegel der sonden* (zowel rijm als proza) is behoedzamer van toon dan *Des coninx summe*. Bij wijlen is *Des coninx summe* zeer levendig, niet alleen in het gebruik van beelden, maar vooral wanneer voorbeelden worden gegeven van zondige spreekuitingen in de directe rede (‘Heb ic teghen die mane ghepist?’, *Des coninx summe*, nr. 167, p. 312-313 – volgens editeur D.C. van Tinbergen is dit een toevoeging van Jan van Brederode). Het lijkt wel of Jan van Brederode er een heimelijk genoegen in scheidt om weer te geven wat hij zijn lezers aanraadt *niet* te zeggen.

¹³⁶ Casagrande en Vecchio 1991, p. 110.

samen met *gula* (gulzigheid) besproken onder de naam ‘zonden van de mond’.

De zonden van de tong als verzamelcategorie is onderverdeeld in tien verschillende soorten spreekzonden die *Des coninx summe* omschrijft als tien boomtakken. Deze bestaan uit ‘ydel woerde’ (oeverloos kletsen, nieuwtjes doorvertellen, moppen tappen, spotten), ‘beroeminghe’ (eigenroem), ‘flacteringhe’ (vleierij), ‘achtersprake’ (laster), ‘logenthale’ (liegen), ‘versweringhe’ (vloeken, meined plegen, vals getuigenis afleggen), ‘sceldinghe’ (kijven), ‘murmuringhe’ (mopperen), ‘wederspanninghe woerde’ (rebels spreken) en tot slot ‘blasphemeringhe’ (godslastering).¹³⁷

De auteur was kartuizer Jan van Brederode († 1415), een lekenbroeder die van hoge afkomst was. Voor zijn intreding was hij heer van Brederode en verkeerde hij in de nabijheid van graaf Albrecht van Beieren. Zo was hij aanwezig bij de veldtocht van de graaf tegen de Friezen in 1398. Hij was getrouwd met Johanna van Gennep. In 1403 trad hij in bij de kartuizers en zijn vrouw trad in bij de dominicanessen, mogelijk om schuldeisers te ontvluchten.¹³⁸ *Des coninx summe* is niet door hem voltooid, maar door twee andere vertalers. De reden hiervan lijkt verband te houden met een vete uit 1409 over een erfenis, waardoor hij zijn aandacht moest richten op wereldlijke zaken. Hij ging een leger mobiliseren voor een beleg bij Wijk bij Duurstede. Frits van Oostrom maakt aannemelijk dat Jan van Brederode verre van een slaafs vertaler was van *Somme le roi*. Hij heeft waarschijnlijk veel elementen toegevoegd als ‘geëngageerde co-auteur’ en lijkt een voorkeur te hebben voor eigenzinnige wereldse vergelijkingen.¹³⁹ *Des coninx summe* is overgeleverd in tien handschriften en drukken.¹⁴⁰

Cancellierboeck is geschreven in de veertiende eeuw en karakteriseert zichzelf als ‘biechtspiegel’. De tekst is een bewerking van onder meer *De conscientia* van Robert van Sorbon, huiskapelaan van koning Lodewijk IX de Heilige.¹⁴¹ De titel *Cancellierboeck* verwijst naar de centrale metafoor in het boek: de gelovige dient examen af te leggen bij God, die de rol van kanselier (rector magnificus) van de universiteit vervult. Bekend is dat een

---

¹³⁷ *Des coninx summe*, nr. 135, p. 293. Zie bijlage 2 op p. 176-178 voor de tekstplaatsen van de tien spreekzonden in *Des coninx summe*.

¹³⁸ Van Oostrom 1996, p. 123.

¹³⁹ Van Oostrom 1996, p. 122.

¹⁴⁰ Van Oostrom 1996, p. 125-126.

¹⁴¹ Zie Bange 2007, p. 224-225 voor een karakterisering van *Cancellierboeck*. Ik baseer mijn datering op Kwakkel 2002, p. 32-33. Zie Te Winkel 1922, p. 195, waarin J. te Winkel inhoudelijk verwantschap ziet tussen *Cancellierboeck* en *Des coninx summe*. De titel van *Cancellierboeck* heeft een variatie op dit idee en verwijst naar de mens, de ‘clerc’, die examen moet doen bij de kanselier van de universiteit.

handschrift aanwezig was in het augustijner Rooklooster en daar bedoeld was voor lekenbroeders.¹⁴²

Tafel vanden kersten gbelove ('Handboek van het christelijk geloof') uit 1404 staat op naam van de dominicaanse hofkapelaan Dirc van Delft (1365-1404). Hoofdbron van dit werk is *Compendium theologiae veritatis* (ca. 1260) van Hugo Ripelin van Straatsburg, maar *Tafel vanden kersten gbelove* is ook gebaseerd op Guillelmus Peraldus' *Summa vitiorum* en (hoewel in mindere mate) op diens *Summa de virtutibus*.¹⁴³ *Tafel vanden kersten gbelove* is niet alleen toegespitst op biecht, gebod en zonde, zoals in bovenstaande werken, maar is breder van opzet.¹⁴⁴ Het werk bestaat uit een *Winterstuc* en een *Somerstuc*. De hoofdzonden, met daarin de spreekzonden, maken deel uit van *Winterstuc*. *Tafel van den kersten gbelove* is primair bedoeld voor Hollandse hovelingen. Auteur Dirc van Delft verbleef vanaf 1399 in hoge kringen van niet-geestelijke aard – als hofkapelaan bij de Hollandse landsheer Albrecht van Beieren, waarbij hij hovelingen catechetisch onderwijs gaf. Vroege afschriften van de *Tafel* kenmerken zich door een uitzonderlijk fraai voorkomen, met schitterende miniaturen die bestemd waren voor kringen in en rond het Hollandse hof. Maar het publiek is omvangrijker dan de Hollandse hovelingen alleen. Afschriften zijn bijvoorbeeld ook in vrouwenkloosters gevonden. Bovendien is een verkorte versie van de *Tafel* in druk verschenen en zijn delen uit de *Tafel* overgenomen in andere werken, zoals een excerpt over onder meer het

---

¹⁴² Van Oostrom 2013, p. 188.

¹⁴³ Zie Van Oostrom 2013, p. 465-470 en 1996a, p. 180-224 voor een uitgebreide karakterisering van *Tafel vanden kersten gbelove* en daarnaast Bange 2007, p. 202-204. Over andere Middelnederlandse bewerkingen van het *Compendium* zie Pansters 2007, p. 96-104.

¹⁴⁴ *Tafel vanden kersten gbelove* wijkt in bepaalde opzichten af van de andere teksten uit het corpus. Men kan zich daarom afvragen of dit werk hierin thuishoort. Zo stelt Geert Warnar dat *Tafel vanden kersten gbelove* een uitzonderingspositie inneemt in de Middelnederlandse moraaltheologie vanwege de hoog-scholastieke in plaats van pastorale inhoud. Hij typeert *Tafel vanden kersten gbelove* als 'lekentheologie' en onderscheidt deze van de categorie 'praktische instructie' (Warnar 1993, p. 41-43). Warner relativeert het hoog-scholastieke gehalte van leken theologische werken als *Tafel vanden kersten gbelove* echter door te zeggen dat deze geen onbetwist onderdeel zijn van een geleerde dialectiek, omdat lekentheologie 'exemplarisch' is van aard. Daarmee vindt *Tafel vanden kersten gbelove* wel degelijk aansluiting bij de andere moraaltheologische werken, die eveneens een exemplarische aard hebben. Bovendien is er samenhang binnen het corpus vanwege een gedeelde bron. *Spiegel der sonden* en *Des coninx summe* zijn nauw aan verwant aan het moraaltheologische werk *Summa vitiorum* van Guillelmus Peraldus en *Tafel vanden kersten gbelove* is voor een deel op dit werk gebaseerd.

menselijk lichaam in een chirurgisch handboek van Klaas van der Walle uit Brugge (1487).¹⁴⁵

3 De schadelijke effecten van spreekzonden

3.1 De verbeelding van de schadelijke effecten

‘Soe wie quaden raet geeft, is alsoe sculdicht als die geen diet doet: aldus quetst hi hem daer mede’. Uit dit citaat van de *Spiegel der sonden* (proza) blijkt dat de zwaarte van de spreekzonde wordt verbonden aan de mogelijk schadelijke effecten die de woorden kunnen veroorzaken buiten de werkelijkheid van de taal. De binaire oppositie tussen woorden en daden wordt hiermee buitenspel gezet. Degene die zijn medemens verbaal tot een zonde aanzet (woorden) is net zo schuldig als degene die de zonde doet (daden). De spreekzonde ‘quade raet’ (het geven van het advies om een zonde te plegen) wordt als even beschadigend gepresenteerd als de zondige handeling zelf. Met een nuchtere parallel wordt deze stellingname toegelicht: is degene die de koe naar de slachtbank leidt niet even schuldig aan de dood van de koe als de slachter die hem daadwerkelijk vilt?¹⁴⁶

Om de lezer te doordringen van de schadelijke kracht van zondige woorden gebruiken de teksten metaforen die een vergelijking maken met fysieke verwonding of zelfs moord. De rijmversie van *Spiegel der sonden* benadrukt dat de tong in haar ‘bedechede’ op een slang lijkt, in haar bedrieglijke verborgen karakter. De vergelijking is ontleend aan Psalm 140:4.

In menigher manieren deert mede
die tonghe in groter bedechede [verborgenheid]:
daer omme is si geheten serpent.
Hier up doet ons David bekent:
14785 Si scharpten hare tonghen daer theghen,
gelike dat serpente pleghen.
Voetsel van serpente venine
pleecht onder hare tonghe te zine.¹⁴⁷

---

¹⁴⁵ Van Oostrom 2013, p. 468.

¹⁴⁶ *Spiegel der sonden* r. 751-752 en kolom 262.

¹⁴⁷ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 14782-14788 en *Spiegel der sonden* (proza), kolom 247, r. 19-23. Behalve in Psalm 140:4 wordt de tong ook in Jakobus 3:8 als giftig omschreven. Zie ook *Des coninx summe*, nr. 146, p. 299 (een slang heeft zoveel gif in zich dat geen tegengif helpt) en p. 300 (bij de behandeling van de spreekzonde laster: ‘Die quaetsprekers, daer Salomon of seit: si biten als serpente mit verraderiën’).

Een slang kan zich geruisloos voortbewegen, zodat men zich niet bewust is van het dreigende gevaar. Het gevaar van de tong is eveneens op het eerste gezicht niet zichtbaar. Zij is evenwel in staat om iemand te vergifigen. *Spiegel der sonden* (vers) gaat niet nader in op elementen als voor wie de tong schadelijk is of welk spreekgedrag specifiek een giftige uitwerking kan hebben. Wie de eigenaars zijn van de schadelijke tongen is ook niet duidelijk, behalve dat ze duistere voornemens hebben: in de context van de Psalm verwijzen de eigenaars van de giftige tongen naar ‘zij die de ik-verteller kwaad willen doen’.

Andere metaforen benadrukken niet zozeer het misleidend onzichtbare karakter van de tong, maar vooral de schadelijke effecten van de tong voor degenen die ‘over de tong gaan’. Zo wordt liegen vergeleken met valsemunterij in *Des coninx summe*.¹⁴⁸ Jan van Brederodes oordeel over leugenaars is niet mals. Zoals vervalsers veroordeeld worden tot de ketel (een doodstraf, waarbij de veroordeelde werd gegooid in een ketel gevuld met pek), zo worden leugenaars veroordeeld door de ‘rechtvaardighen Rechter’.

Daarnaast worden de zonden van de tong vergeleken met fysiek-pijnlijke handelingen. Men kan iemand bijvoorbeeld verwonden en zelfs ‘vermoorden’ zonder diegene met een vinger aan te raken, louter door het uiten van bepaalde woorden. Zo staat het uiten van schofferende woorden gelijk aan het slaan van iemand met stokken, aldus de rijmversie van *Spiegel der sonden* naar een citaat van kerkvader Hiëronymus.¹⁴⁹ Maar vooral *Des coninx summe* grossiert in ‘pijn-metaforen’ om het publiek duidelijk te maken dat woorden schadelijk kunnen zijn, zoals bij de bespreking van de spreekzonde ‘sceldinghe’ (kijven). Jan van Brederode stelt dat al een vrij milde vorm van ‘sceldinghe’ of ‘lasteren’, het uitschelden van iemand zonder hem te vervloeken, kan zorgen voor pijnlijke situaties. Het uiten van de zondige woorden is als het verwonden met een scheermes of het prikken met een zak vol naalden:

Mer die derde manyer, die voor dese staet, diemen lasteren [uitschelden] heet, als ic gheseit hebbe, die comet dicke wel uut also fellen gronde. Al en sijn hoer woerde so lelic niet, si sijn doch wel also fel [hard], want hoer tonghen sijn recht als scaermesse snidende ende scietende als stralen [pijlen], stekende als elsenen [naalden]. Daer om sijn si gheliket bi enen sac vol elsenen. Alsmen

---

¹⁴⁸ *Des coninx summe*, nr. 150-151, p. 302-303. Zie ook p. 60.

¹⁴⁹ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 16029-16035. Zie ook *Spiegel der sonden* (proza), kolom 260, r. 7-11 in de categorie ‘vuyliken of quelc [‘qualike’, slecht] te spreken yemant’.

die yet harde aen tast, so steken si tot allen siden. Al sijnsi inden sac
verborghen, wanneer mense roert, so vintmense.¹⁵⁰

De ‘pijnlijke’ vergelijkingen – om de ernst van het effect van bepaalde uitingen te onderstrepen – gaan nog verder. Volgens de vijfde subcategorie in de spreekzonde ‘ydell woerde’ in *Des coninx summe* is spotten erger dan moorden.¹⁵¹ In de rijmversie van *Spiegel der sonden* wordt de spreekzonde ‘verradenisse’ gelijk gesteld aan een vorm van kannibalisme, vergelijkbaar met het drinken van menselijk bloed en het verorberen van mensenvlees.¹⁵²

Also scrifture [Bijbel] toghet al bloot,
dat si [=verradenisse] drinct der menschen bloet
ende metten vleissche is si ghevoet.

Dit beschivet ons aldus

15880 Mijn here sinte Gregorius:

Die eenen anderen verraet,
in menschen bloede hi hem verzaet.

Job die secht ooc van dien:

Waer bi perseceret [vervolgt/martelt] gi mien

15885 ende zijt van minen vleische verzaet?

Die met verradenissen omme ghaet
ne spaert vriend noch viant;
dit doet ons scrifture becant,
want God selve toghet wel

15890 biden prophete Ezechiel,

wes [wiens] woerde ons dus doen weten:

Die vadere sullen die kindere eten,
die kinder hare vaders mede.

Hier up in Jeremien God zede:

15895 Elk die der verradenisse dient

sal eten dat vleesch van zinen vriend.

Leyder [helaas], hoe wel schijnt dat heden

Doer der valscher ghiericheden,

Dat die eene vriend den anderen et

---

¹⁵⁰ *Des coninx summe*, nr. 159, p. 308. ‘Scaermesse’ kan naast ‘scheermes’ ook ‘schaar’ betekenen. Een andere metafoor uit deze passage is bijvoorbeeld de volgende. Het effect van de spreekzonde *keijven* is als het zich branden aan een overkokende ketel (een ‘siedenden pot’). Deze ketel-metafoor heeft een Bijbelse oorsprong, zie Job 41:20.

¹⁵¹ *Des coninx summe*, nr. 139, p. 295-296.

¹⁵² Zie Mendieta 2003 over kannibalisme in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne tijd en Blurton 2007 over kannibalisme in de hoge middeleeuwen.

15900 Ende met valscheden [bedrog] dat zine ontmet [ontneemt].¹⁵³

Wat nu precies met ‘verradenisse’ wordt bedoeld, staat pas in de laatste regels vermeld (r. 15897-15900). Het is ‘valschede’, bedrog uit hebzucht om zich iets toe te eigenen dat van de ander is. Er wordt dus benadrukt dat de spreekhandeling ‘verradenisse’ leidt tot effecten die vergelijkbaar zijn met de pijnlijke en gruwelijke handeling van kannibalisme. Het ontnemen van iets dat van een ander is, is als het aantasten van iemands wezen, iemands vlees en bloed. De vergelijking lijkt ook uit te drukken dat de effecten van ‘verradenisse’ onomkeerbaar zijn, net zoals het eten van iemand diens lichaam onherstelbaar aantast.

De vergelijking tussen verraad en kannibalisme is onderbouwd met een citaat dat is toegeschreven aan Gregorius en drie tekstplaatsen uit de Bijbel. Volgens Gregorius doet de verrader zich tegoed aan mensenbloed. Job vraagt zich af waarom zijn vervolgers, vroegere vrienden, zich verzadigen met zijn vlees. Dat verraad niet alleen ten koste gaat van vriend en vijand, laten de woorden van God aan de profeet Ezechiël zien: vaders zullen hun kinderen eten, en kinderen hun vaders. En tot de profeet Jeremia sprak Hij dat de verrader het vlees van zijn vriend zal eten. Helaas, roept de vertelinstantie van *Spiegel der sonden* (rijm) uit, is dit in het heden niet anders. Uit hebzucht (‘doer der valscher ghierichede’) ontnemt de ene vriend de andere ‘het zijne’. Ook Dirc van Delft verbindt verraad aan hebzucht in *Tafel vanden kersten ghelove* en bespreekt deze als achtste subcategorie van hebzucht (*avaricia*).

De verbeelding van spreekzonden als handelingen die bijten en ‘verslinden’ komt niet alleen in *Spiegel der sonden* voor. Zo wordt in de bespreking van de zonden van de tong in *Des coninx summe* een metafoor gebruikt die bepaald zondig spreekgedrag verbindt met fysiek schadelijke handelingen. Degenen die godslasteringen uiten, worden in deze tekst vergeleken met honden die blaffen en bijten. Jan van Brederode legt uit dat honden aanslaan bij onbekende bezoekers en hen willen bijten. Godslasteraars op hun beurt blaffen naar God en happen naar Hem, omdat Hij een vreemde voor hen is.¹⁵⁴ ‘Quaetsprekers’, lasteraars, worden in *Des coninx summe* vergeleken met hyena’s die ’s nachts lijken opgraven en

---

¹⁵³ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15875-15900 (r. 15883-15885 volgens Job 19:22, r. 15889-15893 volgens Ezechiël 5:10, r. 15894-15896 volgens Jeremia 19:9).

¹⁵⁴ *Des coninx summe*, nr. 169-179, p. 313-314. Zie ook *Des coninx summe*, nr. 159, p. 308. Het effect van ‘quaetspreken’, de vierde subcategorie van ‘sceldinghe’, is als het bijten van een hond. Saillant is daarnaast dat bewerker Jan van Brederode extra uitweidt over ketterij en bijvoorbeeld een gedeelte over de Lollarden heeft toegevoegd. Er wordt opgeroepen tot waakzaamheid tegenover deze vrijdenkers (Pleij 2007a, p. 163).

verslinden. Kenmerkend voor deze spreekzonde is dat de schadelijke gevolgen betrekking hebben op onschuldige mensen. Dat wordt als zeer kwalijk aangemerkt – zelfs zo kwalijk dat het ‘quaetspreken’ op dit punt nog zondiger is dan het werk van de duivel zelf. Grijpt de duivel alleen de slechte mensen, ‘quaetsprekers’ hebben het juist voorzien op onschuldige personen.¹⁵⁵

Dirc van Delft gaat in *Tafel vanden kersten gbelove* eveneens heel ver in zijn vergelijkingen met betrekking tot de met ‘quaetspreken’ vergelijkbare spreekzonde ‘aftersprake’. Volgens hem is de lasteraar een wolvin die haar eigen jongen opeet.¹⁵⁶ Gesuggereerd wordt zelfs dat het uitspreken van bepaalde woorden metaforisch gezien een fysiek effect heeft op Jezus. Bij de bespreking van ‘sweren’ (hier: Gods naam of die van Jezus, Maria en de heiligen ijdel gebruiken) in *Des coninx summe* staat een passage waarin deze spreekzonde fysieke schade aan Jezus berokkent. Mensen die zweren bij Zijn ledematen laten niets van Hem heel – bijvoorbeeld ‘Ik zweer bij de ogen van Jezus’; dit type ‘eed’ schijnt niet ongebruikelijk te zijn geweest in de late middeleeuwen.¹⁵⁷ Zij ‘houwen hem mit hoerre tonghen te stucken’. Deze christenen zijn nog erger dan de joden die Jezus gekruisigd hebben, fulmineert Jan van Brederode, want die lieten Zijn lichaam tenminste nog heel.

De constructie in *Des coninx summe* van ‘sweren’ als handeling die Jezus fysiek schade toebrengt, resoneert met Middelenegse moraaltheologische en zelfs kunsthistorische bronnen. Kunsthistorica Miriam Gill schrijft over een wandschildering uit 1410 in een Engelse kerk waar mensen door spreekuitingen lichaamsdelen van Jezus los van de rest van Zijn lichaam ‘sweren’ en Sandy Bardsley laat een vergelijkbare constructie zien in Middelenegse moraaltheologische bronnen.¹⁵⁸ Bardsley betoogt dat deze specifieke spreekzonde uitdrukkelijk is toegeschreven aan mannen en niet aan vrouwen. Haar betoog gaat niet op wat het betreft de beeldvorming in *Des coninx summe*, waar de spreekzonde ‘sweren’ niet specifiek aan mannen is toegeschreven.

Deze constructie van ‘sweren’ kan voor het publiek nog een extra dimensie hebben gekregen door de spreekhandeling te zien als extreme tegenpool van een type gebed waarin de lichaamsdelen van Jezus worden

---

¹⁵⁵ *Des coninx summe*, nr. 147, p. 300. Zie ook Jacob van Maerlant, *Der naturen bloeme* (Burger 1995, p. 40): ‘De hyena is een dier dat bij voorkeur op begraafplaatsen rondwaart en zich daar te goed doet aan de lijken’.

¹⁵⁶ *Tafel vanden kersten gbelove*, *Winterstuc*, p. 172 (‘aftersprake’).

¹⁵⁷ *Des coninx summe*, nr. 155, p. 305-306.

¹⁵⁸ Gill 2007 en Bardsley 2007. Voor een afbeelding van de wandschildering zie <http://www.paintedchurch.org> [30/07/2013].

aangeropen.¹⁵⁹ Miriam Gill doet nog een andere suggestie die ‘sweren’ als schadelijke tegenpool construeert. Het publiek zou het zweren bij de uitwendige organen van Christus kunnen verbinden aan de praktijk van de transsubstantiatie tijdens de Eucharistie in de wekelijkse viering in de parochiekerken. Bij de transsubstantiatie verandert bij het uitspreken van de formule (‘neemt en eet, dit is Mijn lichaam’ et cetera) brood in het lichaam van Christus en wijn in zijn bloed.¹⁶⁰ Deze connotaties hebben in dit onderzoekskader echter nog een sterk suggestief karakter. Nader onderzoek, onder meer naar de verschillen in publiek en hun referentiekader, moet uitwijzen of het verantwoord is om dergelijke parallellen te leggen.

3.2 De boosaardige bron van spreekzonden

De mate van zondigheid van een spreekzonde wordt voor een groot deel bepaald door de boosaardigheid van de bron, de intentie van de spreker. Zo komen volgens *Des coninx summe* weerspannige, rebellerende woorden voort uit een slechte bron, namelijk een versteend hart.¹⁶¹ In de rijmversie van *Spiegel der sonden* staat dat kijven een teken van ‘quaetheit’ is.¹⁶² Er is een verband tussen het al dan niet spreken vanuit een slechte intentie en de zwaarte van de spreekzonden. Volgens *Des coninx summe* is ‘per ongeluk’ liegen (‘rokeloos’ liegen) weliswaar zondig, maar geen doodzonde – een zonde die Gods genade verspeelt.¹⁶³ In de beschrijving van de spreekzonde ‘mendacium’ (leugen) in het *Cancellierboeck* staat dat er onder bepaalde omstandigheden zelfs helemaal geen sprake is van zonde:

Die sesde het mendacium [leugen], dats als eyn seecht valsche woerde mit meyningen eyenen anderen te bedrieghen. Een die waer weent segghen ende niet waer en seecht, hi en luycht niet, mer syn woerde syn valsche, dats, dat die dinghen alsoe niet en syn, als hi seecht, ende hi misduet alte luttel of niet.¹⁶⁴

Iemand zondigt bijvoorbeeld niet, wanneer hij een onwaarheid vertelt zonder het zelf te beseffen. De spreker had niet het voornemen om de ander te bedriegen (‘mit meyningen eyenen anderen te bedrieghen’) en dat

---

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Rudy 2000.

¹⁶⁰ Gill 2007, p. 150-151.

¹⁶¹ *Des coninx summe*, nr. 165, p. 311.

¹⁶² *Spiegel der sonden* (rijm), r. 16115-16120 (Spreuken 15:18).

¹⁶³ *Des coninx summe*, nr. 151, p. 303.

¹⁶⁴ *Cancellierboeck*, p. 174.

maakt dat de uiting, hoewel de woorden niet stroken met de waarheid, niet zondig is ('ende hi misduet alte luttel of niet').

Cancellierboeck veroordeelt wel de volgende variant op de leugen. Zelfs al spreekt iemand de waarheid, als hij denkt dat hij liegt en hij heeft daarbij een slechte intentie dan zondigt hij óók.

Mer die waer seecht ende en waent niet waer segghen, die luycht ende misdeit seer, dat is te verstaen: ist, dat syn loeghen yement quetsen of schaden mach of myn of meer.¹⁶⁵

Het werk gaat daarnaast in op de variant van liegen met goede bedoelingen. Soms kiest de spreker bewust voor een boodschap met 'een leugen om bestwil' in plaats van het ronduit vertellen van de waarheid, omdat dit ten voordele strekt voor de medemens. Maar ook al komt een leugen ten goede aan de medemens, het is toch beter om deze helemaal te ontwijken:

Sint Augustinus seecht, dat die loeghen is mennigherhande ende in alle manieren soe ontraden die heilighen die loeghen. Al weer dat sake, dat men mit loeghenen mocht behalden enen mensche syn guet of syn lyf, nochtan en raet men niet te lieghen daer om, mer die dinghen te omghaen [vermijden], als men wyslicste mach ende te hueden van loeghen.¹⁶⁶

Augustinus zou hebben gezegd dat de leugen vele gezichten heeft ('die loeghen is mennigherhande') en bovendien geven 'die heiligen' de raad niet te liegen in welke variant dan ook. Ook als de leugen in het belang van de medemens is geuit, dan nog kan men het liegen beter laten. Zelfs wanneer een leugen schade aan het bezit of het lichaam van een medemens kan voorkomen, is het nog beter om de leugen te ontwijken. De mens moet andere manieren vinden om het bezit of lichaam van de medemens te beschermen.

Volgens de coöperatieprincipes van Grice is de passage uit *Cancellierboeck* als volgt te duiden. Men overtreedt het maxime van kwaliteit wanneer de spreker zich niet bewust is van het feit dat hij de waarheid spreekt, terwijl hij de intentie heeft om te liegen en de medemens daarmee schade te berokkenen. Iemand zondigt ook wanneer hij opzettelijk het maxime van kwaliteit overtreedt. Dan is er geen enkele uitzondering

---

¹⁶⁵ *Cancellierboeck*, p. 174.

¹⁶⁶ *Cancellierboeck*, p. 174-175.

denkbaar. Zelfs wanneer iemand het maxime overtreedt om bestwil van anderen wordt de leugen als zonde beschouwd.

Een goede intentie is belangrijk, maar kent dus haar grenzen – ook volgens *Des coninx summe*. Zelfs al zou een medemens voordeel hebben van een leugen, liegen is evenwel zondig wanneer de spreker zelf schade oploopt: ‘nochtan dede hi sijns selves schade’.¹⁶⁷

In de teksten die de zonden van de tong afzonderlijk bespreken, dus *Des coninx summe* en de beide versies van *Spiegel der sonden*, worden de achterliggende boosaardige bronnen van de zonden van de tong in termen van hoofdzonden gekarakteriseerd. Deze resoneren met de bespreking van de spreekzonden in *Tafel vanden kersten ghelove* en *Cancellierboek*, die deze verspreid over de zeven hoofdzonden bespreken. De bron van een zondige uiting komt veelal overeen met een van de zeven hoofdzonden. Zo komt eigenroem volgens *Des coninx summe* voort uit *superbia* (hoogmoed). Het verband tussen de spreekzonden en de hoofdzonden biedt zicht op het verschil tussen voor moderne ogen wellicht moeilijk te onderscheiden categorieën. Wat is bijvoorbeeld het verschil tussen meened plegen, blasfemer en schelden? Het antwoord van de kerkelijke auteurs zou zijn dat meened plegen gebeurt uit hebzucht (*avaricia*), blasfemer uit hoogmoed (*superbia*) en schelden uit woede (*ira*). De gedetailleerde indeling van de spreekzonden in allerhande categorieën en subcategorieën is gebaseerd op hun achterliggende zondige bron.

Een ander voorbeeld van een koppeling van de hoofdzonde *ira* (woede) aan een spreekzonde is de bespreking van kijden. Deze spreekzonde wordt in zowel *Des coninx summe* als in *Spiegel der sonden* (proza) gekarakteriseerd als spreken onder invloed van een oplaaierende woede.¹⁶⁸ Dat weerspiegelt zich eveneens in de plaats van deze spreekzonde in het hoofdzondenstelsel van *Cancellierboeck* en *Tafel vanden kersten ghelove* als een subcategorie van *ira*.¹⁶⁹ *Cancellierboek* bespreekt naast de hierboven aangehaalde zonde *protervitas* de volgende spreekzonden als onderdeel van de hoofdzonde *ira*: *discordia* (twist en kijn), *injuria* (iemand uit woede onrecht aandoen in woorden of daden), *contumelia* (‘verspricten schendelic sonder reden’ – ligt dicht bij het maken van een valse beschuldiging) en *inpatiencia* (uit woede kan men zich niet beheersen en gaat men zondige dingen zeggen of doen). In *Tafel vanden kersten ghelove* worden de volgende

---

¹⁶⁷ *Des coninx summe*, nr. 151, p. 303.

¹⁶⁸ *Des coninx summe*, nr. 59, p. 252 en *Spiegel der sonden* (proza), kolom 259, r. 20-kolom 260, r. 20 (men scheldt om zich af te reageren. Deze spreekhandeling is anders dan ‘sweren’, het doelbewust ten onrechte aanroepen van hogere machten om een uitspraak kracht bij te zetten).

¹⁶⁹ *Cancellierboek*, p. 172-173 en *Tafel vanden kersten ghelove*, *Winterstuc*, p. 170-171.

spreekzonden onder hoofdzonde *ira* genoemd: *discordia* (twist of tweedracht in woorden en werken), *injuria* ('ongherechticheit' in woorden en werken), *contumelia* (het maken van ruzie).

De koppeling tussen de spreekzonde liegen (met meined als een specifieke vorm van liegen) en de hoofdzonde hebzucht geeft inzicht in de specifieke constructie van de leugen als een vorm van diefstal en vervalsing in de beide versies van *Spiegel der sonden* en *Des coninx summe*. Niet alleen zijn diefstal en liegen vergelijkbare zonden omdat ze beide leiden tot soortgelijke schadelijke effecten bij de ander (er wordt hem iets ontnomen), maar ook omdat de leugenaar en de dief zich schuldig maken aan dezelfde hoofdzonde, *avaricia* (hebzucht). Zowel de leugen als diefstal komen voort uit een hebzuchtige intentie.¹⁷⁰ Zo zijn de zonden liegen en het plegen van meined in *Cancellierboeck* en *Tafel vanden kersten ghelove* subcategorieën van de hoofdzonde *avaricia*.¹⁷¹ 'Loghene', de leugen, is ook in *Spiegel der sonden* (rijm) verbonden aan hebzucht:

Loghene heft menyghen ghedeert,
des is si te schuwene weert;
ende wie dat se wille verhaten [uitroeien]
die moet ghierichede [hebzucht] laten.¹⁷²

De leugen dient te worden ontweken ('des is si te schuwene weert') omdat die menigeen heeft beschadigd. Als iemand de leugen wil uitroeien, dan dient hij afstand te nemen van hebzucht. Volgens de beide versies van *Spiegel der sonden* bijvoorbeeld is een dief zelfs minder zondig dan iemand die

---

¹⁷⁰ Diefstal wordt in zowel *Cancellierboeck* als in *Tafel vanden kersten ghelove* besproken onder de hoofdzonde *avaricia* (hebzucht): *Cancellierboeck*, p. 174, *furtum* ('diefte of roef') en *Tafel vanden kersten ghelove*, *Winterstuc*, p. 175, *rapina vel furtum* ('dat hier roef of diefte'). Zie ook *Des coninx summe*, nr. 75-83, p. 260-264, waar diefstal en roof eveneens onderdeel is van de hoofdzonde *avaricia*.

¹⁷¹ *Cancellierboeck*, p. 174, *perjurium* (meined) en *mendacium* (leugen), *Tafel vanden kersten ghelove*, *Winterstuc*, p. 175 *mendacium* en *perjurium* en *Des coninx summe*, nr. 75-83, p. 260-264 (diefstal en roof).

¹⁷² *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15865-15868. Vanwege deze koppeling aan hebzucht is de leugen in *Spiegel der sonden* specifiek aan koopmannen verbonden (r. 15869-15870). Overigens dient 'hebzucht' volgens *Cancellierboeck*, p. 174 niet louter opgevat te worden als het begeren van bezit, maar ook van 'eer, voerdel, hoecheit, ende prelaetscap ende des ghelyck'.

er een gewoonte van maakt om te liegen.¹⁷³ De leugen wordt in *Des coninx summe* vergeleken met vervalsing. Liegen is als het vervalsen van een zegel, een pauselijke bul, of een munt – moeilijk van echt te onderscheiden. Volgens *Des coninx summe* is het de duivel zelf, niet voor niets door Jezus ‘vader van de leugen’ genoemd, die de mal voor valse munten heeft gemaakt.¹⁷⁴ Elke dag leert hij de mens om deze mal te gebruiken.

3.3 Het beheersen van de tong

‘Controle’ en ‘beheersing’ zijn belangrijke aspecten in de constructie van de zonde van de tong. Zij komen namelijk voort uit een gebrek aan beheersing. Dat blijkt het duidelijkst uit de categorie ‘ydel woerde’ in *Des coninx summe*. ‘Ydel’ of nutteloos spreken is leeg en ondoordacht spreken, zoals blijkt uit de eerste subcategorie *multiloquium*: ‘overmatig kletsen’.¹⁷⁵ Dit is een vorm van onbeheerst spreken waarbij iemand ongelimiteerd spreekt zonder erover na te denken. Vanuit een linguïstische benadering bezien gaat het om een overschrijding van het maxime van kwantiteit. Grice heeft immers als vuistregel gesteld dat mensen zich zo efficiënt mogelijk dienen uit te drukken, dus geen omhaal van woorden moeten gebruiken.

Maar ‘ydel woerde’ dient niet alleen opgevat te worden als nutteloos, ondoordacht en overvloedig, zoals de eerste subcategorie *multiloquium*. ‘Ydel woerde’ heeft subcategorieën die opgevat moeten worden als een

---

¹⁷³ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15810-15812 en *Spiegel der sonden* (proza), kolom 259, r. 9-13. Zie Schild 1977-1999, kolom 472-473, waarin staat dat de spreekzonde ‘meineed plegen’ met bedrog en het misbruik maken van vertrouwen te maken heeft.

¹⁷⁴ *Des coninx summe*, nr. 150-151, p. 302-303. De ‘duivel als de vader van de leugen’ is naar Johannes 14:6. Zie ook *Des coninx summe*, nr. 139, p. 295-296 waarin staat dat de spotter ‘een schat’ ontnemt van zijn medemens, omdat de laatste het doen van goede werken verzaakt uit angst voor spot (de passage wordt hieronder besproken bij de behandeling van effecten op de medemens).

¹⁷⁵ Zie ook *Tafel vanden kersten ghelove, Winterstuc*, p. 177 (*multiloquium*, ‘veel-sprake’, onder de hoofdzonde *gula*, gulzigheid). Zie ook Phillips 2007, p. 6-7. Volgens Phillips bestaat de categorie *ociosa verba* (of in het Engels *idle speech* of *janghyn*) in het Latijnse pastorale discours uit vijf subcategorieën: *multiloquium*, *rumor*, *scurrilitas*, *turpiloquium* en *bonorum derisio*. Phillips vertaalt dit als ‘excessive chatter, impudent and unproductive speech, tale telling, news, disturbing reports, bawdy [humorously indecent] jokes, lies and scorning [contempting or mocking] one’s neighbour’. Dat wil zeggen: overmatig kletsen, nieuwtjes doorvertellen, verzonnen (komische?) verhalen vertellen, vulgair/scabreus spreken, spotten met de medemens. In Phillips 2007, p. 8 noot 19 wordt gesteld dat middeleeuwse auteurs en drukkers moeite hebben om de vijf uit elkaar te houden en dat de uitleg ook niet gemakkelijk is – vooral omdat de categorie paradoxaal is van karakter (het is licht, maar toch zwaar aan te rekenen). Zie over *turpiloquium* en *scurrilitas* ook Craun 1997, p. 167 en Casagrande en Vecchio 1991, p. 303-312.

vorm van ‘ongefilterd’ of ‘onbeheerst spreken’ in morele zin. De categorie ‘ydel woerde’ bevat namelijk zonden als het spreken van ‘curiosen woerden’ oftewel het vertellen van nieuwtjes waarmee mensen verdacht worden gemaakt (*rumor*), het spreken van ‘onreynen boefliken woerden’ of ‘leelike dorperlike woerden’, dus vulgair/scabreus spreken (*turpiloquium*) en tot slot ‘spottelijke speelwoerde’ – spotten met het goede van de medemens (*bonorum derisio*). In die gevallen heeft het maxime van kwantiteit een morele connotatie. Het gaat er niet alleen om dat men zich efficiënt uitdrukt, maar ook dat men zich moreel juist uitdrukt.

De spreekzonde ‘ydel woerde’ kan getypeerd worden als ‘de categorie van de glijdende schaal’. ‘Ydel woerde’ lijken op het eerste gezicht onschuldig, maar hebben wel degelijk consequenties voor de medemens en de spreker – telkens als de spreker spreekt, loopt hij kans dat zijn ‘binnenste’ wordt vervuild. De nadruk wordt gelegd op de risico’s van de spreekhandelingen, de opening die ‘ydel’ spreken biedt voor de vervuiling van de ziel. Want voor elk woord dat iemand spreekt, zal God hem verantwoordelijk stellen. Verwezen wordt naar Matteüs 12:36-37 waarin Jezus aangeeft dat ieder mens rekenschap dient af te leggen van iedere verbale uiting.¹⁷⁶

Verwant aan deze spreekzonde is de eerste subcategorie van ‘sonde der loghene’ (liegen) in *Des coninx summe*, ‘rokeloos (onbezonnen) loghen’.

Die eerste hiet een rokeloos loghen, dat hem een man also qualic hoedet in sinen woerden, dat hem dicke een loghen ontsnapt onwetende [onopzettelijk], Daerom seitmen: een jonc man, die hem niet en hoedt, is haest een loghen ontspronghen.¹⁷⁷

Een mens dient op zijn woorden te passen, omdat hem anders zonder dat hij het wil een leugen kan ontsnappen. In het bijzonder jonge mensen zouden hier op blijkbaar spreekwoordelijke wijze gevoelig voor zijn.

Dat een spreekzonde snel begaan is en vrijwel iedereen een spreekzondaar kan zijn, wordt benadrukt in de rijmversie van *Spiegel der sonden*. Wanneer ‘versweren’ in de betekenis van ‘vloeken’ wordt behandeld, verzucht de vertelinstantie (‘leyder!’) dat een brede laag van de samenleving zich schuldig maakt aan deze spreekzonde.

15705 Wie hout nu [houdt vast], leyder! [helaas] dese lere [‘voorschrift’]?

---

¹⁷⁶ *Des coninx summe*, nr. 136, p. 293. Zie ook *Spiegel der sonden* (proza), kolom 249, r. 7-11 (als laatste reden waarom men de tong moet bedwingen) en kolom 268, r. 37-39.

¹⁷⁷ *Des coninx summe* nr. 151, p. 302.

Ten is vrouwe, maget, knape of here
Die zonder zweren spreken können.
Kinder, die nu spreken begonnen,
Leren vloeken ende zweren voren:
15710 Des hebben si ghenoechte, diet horen.¹⁷⁸

Of het nu vrouw, dienstmaagd, knecht of heer is, het lukt hen allemaal niet om te spreken zonder te vloeken. Kinderen leren het al zodra ze beginnen te praten – en toehoorders vermaken zich daar ook nog om. Het zijn niet alleen de marginalen of notoire misdadigers in de samenleving die zich hieraan schuldig maken, maar iedereen. De insteek lijkt hier vooral te zijn dat de impact van spreekzonden zoals vloeken doorgaans onderschat wordt. Een brede laag van de samenleving dient zijn verantwoordelijkheid te nemen en zich van zijn spreekgedrag bewust te worden.

4 *Grace-threatening en face-threatening acts*

4.1 *Grace-threatening en face-threatening voor de spreker*

Zoals in hoofdstuk 2 werd gesteld kunnen woorden *grace-threatening* en *face-threatening* zijn voor deelnemers aan de spreesituatie, zowel voor zichzelf als voor hun gesprekspartner. Typerend voor de moraaltheologische teksten was de gedachte dat schadelijk spreekgedrag ten aanzien van God schade kon toebrengen aan de ziel van de spreker zelf (*grace-threatening*). In de moraaltheologische context van hoofdzonden kan de tong voor grote buitentalige effecten zorgen – in de eerste plaats op de ziel van de spreker. ‘Inder tonghe hangt doot ende leven’, zo staat in zowel de veertiende-eeuwse rijm- als de vijftiende-eeuwse prozaversie van *Spiegel der sonden*.¹⁷⁹ Omdat de hoofdzonden met name gebruikt werden in de context van de zielzorg, lijken deze extreme gevolgen (dood en leven) allereerst betrekking te hebben op de spreker zelf. De tong speelt een cruciale rol bij het verlies én behoud van het eeuwige leven. Enerzijds is de tong ‘ghereet ten quaden’: geen lichaamsdeel vervalt zo snel in zonde als de tong en zal dan de ziel vervuilen. Om dat te benadrukken krijgen kinderen tijdens de doop zout op

---

¹⁷⁸ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15705-15710.

¹⁷⁹ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 14869-14870 en *Spiegel der sonden* (proza), kolom 248, r. 13-14 en *Spiegel der sonden* (proza), kolom 272, r. 11-16. Het citaat komt uit Spreuken 18:21, een van de Bijbelse wijsheidsboeken die in moraaltheologische besprekingen van de zonden van de tong veelvuldig worden gebruikt. Zie ook Spreuken 13:3 en 21:23. De Vulgaattekst verwoordt het citaat als ‘Mors et vita in manibus lingua [dood en leven (zijn) in de handen van de tong]’ en geeft de tong dus zelfs expliciet ‘handen’ (zie over dit citaat in de context van ‘deviant speech’ in de late middeleeuwen Craun 2006, p. ix).

hun tong, aldus *Spiegel der sonden*.¹⁸⁰ Anderzijds is de tong zielszuiverend. Hét voorbeeld van een ‘helende’ spreekhandeling in het kerkelijke domein en in het bijzonder in *Spiegel der sonden* is biechten. Met het uitspreken van gepleegde zonden in aanwezigheid van een priester wordt de ziel gereinigd. Wanneer de ziel gevuld is met zonde, brengt de tong de verontreinigde inhoud tijdens de biecht naar buiten.¹⁸¹

Woorden hebben dus een groot schadelijk potentieel voor de ziel van de spreker. Zo staat in de rijmversie van *Spiegel der sonden* de paragraaf ‘Vloeken es eene swaere zonde meest quetsende uut wiens ie comt’.¹⁸² *Spiegel der sonden* doet veel moeite om de gelovige duidelijk te maken dat er veel schadelijke kracht ligt in het spreken voor de spreker zelf. De tong wordt gepresenteerd als een ontembaar orgaan dat maar al te snel de ziel van de spreker beschadigt – een lichaamsdeel met een eigen, kwade wil.¹⁸³ Alsof de spreker volkomen los staat van de sprekende tong, zo zijn de inleidende woorden over de spreekzonden in de rijmversie van *Spiegel der sonden*: ‘gracie si (de tong) hem (de spreker) ontrect’. Zelfs als een mens een tijd lang onberispelijk is geweest in zijn levenswijze (een ‘goede staet’ heeft), wanneer hij zijn tong niet in bedwang kan houden, zal hij weldra in het kwade vervallen (‘hi wert zaen quaet’).¹⁸⁴

De beide versies van *Spiegel der sonden* benadrukken daarnaast dat het innerlijk van een mens moreel gezien staat of valt bij het ‘behoeden’ van de tong. Zonder beheersing van de tong is zijn innerlijk niet meer beschermd en zal het worden vervuild. In *Spiegel der sonden* (proza) wordt dit ondersteund met twee vergelijkingen, die de mens verbeelden als een begrensde object met inhoud. De eerste vergelijkt de spreker die zijn tong niet kan temmen met een stad zonder muren.¹⁸⁵ Deze vergelijking is afkomstig uit Spreuken 25:29: ‘een open stad, die geen muren meer heeft, dat is een man die zichzelf niet beheerst’. In dit citaat uit Spreuken wordt

---

¹⁸⁰ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 14708-14715. Verwezen wordt naar Jakobus 3:7-8. Zie ook in *Spiegel der sonden* (proza), kolom 248, r. 3-12.

¹⁸¹ Zie over de biecht *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15455-15485 (over de spreekzonde ‘het niet belijden van zonden’) en *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15566-15568. Fragment ontbreekt in de prozavariant. In Jan Praet’s *Speghel der wijheit of Leeringhe der salichede* (Bormans 1872, r. 461, r. 591, r. 1621) wordt de tong een ‘hoosvat’ genoemd. De tekst valt verder buiten het corpus van dit hoofdstuk.

¹⁸² *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15991-16028.

¹⁸³ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 13735-13740 met een tekstplaats uit Jakobus 3:5-6. Zie *Spiegel der sonden* (proza), kolom 247, r. 1-4.

¹⁸⁴ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 14851-14854. Zie ook *Spiegel der sonden* (proza), kolom 248, r. 27-28.

¹⁸⁵ *Spiegel der sonden* (proza), kolom 246, r. 26-34 (niet in rijmversie).

dus niets expliciet gezegd over het beheersen van de *tong*. Volgens Casagrande en Vecchio is de metafoor van de ‘stad zonder muren’ echter in de moraaltheologische Latijnse traditie eveneens verbonden aan het beheersen van de tong.¹⁸⁶

De tweede vergelijking in de prozaversie van *Spiegel der sonden* is dat de spreker die zijn tong niet kan temmen is als een onafgesloten vat. Deze metafoor dient als karakterisering van de spreekzonde ‘ydell woerde’.

Die sine tonge niet en bewaert, is gelijc den vate dat onbedect staet. Hier af staet in der bibel: dat vat dat geen dechsel en heeft, sal vuyl werden in corter tijt, want sant ende ander vuylheit valter in.¹⁸⁷

Wanneer iemand zijn tong niet in bedwang kan houden, dan is zijn ziel als een vat zonder deksel. Als gevolg daarvan kan de inhoud verontreinigd worden met zand en ander vuil dat er niet in hoort. *Des coninx summe* gebruikt een metafoor die hierop aansluit. Bepaalde woorden die de mens spreekt zijn als ongedierte dat in een etenspot kruipt en de inhoud bederft.

Deze gedachte sluit goed aan bij de door George Lakoff en Mark Johnson geformuleerde ‘container-metafoor’ (zie hoofdstuk 2), waarin de mens als een begrensde object wordt gezien waar woorden in of uit kunnen gaan. In de moraaltheologische teksten wordt de tong verbeeld als een cruciale afsluiting van de ‘container’. Niet alleen brengt de tong woorden naar buiten, zij ‘brengt’ ook elementen van buiten naar binnen. Als de tong niet goed wordt bewaakt, dan raakt het binnenste van de container vervuild.

In een kerkelijk domein zou men wellicht minder verwachten dat ook het sociaalschadelijke aspect voor de spreker van de zonden van de tong wordt benadrukt. De functie van de teksten is immers van pastorale aard, op het gebied van de zielzorg van de spreekzondaar. Sommige spreekzonden worden echter ook gepresenteerd als *face-threatening acts* voor de spreker. Niet alleen het zielenheil van de spreker is in het geding, maar de moraaltheologische teksten uit het corpus waarschuwen evenzeer voor sociaalschadelijke effecten van bepaald spreekgedrag. De spreekzondaar zal als gevolg van zijn uitingen reputationele schade lijden.

Dit is bijvoorbeeld een motivatie in *Des coninx summe* bij de spreekzonde meined plegen of een vals getuigenis afleggen, in de woorden van *Des coninx summe* ‘alsmen valsheit sweert of quade ghetughe draghet of

---

¹⁸⁶ Casagrande en Vecchio 1991, p. 292.

¹⁸⁷ *Spiegel der sonden* (proza), kolom 246, r. 29-35 (verwijst naar Numeri 19:15?). Zie over een vat als behuizing voor de ziel Stoett 1923-1925, nr. 2333, p. 387.

enich onrecht sweert'.¹⁸⁸ Deze spreekzonde is een subcategorie van de spreekzonde 'sweren', samen met de andere varianten nutteloos, onbedachtzaam, misplaatst of uit gewoonte zweren. Meined of een vals getuigenis afleggen kan grote sociale gevolgen hebben voor de spreker, want de zonde kan ervoor zorgen dat hij bekend komt te staan als 'eerloes' of 'trouweloos':

In deser lester sonde, dat die sevende tac van sweren is, so horen oec alle die ghene, die hoer loefnisse [geloften of beloften] of trouwe te broken hebben of hoer sekerheit [trouwbelofte] niet ghehouden en hebben, want trouwe of sekerheit te breken, dat is oec meneedscap, want weder [van hun kant] men seit: die man is eerloes of trouweloos, of: die man is meneedich, die sanc hevet bi cant één note, dat lyet hevet één wise of één tone; 'al hebben die woerden wat ondersceyts, ic en viele om die kore vanden balke niet' [ik laat me daardoor niet overtuigen].¹⁸⁹

Men zal van hem zeggen dat hij zonder eer is, zonder trouw, dat hij meinedig is, dat het altijd hetzelfde liedje ('één wise of één tone') is met hem. En men maakt zich sneller schuldig aan deze zonde dan men denkt. De spreekzondaren uit deze categorie zondigen niet alleen in dit opzicht wanneer zij een valse eed zweren in de specifieke situatie van een rechtszaak of rechtbank, maar in alle situaties waarin hij zijn (trouw)belofte heeft verbroken.

De 'ghewoenlike loghen', een leugen die iemand pleegt uit gewoonte en niet uit een kwade intentie, heeft eveneens zowel een religieuze motivatie als een sociale. Dit type leugenaar:

(...) vertoernt god daermede ende maket hem selven ongheacht [onachtenswaardig].¹⁹⁰

De leugen leidt tot het perlocutieve effect dat God als toehoorder boos wordt op de spreker en dat de medemens de spreker als onachtenswaardig beschouwt. De leugen wordt hiermee zowel een *grace-threatening act* (het effect op de relatie tussen God en spreker) als een *face-threatening act* voor de

---

¹⁸⁸ *Des coninx summe*, nr. 156, p. 305-306.

¹⁸⁹ *Des coninx summe*, nr. 156, p. 306. Volgens editeur D.C. van Tinbergen betekent 'balke' hoenderbalk en 'kore': keur/boete/verordening. De betekenis van de zin 'al (...) niet' is dan: 'vanwege die verordening val ik niet van de stok', wat ik geïnterpreteerd heb als 'door die verordening laat ik me niet overtuigen/van de wijs brengen'.

¹⁹⁰ *Des coninx summe* nr. 151, p. 303.

spreker zelf (het effect op de relatie tussen de spreker en de andere mensen).

In *Des coninx summe* is ‘roeminghe’ (pochen) ook een spreekhandeling die leidt tot sociaalschadelijke effecten bij de spreker. Pochen is ‘lelic ende dorper’, zo staat er, want iedereen houdt de pocher voor een ‘dwaes ende onwetende’ (dom). Daarbij is met name de geloofwaardigheid van de spreker in het geding. Een pocher is net zo min serieus te nemen als een ezel die harp speelt of een zeug die de hofdans doet.¹⁹¹ In het hoofdstuk ‘beroeminghe is een quade sede ende sunde’ in *Spiegel der sonden* (proza) wordt sociale schade of gezichtsbedreiging voor de spreker eveneens genoemd als potentieel gevaar bij ‘beroeminghe’. *Spiegel der sonden* stelt dat de spreekhandeling zinloos is, omdat zij voor de medemens weinig overtuigingskracht heeft:

Selden pleget men hem te geloven, die hem selven prijs geven.¹⁹²

Een pocher is in veel gevallen ongeloofwaardig wanneer hij zichzelf aanprijst. Het perlocutieve effect op de toegesprokenen is niet het gewenste effect dat de spreker voor ogen heeft. Zij zullen het goede beeld dat de spreker schetst niet overnemen, maar eerder verwerpen.

Bij de behandeling van de spreekzonde ‘striden’ (kijven) in *Spiegel der sonden* (rijm) wordt eveneens gesteld dat de spreekhandeling het gezicht van de spreker kan bedreigen:

Striden soudemen schuwen mede:
het is grote oneerliche de [oneerbaar].
Dit orcont [getuigt] Salomons lere [voorschrift]:
Den mensche so eist grote eere,
dat hi vander stridinghe vliet [vlucht];
schandelic so eist hem, dies pliet [zich ermee bezig houdt].¹⁹³

Gestaafd met een voorschrift van Salomo (Spreuken 20:3) wordt aangeraden om het kijven te laten, omdat het ‘grote oneerliche de is’, oftewel zeer oneerbaar. De mens is eervol als hij ruzie uit de weg gaat, en schandelijk als hij zich ermee bezig houdt.

---

¹⁹¹ *Des coninx summe*, nr. 140, p. 296 (het beeld gaat terug op Boethius) en *Des coninx summe*, nr. 141, p. 296-297.

¹⁹² *Spiegel der sonden* (proza), kolom 267, r. 30-31.

¹⁹³ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 16089-16094.

De spreker die pocht ('hem beroemt') over zijn eigen verdiensten kan volgens dezelfde passage overigens niet alleen zijn krediet bij de medemens verspelen, maar ook bij God – pochen is dus naast *face-threatening* ook *grace-threatening* voor de spreker. Dat legt *Spiegel der sonden* (proza) met het volgende beeld uit. De pocher is als een kip, die zich laat voorstaan op haar prestatie: druk kakelend geeft zij aan dat zij een ei heeft gelegd. De mens hoort dit, weet (dus) dat er een ei ligt, loopt naar het hok en neemt het ei mee. De kip is daarmee door haar eigen toedoen het ei verloren. Zo zal God ook de 'deugd' van de mens weghalen wanneer hij zich daar luidkeels over beroemt.¹⁹⁴

Overigens gaat het in dit geval om een daadwerkelijk gelegd ei. Dat wil zeggen, de kip was niet onoprecht toen zij jubelde over haar ei. Net als bij laster hoeft waarheid dus geen doorslaggevend criterium van deze spreekzonde te zijn. Het kan bij deze spreekhandeling gaan over daadwerkelijke verdiensten of eigenschappen. De kern is dat iemand zichzelf niet moet prijzen, maar het aan de ander dient over te laten:

Salomon seet: Een ander mont moet die prisen, mer niet dijs selves mont.¹⁹⁵

Een mens kan een goede reputatie én zijn eeuwige leven niet afdwingen door zelf aan te geven waarom hij dat zou hebben verdiend. Voor zowel het gezicht als het zielenheil van de spreker geldt: degenen die vragen, worden overgeslagen.

Bij het uiten van dergelijke positieve persoonsinformatie in het geval van pochen moet de spreker iemand anders zijn dan degene die besproken wordt. Dat is een voorwaarde om het perlocutieve effect op de gesprekspartner teweeg te brengen dat past bij lof, namelijk dat de toegesprokene meer waardering krijgt voor de besprokene. Als de spreker samenvalt met de besprokene bij loftuitingen, dan is het effect op de

---

¹⁹⁴ *Spiegel der sonden* (proza), kolom 267, r. 23-kolom 268, r. 6. Is er verwantschap met het spreekwoord 'wie kakelt, moet ook eieren leggen' (wie veel praatjes heeft, moet ook tonen dat hij iets kan)?

¹⁹⁵ *Spiegel der sonden* (proza), kolom 267, r. 23-26. Maar zie *Cancellierboeck*, p. 170-171, *arrogancia* (eerste 'dochter' van *superbia*, hoogmoed): leugenachtig beroemen op voordeel, rijkdom, macht, et cetera 'des hij niet en heeft' en bij de categorie *presumptio*, in het Middelnederlands 'vermetenheit' (de achtste 'dochter' van *superbia*, hoogmoed). Deze zondaar heeft een te hoge dunk van zichzelf en doet zich voorstaan op meer dingen dan hij heeft gedaan. Zie ook *Tafel vanden kersten gbelove, Winterstuc*, p. 168-169 *presumpcio* en *arrogantia*.

toegesprokene dat hij de lof niet gelooft en zelfs dat hij minder waardering krijgt van de toegesprokene.

Des coninx summe haalt in de bespreking van pochen ('beroeminghe') een voorbeeld aan van een spreekzondaar die zich listig probeert te onttrekken aan bovengenoemd principe. Deze spreekzondaar huurt mensen in die hem aanprijzen ('dat is ander lude, die hoer duecht voert setten').¹⁹⁶ Deze vorm van eigenroem vergelijkt *Des coninx summe* met het aanprijzen van wijn door een stroman die schijnbaar onpartijdig de algemene opinie over de wijn wil beïnvloeden. Goede wijn behoeft geen krans, maar de wijnboer in *Des coninx summe* onttrekt zich aan deze spreekwoordelijke wetmatigheid en probeert op valse gronden zijn 'waarde' op te drijven. Dit spreekgedrag is dus een vorm van gemanipuleerde mond-tot-mondreclame, een variant van pocherij die sociaal gezien niet wordt afgestraft. Maar, zo wordt benadrukt in *Des coninx summe*, het is wel degelijk een zonde en vormt een gevaar voor het zielenheil van de spreker.

Een ander voorbeeld is een exempel over 'het spreken met twee tongen' in de beide versies van *Spiegel der sonden*, waarin een valse raadgever zelf in de gunst van de koning probeert te komen door de wijnschenker in diskrediet te brengen.¹⁹⁷ Dit exempel gaat over een koning en twee van zijn personeelsleden, een valse raadgever en een wijnschenker. De raadgever gebruikt zijn spreekvaardigheid om de wijnschenker in diskrediet te brengen en daarmee zelf een wit voetje te halen. De valse raadgever gaat als volgt te werk. Hij doet de wijnschenker ten onrechte geloven dat hij uit zijn mond stinkt en geeft de wijnschenker de 'tip' dat hij er beter aan doet om zijn hoofd af te wenden wanneer hij wijn inschenkt. Tegen de koning zegt de valse raadgever echter dat de wijnschenker zijn hoofd afwendt uit minachting voor de koning. Daarmee wordt zijn uiting een *face-threatening act* voor de wijnschenker. Met andere woorden: de reputatie van de wijnschenker kan in deze situatie schade oplopen. Gelukkig wordt de raadgever uiteindelijk ontmaskerd en wordt de dreiging voor de wijnschenker afgewend.

4.2 *Grace-threatening* en *face-threatening* voor besprokene

Schadelijk spreekgedrag kan volgens de moraaltheologische teksten niet alleen schade toebrengen aan de *grace* en *face* van de spreker, maar ook aan

---

¹⁹⁶ *Des coninx summe*, nr. 141, p. 297.

¹⁹⁷ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 16294-16494 en *Spiegel der sonden* (proza), kolom 263, r. 32-kolom 267, r. 22. Zie ook *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15970-15974 waarin vleierij omschreven wordt als een vorm van bedrog en *Des coninx summe*, nr. 40, p. 240-241: *ambici*, twee gezichten – vleien naar de een en trappen naar de ander om zelf hogerop te komen. Vergelijk met Bange 2007, p. 102 ('pluimstrijken naar rechts en trappen naar links').

die van de besprokene. Zo wordt de spreekzonde ‘spotten’ in *Des coninx summe* gepresenteerd als *grace-threatening act*. Het uiten van ‘spottelijke speel woerde’ (schimpende, spottende woorden) doodt de ziel van mensen die bang zijn om het onderwerp te worden van spot. Er wordt een vergelijking gemaakt tussen zondig spreken en het vermoorden van iemand om het geïntendeerde publiek te overtuigen van de ernst van een spreekzonde.

Dat vijfde [de vijfde subcategorie van ‘ydell woerde’] dat sijn spottelike speel woerde, die veel luden niet ghelaten en connen, si en moeten speel scoten scyeten [spotpijlen schieten] op allen goeden menschen, die hem [zich] gaerne te Gode keren souden. Ende dese menschen doen vele scadelike sonden aen menighen goeden menschen, die hem hoers spots ende scympy ontsiet ende veel goeder werken laet te doen om hoers spottens wille, die hi anders doen soude. Daer om voerwaer so en sijn dit mit rechte gheen ydel woerde voor God gherekent, mer seer scadelike woerden, want een mensche, die mit sinen spot yement van Gode keert, die is also veel quader als een moerdenaer, als die ziele edelre [kostbaarder] is dan dat lichaem; want een moerdenaer die doot dat lichaem ende dese doden die siele.¹⁹⁸

Veel mensen kunnen het niet laten om hun spot als pijlen op goede mensen te schieten (‘speel scote scyeten op alle goede menschen’). Die mensen begaan als gevolg daarvan vele schadelijke zonden of laten het doen van goede werken na, omdat ze spot en schimpende woorden willen ontwijken. Voorwaar, zo besluit Jan van Brederode waarschuwend, deze subcategorie kan dan wel deel uitmaken van de categorie ‘ydell woerde’, in Gods ogen zijn deze woorden allesbehalve ‘ydell’, leeg of betekenisloos. De spotter die zijn medemens van het rechte pad afbrengt is nog erger dan een moordenaar. In plaats van het lichaam te vermoorden, vermoordt de spotter namelijk de ziel van zijn medemens – degene die wordt toegesproken. En de ziel is nog kostbaarder (‘edelre’) dan het lichaam. De spotter zet goede mensen ertoe aan om uit angst voor spot en hoon zonden te plegen of goede werken te veronachtzamen. Welke zonden worden gepleegd, of welke goede werken worden nagelaten wordt niet nader toegelicht. (Feitelijk gezien hoeft de spotter voor een dergelijke zielenmoord niet eens gesproken te hebben. Alleen al de dreiging dat

---

¹⁹⁸ *Des coninx summe*, nr. 139, p. 295. Zie over spreken als het plegen van moord ook p. 51-52 van de onderhavige studie.

iemand wordt bespot door een notoire spotter is genoeg om hem te doen zondigen.)

Ook vleiers kunnen indirect het zielenheil van hun toegesproken medemens bedreigen. Van de doden niets dan goeds, het prijzen van de levenden is volgens *Spiegel der sonden* (rijm) evenwel taboe: 'Prijst nyemant vor hi is doot'.¹⁹⁹ Volgens *Des coninx summe* brengen vleiers en lasteraars ('flatterers' en 'quaetsprekers') het zielenheil van hun medemens in gevaar, omdat zij mensen doen 'slapen in zonden'.²⁰⁰ Vleiers 'plaveien' de weg naar de hel met honing. In plaats van het waarschuwen of corrigeren van de medemens, vergoelijken vleiers zonden van de medemens – zoals het onreine achterste van een dier bedekt wordt met een staart – of liegen vleiers de medemens ronduit voor. De vleier 'betover't zijn medemens als het ware. Dat heeft tot gevolg dat de medemens gelooft wat de vleier zegt, waardoor hij zichzelf niet meer kan corrigeren ('Hi ghelovet hem bet, dat si hem segghen, dan dat hi selve van hem selven ghevoelt').²⁰¹

Naast de constructie van zonden van de tong als *grace-threatening acts*, kunnen zondige woorden in potentie ook *face-threatening acts* zijn voor degene die over de tong gaat. Het betreft, zoals hierboven al is vermeld, het 'gezicht' of de reputatie van de besprokene. De constructie van spreekgedrag als *face-threatening act* komt sterk naar voren in het begrip *detractio*. *Des coninx summe* vertaalt de term met 'oftreckinge', dat 'het afnemen', 'het verminderen' of 'het roven' betekent (*detractio* is afgeleid van het werkwoord *destrahere*, onttrekken). Het wordt besproken onder de spreekzonde 'quade woerde' (laster):

dat is een eenrehande oftreckinghe, want si trecken enen mensce of ymmers sijn goet gherucht ende maken hem minre in ander luden herten, dan hi te voren was.²⁰²

Detractio is een handeling waarin degenen die 'quade woerde' over iemand vertellen, het 'goede gerucht' van iemand verminderen. Bovendien maken

---

¹⁹⁹ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15925. Zie voor een motivatie met reputatie ook *Spiegel der sonden* (rijm), r. 16089-16094 (vermijd ruzie, want het is 'grote oneerliche'de'. NB: of het gaat om het gezicht ('oneerliche'de', MNW vertaalt dit met 'oneerbaarheid, onkuisheid, onfatsoenlijkheid') van de spreker of de ontvanger wordt niet duidelijk uit de passage. Dat [onderscheid tussen spreker en ontvanger] is wellicht niet relevant/niet helder te maken, omdat een ruzie zich kenmerkt door twee partijen die zowel spreker als ontvanger zijn).

²⁰⁰ *Des coninx summe*, nr. 146, p. 299.

²⁰¹ *Des coninx summe*, nr. 145, p. 299.

²⁰² *Des coninx summe*, nr. 149, p. 301. Zie over de Latijnse traditie van *detractio* Casagrande en Vecchio 1991, p. 239-241.

ze hem (de besprokene) ‘minder’ in het hart van een ander – dus als gevolg van het uiten van lasterende woorden maken ze de besprokene minder geliefd bij de ander.

In *Cancellierboeck* komt eveneens de categorie *detractio* voor en daar wordt deze vertaald met ‘afradicheit’, wat veel meer de nadruk legt op de bron van *detractio* dan op het talige aspect. ‘Afradicheit’ betekent hier het hebben van een kwalijke gezindheid jegens iemand. Die kwade gezindheid is verbonden aan afgunst. *Detractio* is in *Cancellierboeck* genoemd als de eerste ‘dochter’ van *invidia* (afgunst) en wordt geconstrueerd als het uit afgunst ‘hinderen en minderen’ van iemands deugd en ‘gueden name’.²⁰³

Ook in het hoofdzondenstelsel van *Tafel vanden kersten ghelove* wordt *detractio* genoemd; het is vertaald met ‘aftersprake’. De spreekhandeling wordt eveneens omschreven in termen van het verminderen van iemand bij anderen. Hier is het woord ‘beroeven’ of ‘setten’ (betekent allebei beroven) gebruikt. De spreker wordt getypeerd als iemand die zich:

een openbaerlic [in het openbaar] pijn [zich inspant] anderen menschen duechde ende eer te beroeven of sinen gueden naem after rugghe te setten [beroven] ende inder luden herte doden. Want wannermen van yement yet goets seit, daert dese luden horen, so vijnden si ymmer yet quaets daer op; so segghense: ‘Seker, het is een goet berve [rechtschapen, eerlijk] man, dien ic seker lief hebbe, mer hi hevet een ghebrec aen hem, dat mi alte leet is.’ So nomen si een punt dan of twee, daer si sinen goeden name mede minren, als voerseit is. Dit is des duvels scorpioen, dat licket mitten monde ende steket mitten sterte, als dese luden doen, beide tot enen male.²⁰⁴

Degene die zich schuldig maakt aan de spreekzonde *detractio* of ‘aftersprake’ is iemand die andere mensen berooft van hun deugd en eer (‘duechde ende eer’). Hij typeert zich door het beroven van iemands goede naam (‘gueden naem’) achter de rug van diegene om. Hij ‘doodt’ zelfs de goede naam in het hart van andere mensen. Dit type spreekzondaar verandert ‘het goede’ van iemand (diens deugd en eer, diens goede naam) in de ogen van de ander in iets slechts. *Detractio* is dus zo schadelijk volgens *Tafel van der kersten ghelove*, dat het zelfs leidt tot een andere hartsgesteldheid van de toegesprokene(n) ten opzichte van de besprokene.

---

²⁰³ *Cancellierboeck*, p. 172.

²⁰⁴ *Tafel vanden kersten ghelove, Winterstuc*, p. 171-172.

Jan van Brederode maakt dit punt in *Des coninx summe* inzichtelijk aan de hand van een voorbeeld van ‘aftersprake’ in de directe rede. Opvallend is de ogenschijnlijk onschuldige en genuanceerde wijze waarop iemand – hier expliciet een man – wordt besproken: ‘Zeker, het is een rechtschapen man, die ik absoluut waardeer, maar hij heeft een gebrek dat me dwars zit.’²⁰⁵ En op dat moment, met het opnoemen van dat gebrek, is er sprake van een transformatie bij degene die wordt toegesproken. Hij zal de besprokene als gevolg van het benadrukken van het gebrek minder positief bekijken dan hij voorheen deed. De term ‘aftersprake’ is in de beeldvorming van *Des coninx summe* dus allerminst een onschuldige vorm van ‘achterklap’, maar een spreekhandeling waarin negatieve persoonsinformatie wordt verteld in afwezigheid van de besprokene, wat funeste gevolgen heeft voor diens goede naam.

In *Des coninx summe*, *Cancellierboeck* en *Tafel vanden kersten ghelove* wordt dus ingegaan op het perlocutieve effect van *detractio* op de toegesprokene ten opzichte van de besprokene (die is ‘verminderd’): de goede gezindheid die iemand ten opzichte van de besprokene heeft, wordt als gevolg van de spreekzonde vernietigd.

In *Spiegel der sonden* (rijm) is *detractio* geen afzonderlijke categorie, maar het concept zoals dat is geconstrueerd in de drie andere werken ligt dicht bij ‘verradenisse’.²⁰⁶ Het concept *detractio* doet met name denken aan de vergelijkingen van de spreekhandeling ‘verradenisse’ in *Spiegel der sonden* (rijm) met kannibalisme: het eten van iemands vlees en het drinken van iemands bloed. Daar werd gesteld dat bedrog uit hebzucht is als het opeten van de ander – dus eveneens het verminderen van iemand. Ook *detractio* leidt daartoe.

5 Variabelen in de spreesituatie

Zoals uitgelegd in hoofdstuk 2 kunnen ook de door Dell Hymes geformuleerde spreesituationele variabelen inzicht geven in de spreekhandeling. Het gaat hier om de publieke *setting* van de spreekhandeling (paragraaf 5.1), de toehoorders (5.2) en de hiërarchische verhouding tussen gesprekspartners (5.3).

5.1 Publiek maken

Een essentieel aspect bij *detractio* in *Des coninx summe* is dus het publiek maken van intieme, negatieve informatie over iemand. Dit wordt duidelijk gemaakt aan de hand van het volgende beeld van ‘quaetsprekers’:

---

²⁰⁵ *Des coninx summe*, nr. 149, p. 301.

²⁰⁶ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15903-15924. Zie ook pagina 51-52 van dit boek.

Si slachten oec der wedehoppen [mestkevers], die maken hoer nest in menschen drec, daer si in rusten. Dit moghen wel des duvels wevel of torren [mestkevers of torren van de duivel] heten, die den goeden roke [geur] der bloemen scuwen ende legghen liever inder messen [mest] ende woelen, dat is hoer meeste ghenoechte.²⁰⁷

De ‘quaetsprekers’ zijn als mestkevers (‘wederhoppen’), die het liefst in andermans vuil zitten te wroeten.²⁰⁸ Deze duivelse torren schuwen de geur van bloemen en wentelen zich liever in andermans stront. Uit de toelichting blijkt dat de ‘quaetspreker’ getypeerd wordt als iemand die zich liever bezighoudt met iemands slechte eigenschappen of omstandigheden, dan met diens goede. Waarheid is bij ‘quaetspreken’ dus niet het belangrijkste criterium. Het gaat erom dat negatieve persoonsinformatie over iemand naar buiten wordt gebracht. Toch kunnen leugens wel degelijk een rol spelen. Zo zijn er ‘quaetsprekers’ die schadelijke leugens verzinnen over anderen, en ‘quaetsprekers’ die negatieve roddels over anderen doorvertellen en er nog een schepje bovenop doen.²⁰⁹ Ook in dit opzicht vertonen de ‘quaetsprekers’ uit *Des coninx summe* overeenkomsten met de spreekzonde ‘verraad’ in de rijmversie van *Spiegel der sonden*.

Spiegel der sonden (rijm) benoemt de gevolgen van een spreekzonde die verbonden is aan een specifieke *setting*, namelijk die van een rechtszaak waarin iemand over een ander moet getuigen en daarbij onder ede liegt (‘valscher orconde pleghen’).²¹⁰ De spreker die een vals getuigenis aflegt, benadeelt daarmee maar liefst drie partijen. Allereerst God ‘den richter vor wien hi zweert’.²¹¹ Iemand die een vals getuigenis aflegt ‘doet daer mede Gode blasphemie ende lelichede’, God wordt dus volgens de formulering in *Spiegel der sonden* blaam en schande aangedaan.²¹² Daarnaast benadeelt (‘deert’) hij de rechter zelf, omdat die op basis van het valse getuigenis een onrechtmatig vonnis zal geven. De derde benadeelde partij is degene over wie hij spreekt bij het afleggen van het valse getuigenis. Als gevolg van zijn woorden wordt diegene infaam en worden zijn bezittingen verbeurd verklaard (‘te onteerne ende somtijd ontgoet’).²¹³

---

²⁰⁷ Zie Casagrande en Vecchio 1991, p. 239-252, met name p. 248.

²⁰⁸ *Des coninx summe*, nr. 147, p. 300-301. Zie ook Craun 1997, p. 137. John Gower gebruikt in dit verband eveneens het beeld van de mestkever in *Confessio amantis*.

²⁰⁹ *Des coninx summe*, nr. 148, p. 301.

²¹⁰ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15848.

²¹¹ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15849.

²¹² *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15852.

²¹³ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15863.

5.2 Toehoorders

De teksten besteden opvallend veel aandacht aan toehoorders van spreekzonden, in het bijzonder aan luisteraars die spreekzonden gedogen. De aanwezigheid van een toehoorder en zijn rol in de spreeksituatie worden als belangrijke variabelen gepresenteerd. In de rijmversie van *Spiegel der sonden* wordt gesteld dat het beter is om van de wijzen een berisping te ontvangen, dan om bedrogen te worden door vleierij van de dwazen:

15970 In Ecclesiasticus [Jezus Sirach] so staet:
beter eist vanden vroeden ghedoghen
verspreken [berispen], dan te zine bedroghen
vander ghecken smekernie [vleierij].²¹⁴

In dit citaat dat is ontleend aan het Bijbelse wijsheidsboek Jezus Sirach is dus een binaire oppositie geconstrueerd tussen de goede spreekhandeling ‘berispen’ en de slechte spreekhandeling ‘vleien’ of, vanuit de toegesprokene gezien, tussen ‘berispt willen worden’ versus ‘gevoelig zijn voor pluimstrijkerij’. In *Des coninx summe* zijn ‘smekinghe’ (vleien) en ‘achtersprake’ nadrukkelijk aan elkaar gekoppeld, als twee sirenen.²¹⁵ De eerste sirene is een ‘wonder’, een zeemeermin die mensen betovert met zoet gezang, zodat ze hun ongeluk tegemoet gaan. De tweede sirene is een ‘serpent’, een slang (of draak) die hard kan lopen en vliegen en iemand dodelijk bijt met gif.

Toehoorders kunnen delen in de verantwoordelijkheid als het aankomt op de totstandkoming van schadelijke effecten van spreekzonden. Zo staat in *Spiegel der sonden* (proza) bij de behandeling van de spreekzonde blasfemie, dat iedereen die in dezelfde ruimte verblijft als degene die blasfemeert, medeverantwoordelijk is voor de ‘misdaet’:

S’ Gregorius beschrijet in sinen *Dyaligo*, dat alle die geen die dat gedogen dat in oer huys blasphemie geschiet, sijn alle dier misdaet mede deelachtich.²¹⁶

---

²¹⁴ *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15970-15974. Tekstplaats in Jezus Sirach onbekend.

²¹⁵ *Des coninx summe*, nr. 146, p. 299.

²¹⁶ *Spiegel der sonden* (proza), kolom 250, r. 13-17. Blasfemie wordt hier, anders dan in *Des coninx summe*, enkel opgevat als vloeken en niet als het verspreiden van ketterse gedachten. Zie ook *Spiegel der sonden* (proza), p. 249, r. 22-26 (‘Blasfemie is als men tot Gade lasterlike woerde spreekt, als mennich minsche in toern voert brengt, die gade te verspreken meynt, ende overmoedlic hem te wreken’).

Spiegel der sonden (proza) benadrukt in dit verband dat een van de zes dingen die ‘de Heer hatet’ de voeten zijn die leugenachtige nieuwtjes dragen.²¹⁷ Het is dus ook de toegesprokene die hier zondigt, omdat hij de roddels aanhoort en doorvertelt. In dit opzicht is ook de zonde *compressio boni* relevant in *Cancellierboeck*, die wordt besproken als subcategorie van *invidia* (afgunst). De zonde kenmerkt zich onder meer door het uit afgunst niet kunnen aanhoren van ‘het goede’ van anderen.²¹⁸ Opnieuw is er aandacht voor de zondige rol van luisteraars in de spreek situatie. Dergelijke spreekzonden hebben luisteraars nodig, waardoor de uiting daadwerkelijk een perlocutief effect sorteert en de cognitie van de luisteraar verandert (bijvoorbeeld het cognitieve effect waarin het beeld van de besprokene wordt aangepast).

Maar wanneer is een luisteraar medeverantwoordelijk voor de gepleegde spreekzonden? De rol van de luisteraar is soms moeilijk te beoordelen op diens mate van verantwoordelijkheid (en dus zondigheid). Soms kan een mens immers per ongeluk zondige woorden opvangen – hij heeft geen controle over de allereerste receptie van zondig spreekgedrag. In *Des coninx summe* is een toehoorder medeverantwoordelijk wanneer hij willens en wetens blijft luisteren naar zondig spreekgedrag en het zelfs aanmoedigt, bijvoorbeeld door te lachen bij ‘onreynen boefliken woerden’ (scabreus woordgebruik) in de categorie ‘ydell woerde’.²¹⁹ Hij is pas verantwoordelijk voor zijn luistergedrag vanaf het moment dat hij een keuze kan maken om al dan niet deel te nemen aan de communicatieve situatie. De maatschappelijke positie kan ook nog eens een verzwarende factor zijn volgens *Des coninx summe*:

ende in deser sonden sijn si alle mede sculdich, diese gaern horen of die daer om lachen ende sonderlinghe grote heren ende goede wive, want worden die toernich daer om, so soudens hem die ander scamen ende hoeden te segghen, mer want die daer mede omme lachen, so dunct den anderen al coppengawi [aangemoedigd? spel?] wesen ende sijn daer so veel te stouter in.²²⁰

Met name ‘grote heren ende goede (eerwaardige, vrome) wive’ die dergelijke woorden aanhoren en daarom lachen, dragen een

---

²¹⁷ *Spiegel der sonden* (proza), p. 263, r. 24-26, naar Spreuken 6:16-19. Zie ook Casagrande en Vecchio 1991, p. 248-249. Bij *detractio* zijn drie personages nodig: een spreker, een luisteraar en een derde, het subject van het gesprek.

²¹⁸ *Cancellierboeck*, p. 172.

²¹⁹ *Des coninx summe*, nr. 138, p. 294-295.

²²⁰ *Des coninx summe*, nr. 138, p. 295.

verantwoordelijkheid hierin. Als zij boos worden, dan zullen de sprekers zich schamen en beter op hun woorden passen. Maar wanneer de toehoorders erom lachen, dan worden de sprekers juist aangemoedigd in deze zonde.

5.3 Hiërarchische verhouding

Relevant bij de constructie van verschillende spreekzonden is ook de sociale verhouding (of de ‘machtsafstand’ tussen beide partijen) tussen spreker en toegesprokene, met name wanneer de toegesprokene een veel hogere status heeft dan de spreker – zoals in het geval van de rechter bij de hierboven besproken spreekzonde ‘valscher orconde pleghen’. De in moderne ogen misschien minder voor de hand liggende spreekzonden ‘murmuringhe’ en ‘wederspanniche woerde’ uit *Des coninx summe* zijn de zondaar zeer zwaar aan te rekenen, omdat de hogergeplaatste niet het respect of de waardering ontvangt die hem of haar in die positie toekomt. In *Des coninx summe* wordt bij de behandeling van ‘murmuringhe’ onderscheid gemaakt tussen twee typen toegesprokenen. De eerste variant is het mopperen tegen God en het tweede tegen de mens:

Dese murmuringhe heeft .II. tacken, dat sijn .II. manyeren van murmuracien; die een is teghen gode, die ander teghen den mensce. Teghen den mensce regneert dese sonde in menigher manyeren, also die dienres of knechte yeghen horen meester, die kijnder teghen vader of moeder, die arme teghen die rike, die ghemeent teghen dat heerscap, die leeken teghen die papen, die papen of die ordende lude teghen hoer prelaten ende ghemeenlic die quade teghen die goede.²²¹

Binnen de tweede variant wordt een scala aan gesprekspartners genoemd, waarbij de verhouding tussen spreker en toegesprokene altijd ongelijk is. Het gaat om dienaren of knechten tegen hun meester, kinderen tegen vader of moeder, armen tegen rijken, het volk tegen de autoriteiten (‘heerscap’), leken tegen priesters, priesters tegen hun ‘prelatien’ (bekleders van hoge kerkambten) en algemeen gesteld de kwaden tegen de goeden. De toegesprokene die een hogere sociale status heeft dan de spreker krijgt niet de waardering die hij als superieur verdient.

De volgende spreekzonde die in *Des coninx summe* wordt besproken, ‘wederspannicheit’ of ‘rebelheit’, heeft met name betrekking op het niet aannemen van advies en het zich niet laten onderwijzen of corrigeren door meerderen:

---

²²¹ *Des coninx summe*, nr. 160-164, p. 308-311.

Nader murmuringhe comet die wederspannicheit, diemen in clerics rebelheit hiet. Het is seer quaet, als ghi wel ghehoert hebdt, datmen murmureert; mer het is noch veel quader, datmen rebel is of wederspannich; want wederspannicheit is een sonde, die uut eenre harder versteender harten coemt, die alle tijt wil datmen na sinen wil in allen dinghen voertvaer ende dat sijn raet voer die beste raet ghehouden worde, ende watmen buten sinen raet doet of buten sinen opset, dat en dunct hem nemmermeer goet sijn: hi wille dat alle man onder hem bughe ende na sinen wille doe, mer hi en wil hem onder nyement bughen of na nyements wil doen, want nyements raet en dunct hem goet dan sijns selfs.²²²

‘Wederspannicheit’ is veel erger dan ‘murmuringhe’, omdat het een zonde is die voortkomt uit een versteend hart. De zonde lijkt dieper te zijn geworteld bij de zondaar. De spreekzondaar heeft volgens deze beschrijving narcistische trekken: hij vindt alleen zijn eigen advies en/of handelswijze het beste. De categorie ‘wederspannicheit’ wordt uitgebreid besproken in *Des coninx summe* en is nauwkeurig ingedeeld in de volgende subcategorieën:

1. Geen goede raad aannemen, niets leren van iemand;
2. Gods geboden niet aannemen via prelaat/kerkvoogd (‘zorg voor je eigen ziel’), oud of ziek veinzen te zijn om onder goede werken uit te komen;
3. Rebels zijn bij berispingen/vermaningen (MNW, *schelden*, derde betekenis), nooit de fouten bij zichzelf zoeken, vol eigenwaan zitten en verontwaardigd zijn bij ramspoed en zelfs God zelf daarop aanspreken;
4. Denken dat je het ‘zuivere’ geloof hebt, dat je de geloofswijsheid in pacht hebt. Daardoor ontstaan dwaalleren (heterodoxie) of valt men van zijn geloof af.

Opnieuw is het gedrag in *Des coninx summe* inzichtelijk gemaakt aan de hand van concrete uitingen die prototypisch zijn voor de categorie van ‘wederspannicheit’. ‘Leert u selven, ic en bin u leerkijnt niet’, is een voorbeeld van een karakteristieke spreekuiting van een weerspannige

---

²²² *Des coninx summe*, nr. 165, p. 311. Totale bespreking van de spreekzonde: nr. 165-168, p. 311-313 (weerspannig spreken).

spreekzondaar, in de *setting* waarin vrienden hem goedbedoeld en waardevol advies geven:

Want som rebelle herten en moghen niet liden dat hem yement van haren vryenden yet goeds raet, het si tot gode of tot hoers selves profijjt. Seit men hem yet dat hem vromen mocht [van nut zou kunnen zijn], si en willens niet horen; si segghen: ‘Leert u selven, ic en bin u leerkiijnt niet! Condi goeden raet gheven, so raet u selven, ic wil van u ombericht wesen [niet worden gedisciplineerd]!’ of sulke woerde dier ghelijc.²²³

Een dergelijke spreekzondaar kan het niet verdragen dat vrienden hem raad geven – raad die voor hem van nut zou kunnen zijn. En specifiek in de onderwijssituatie tussen een geestelijke en een leek zou een dergelijke spreekzondaar zich bijvoorbeeld van de volgende ontluisterende zin bedienen: ‘Besorcht u selves siele, laet mi die mijn besorghen!’²²⁴ Bemoei je met je eigen zielenzaken, zogezegd. De spreekzonde ‘wederspannicheit’ komt nog een keer voor in de bespreking van de zeven hoofdzonden in *Des coninx summe*, namelijk onder de hoofdzonde ‘hoogmoed’. Het is de zesde variant van *presumpci*, in *Des coninx summe* vertaald met ‘vermetelheit’, ‘bedroghenheit’, ‘verweentheit’ (vormen van eigenwaan).²²⁵

De andere werken uit het corpus hebben geen categorie die exact aansluit bij de spreekzonde ‘wederspannicheit’ in *Des coninx summe*. In *Tafel vanden kersten ghelove, Winterstuc* komt wel een categorie voor die erop lijkt, maar die is niet uitsluitend verbaal van karakter. Het gaat om de zonden *contumacia* (onbezonnen – roekeloos – handelen uit hoogmoed), *inobediencia* (ongehoorzaamheid uit hoogmoed) en *irreverencia* (uit hoogmoed geen eer aan hogergeplaatsten bewijzen) en in *Cancellierboek* om de zonden *inobediencia* (ongehoorzaamheid uit hoogmoed, met name tegenover prelaten en oversten), *irreverencia* (hogergeplaatsten geen eer bewijzen uit hoogmoed) en *contumacia* (uit hoogmoed voorbijgaan aan het gebod van hogergeplaatsten).²²⁶

Daarnaast zijn varianten van weerspannig spreken in de twee laatstgenoemde werken verbonden aan de hoofdzonden *ira* (woede) en *acedia* (traagheid). In *Tafel vanden kersten ghelove* staat onder *ira* de aan weerspannig spreken verwante zonde *protervia* (‘pratticheit’, zich uit woede

---

²²³ *Des coninx summe*, nr. 166, p. 312.

²²⁴ *Des coninx summe*, nr. 166, p. 312.

²²⁵ *Des coninx summe*, nr. 39, p. 239.

²²⁶ *Tafel vanden kersten ghelove, Winterstuc*, p. 169-170 en *Cancellierboek*, p. 171.

niet laten raden of sturen). Bovendien plaatst Dirc van Delft onder de hoofdzonde *acedia* (traagheid) de aan weerspanning spreken verwante zonden *ignavia* ('onwetenheit', handelen zonder advies te vragen) en *torpor* ('onghehorich, als een niet mit rade, mit bede of mit druwen (dreigen) daer toe te brenghen en is, dat hi Gods ende sijnre oversten gebode vervolge'). In *Cancellierboeck* wordt onder *ira* de zonde *protervitas* behandeld ('wreetheit', als iemand iets ziet of hoort dat hem niet bevalt, reageert hij zeer onvriendelijk).²²⁷

Een spreekzonde wordt zwaar veroordeeld wanneer God degene is over wie wordt gesproken. De spreekzonde mopperen ('murmuringhe') op God in *Des coninx summe* ontleent zijn zwaarte aan de gedachte dat de spreekhandeling een extreme afwijking is van de taak om God te prijzen.²²⁸ Mopperen op God is volgens *Des coninx summe* een omkering van de hemelse gezangen van het 'Deo gracias'. De mens geeft God niet de waardering die Hem toekomt, maar beschouwt zichzelf als het ware als superieur aan God – alsof de mopperaar zijn voogd ('vormombaer') zou zijn.²²⁹ Ook bij pochen is dit een motief. De spreekzonde pochen staat recht tegenover de deugdzame spreekhandeling 'het prijzen van God'. Door jezelf te prijzen, ontnem je de 'lof aan God, zo is de gedachtegang in *Des coninx summe*:

Die ander sonde der quader tonghen is beroeminghe, dat een grote dwase lelike dorper sonde is. Si is groot, want die hem beroemt, die is een dief teghen Gode, want hi wil God sijn ere ende Sijn glorie stelen.²³⁰

De pocher wordt beschreven als iemand met een enorm ego, die de wereld beschouwt als dwaas en onwetend.²³¹ De spreker maakt zich schuldig aan de allerzwaarste hoofdzonde, namelijk hoogmoed.

---

²²⁷ *Tafel vanden kersten ghelove, Winterstuc*, p. 170 en 173-174 en *Cancellierboeck*, p. 172.

²²⁸ Zie de uiteenzetting over de laatmiddeleeuwse functie van de sprekende tong, hoofdstuk 2, paragraaf 2, p. 25-29 en *Spiegel der sonden* (rijm), r. 1835-1838.

²²⁹ *Des coninx summe*, nr. 163, p. 310. Aangehaald wordt de Bijbelpassage over de mopperende Daturus en Aibiron, Numeri 16:12-1 en 16:25-34. Zie ook *Spiegel der sonden* (proza), kolom 258, r. 30-32 en *Spiegel der sonden* (rijm), r. 15787-15783 over het contrast tussen edel en vuil gebruik van de tong (bij de behandeling van de leugen).

²³⁰ *Des coninx summe*, nr. 140, p. 296. Zie ook *Des coninx summe*, nr. 166, p. 312 (subcategorie van weerspanning spreken: Gods geboden niet aannemen, via prelaat/kerkvoogd ('zorg voor je eigen ziel'), oud of ziek veinzen te zijn om onder goede werken uit te komen). Het lijkt hier overigens opnieuw om intentie te gaan. De spreker plaatst zichzelf boven God.

²³¹ *Des coninx summe*, nr. 140, p. 296 en *Des coninx summe*, nr. 38, p. 239-240.

Deze koppeling aan hoogmoed lijkt niet op zichzelf te staan. *Des coninx summe* bijvoorbeeld bespreekt pochen niet alleen onder de hoofdzonde ‘sonden des monts’, maar ook bij de behandeling van de hoofdzonde hoogmoed zelf (pochen is een subcategorie van hoogmoed). Ook *Cancellierboeck* bespreekt eigenroem onder hoogmoed.²³² Interessant in dit verband is een citaat van Paulus in de paragraaf ‘Beroeminge is een quade sede ende sunde’ van *Spiegel der sonden* (proza):

Sunte Paulus seet: ‘Hij en is niet geprijst die hem selven prijst, mer die die heer prijst’.²³³

In dit citaat is een binaire oppositie gecreëerd tussen het prijzen van zichzelf en het prijzen van God. Het prijzen van zichzelf wordt veroordeeld, het prijzen van God is een goede spreekhandeling. Het effect van het prijzen van zichzelf is dat anderen hem misprijzen. De spreker dient, om dit effect te voorkomen, God en niet zichzelf de rol van besprokene te geven.

Omdat de besprokene de Allerhoogste betreft, beschouwt *Des coninx summe* blasfemie als de zwaarste ‘zonde van de tong’.²³⁴ God is dan zo gegriefd dat Hij soms zelfs direct ingrijpt en de zondaar daarmee de kans om te biechten ontnemt. Zo was er eens, aldus een exempel in *Des coninx summe*, een ridder in de kroeg die aan het dobbelen was. Toen hij enorme verliezen leed, blasfemeerde hij God zozeer, dat hij er letterlijk in bleef. De ridder viel ter plekke dood neer en had, zo voegde *Des coninx summe* toe, geen enkele hoop op redding.²³⁵ Kortom, als gevolg van een blasfemische uiting zou God volgens deze retoriek zomaar kunnen ingrijpen in het hier en nu.

---

²³² *Cancellierboeck*, p. 170-171.

²³³ *Spiegel der sonden* (proza), kolom 267, r. 34-36. 1 Korintiërs 1:31.

²³⁴ *Des coninx summe*, nr. 169, p. 313 (‘of enighe ontamelike oneer hem bewijst in woerden of werken’). Zie ook Craun 1983, Lawton 1993, Bardsley 2003, p. 152-154, Lindorfer 2003, p. 33 en Lee 2010, p. 5-7 over blasfemie als aanval op het aanzien van God.

²³⁵ Zie ook *Des coninx summe*, nr. 101, p. 273 bij de bespreking van hebzucht in ‘quaden spelen’ [slechte gezelschapsspellen]. Zie ook Hödl 1980-1999 deel 4, kolom 1593-1594 (lemma ‘Gotteslästerung’), met aandacht voor een eventuele Bijbelse oorsprong van de middeleeuwse opvatting over blasfemie, namelijk in Leviticus 24:11-16, waarin staat dat iemand die God vervloekt, de dood verdient. Thomas van Aquino zou *blasphemia* hebben uitgebreid met de claim dat blasfemie in weerspraak is met Gods eer en heerlijkheid.

6 Conclusie

Woorden kunnen net zoveel schade berokkenen als daden. In de vijf Middelnederlandse moraaltheologische besprekingen van de zonden van de tong worden woorden gepresenteerd als equivalent van daden. Veel vergelijkingen worden gemaakt tussen spreekhandelingen en fysieke pijn, tussen spreekhandelingen en diefstal, tussen spreekhandelingen en moord. Ook worden veel spreekzonden vergeleken met misdaden – met diefstal en zelfs met het plegen van moord. Hoewel misschien niet direct zichtbaar en in eerste instantie niet zo evident als bijvoorbeeld fysiek geweld en diefstal, kunnen bepaalde spreekhandelingen in potentie zeer schadelijke gevolgen hebben. De teksten willen hun publiek duidelijk maken dat het uiten van bepaalde woorden niet onschuldig is, maar kan leiden tot grote schadelijke effecten. Welk publiek ze in het bijzonder voor ogen hebben, is niet eenduidig te beantwoorden. Verschillende typen spreekzondaars worden aangehaald: mannen en vrouwen, kinderen, heren en knechten.

Daarnaast wordt er veel aandacht besteed aan de ‘boosaardige bron’ van spreekzonden. Een belangrijke vraag bij spreekzonden is of de uiting vanuit een onzuivere grond is gedaan. Het gaat om de mate waarin de spreker verantwoordelijk is voor de schadelijke effecten van zijn daden. Dat bepaalt voor een groot deel of hij heeft gezondigd en hoe zwaar deze zonde is. Dit lijkt belangrijker te zijn dan de propositionele inhoud van de woorden zelf. De zwaarste zonden komen voort uit slechte intenties. Een zonde wordt niet al te zwaar opgevat wanneer een slechte intentie ontbreekt. Men kan bijvoorbeeld opzettelijk het Griceaanse maxime van kwaliteit (onoprecht zijn) overtreden. Soms kiest de spreker bewust voor een boodschap met ‘een leugen om bestwil’ in plaats van het ronduit vertellen van de waarheid omdat dit ten voordele strekt van de medemens en uit kan gaan van een goede intentie. Het blijft weliswaar zondig, volgens het *Cancellierboek*, maar het is geen doodzonde. De typering van de ‘onzuivere grond’ van spreekzonden is geformuleerd in termen van hoofdzonden: *superbia* (hoogmoed), *ira* (toorn), *invidia* (afgunst), *gula* (gulzigheid), *luxuria* (wellust), *avaricia* (hebzucht) en *acedia* (traagheid). Zo wordt liegen en het plegen van meened verbonden aan *avaricia* en pochen aan *superbia*.²³⁶ Op dit punt vertonen de vijf teksten grote samenhang. De

---

²³⁶ Dit lijkt aan te sluiten bij het karakter van de West-Europese behandeling van de zeven hoofdzonden als geheel, waarin de hoofdzonden als ‘intenties’ werden beschouwd (zie bijvoorbeeld Brundage 1998). Sinds de twaalfde eeuw werd de notie ‘intentie’ een cruciaal element bij de behandeling van de hoofdzonden en ook bij de zonden van de tong. Zie Le Goff 1991, p. 14. Overigens wordt *luxuria* [wellust] niet genoemd in mijn bespreking van de koppeling van spreekzonden aan hoofdzonden, maar in *Des coninx summe* komt wellustig spreken aan de orde, zie *Des coninx summe*, nr. 105, p. 275 en p. 109, p. 227.

verbinding tussen hoofdzonden en spreekzonden geeft inzicht in het onderscheid tussen categorieën die veel op elkaar lijken. Een belangrijk verschil tussen Gods naam ijdel gebruiken bij ‘versweren’ en Gods naam ijdel gebruik bij ‘blasfemeran’ is dat het eerste gedaan wordt uit hebzucht (*avaricia*) en het tweede uit hoogmoed (*superbia*).

Het is de paradox van de tong dat ze de ziel kan vervuilen, maar deze vervuiling ook weer ongedaan kan maken. ‘Inder tonghe hangt doot ende leven’: volgens de behandeling van de zonden van de tong in de catechetische rijtjes van hoofdzonden is een goede omgang met de tong van levensbelang.²³⁷ Houd de tong daarom in bedwang, is de dringende oproep in de bestudeerde teksten. ‘Controle’ en ‘beheersing’ zijn woorden die sterk verbonden zijn aan de opvattingen over schadelijk spreekgedrag in het kerkelijke domein zoals deze in de hoofdzondeteksten naar voren komen.

De spreekzonde ‘ydel woerde’, de eerste categorie in *Des coninx summes* behandeling van tien zonden van de tong, is nauw aan ‘beheersing’ verbonden. ‘Ydel woerde’ betekent allereerst dat de woorden onbeheerst, impulsief zijn geuit. Linguïstisch gesteld voldoen de morele spreekzonden binnen de categorie ‘ydel woerde’ niet aan het Griceaanse coöperatieprincipe (of maxime) van kwantiteit. Volgens Grice overtreedt iemand het maxime van kwantiteit wanneer hij meer woorden gebruikt dan voor zijn gesprekspartner noodzakelijk is. Maar er zit ook een morele connotatie aan dit gebrek aan beheersing, want de categorie omvat tevens spreekzonden als roddel, het tappen van vulgaire moppen en spot. Wanneer iemand zijn woorden ongefilterd naar buiten brengt, is er een grote kans dat de spreker zondigt. Jonge mensen zouden in het bijzonder bekend staan om onbezonnen spreekgedrag, waardoor hen per ongeluk een leugen ‘ontsnapt’.

De tong, als metoniem van het spreken, dient in toom te worden gehouden, want de tong is zonder supervisie geneigd tot het kwade. De tong is verbeeld als de ‘poort’ of ‘deksel’ van de ziel. De relatie tussen gesproken woorden en de ziel zoals deze in de hoofdzondeteksten naar voren komt, heeft een paradoxaal karakter. Het spreken wordt voorgesteld als een beweging via de mond of tong van binnen naar buiten, als uitdrukking van het innerlijk, van gedachten. Tegelijkertijd is er sprake van een dynamiek van buiten naar binnen door een gebrek aan beheersing, als een vacuüm wordt de ziel gevuld door invloeden van buitenaf. De tong (of mond en lippen) verschaft toegang tot de ziel en laat goede dan wel slechte

---

²³⁷ *Spiegel der Sonden* (rijm), r. 14869-14870.

invloeden toe. Spreekzonden worden dus gepresenteerd als *grace-threatening acts* voor de spreker.

Spreekzonden worden weliswaar onder de aandacht gebracht in het licht van het eeuwige leven (pastorale zorg), maar ondertussen ligt het ‘gevaar’ hiervan voor de spreker ook in het ondermaanse. Niet alleen het eeuwige leven van de spreker is in het geding, maar ook zijn aardse leven. Zo boeten bepaalde spreekzondaars (bijvoorbeeld pochers of leugenaars) in aan geloofwaardigheid bij hun medemens. Het verlies van zielenheil als voorgespiegeld gevolg van begane spreekzonden gaat hand in hand met het verlies van de goede naam van de spreker; dit is bijvoorbeeld het geval bij eigenroem of het plegen van meened. Zij vormen geen tegenstelling, maar bestaan naast elkaar. In linguïstische termen zijn spreekzonden voor de spreker zelf niet alleen *grace-threatening acts*, maar ook *face-threatening acts*.

Bepaalde schadelijke spreekhandelingen worden gepresenteerd als *grace-threatening* en *face-threatening acts* voor degene die wordt besproken. Woorden kunnen bijvoorbeeld een *grace-threatening act* zijn voor de besprokene wanneer hij uit angst voor spot goede werken nalaat, of wanneer hij hoogmoedig wordt omdat hij vleierende woorden over zichzelf gelooft. Daarnaast worden spreekzonden als *face-threatening acts* voor de besprokene gepresenteerd, zoals bij het concept ‘achtersprake’ (laster) of ‘roeminghe’ (eigenroem) en verwante categorieën. Volgens de beeldvorming in het kerkelijke domein gaat er een grote dreiging uit van dit soort woorden, omdat zij een destructief effect kunnen hebben op het ‘gezicht’ van de besproken persoon. Bij het concept ‘achtersprake’ (laster) wordt bijvoorbeeld het perlocutieve effect op de toegesprokene sterk benadrukt: de besprokene wordt als gevolg van ‘achtersprake’ minder geliefd bij degene die de lasterende woorden aanhoort. Onder bepaalde omstandigheden dragen toehoorders van zondige woorden naast sprekers ook verantwoording voor het schadelijk potentieel van bepaalde woorden voor God of medemens.

Ook van belang zijn enkele variabelen in de spreesituatie, zoals de publieke *setting* van woorden en de aanwezigheid van de toehoorder en zijn rol hierin. Een toehoorder is zondig, wanneer hij de bewuste keuze maakt om een spreekzondaar te gedogen – door bijvoorbeeld te luisteren naar lasterpraatjes. Dit accent op ‘passief spreekgedrag’ laat zien dat de moraaltheologische teksten zich bewust zijn van een belangrijk taaltheoretisch aspect. Gesteld in taaltheoretische termen is een spreekhandeling soms niet ‘geslaagd’, namelijk wanneer er geen recipiënten zijn. Met andere woorden, zonder toehoorders kan een aantal

spreekzonden niet worden gepleegd.²³⁸ Bij het aanhoren van ‘onreynen boefliken (schandelijke) woerde’ wordt een extra verantwoordelijkheid gelegd bij ‘hoge heren en goede dames’.

Belangrijk bij spreekzonden als ‘wederspannicheit’ en ‘murmeringhe’ is de onderlinge verhouding tussen gesprekspartners, zowel in sociale afstand als in machtsafstand. Deze spreekzonden kenmerken zich door een spreker die inferieur is aan de gesprekspartners. Hoe hoger de gesprekspartner sociaal gezien staat ten opzichte van de spreker, des te ‘zwaarder’ lijkt de spreekzonde te worden beschouwd – culminerend in blasfemie. Zowel mens als God ontvangt bij bepaalde spreekzonden (blasfemie, mopperen, weerspannig spreken) niet de waardering die hem toekomt. Ook relevant is de morele status van de besproken persoon. Zo is onderdeel van het concept *detractio*, het verminderen in aanzien van iemand door lasterende woorden, het feit dat de lasterende woorden over onschuldige mensen gaan.

---

²³⁸ Wellicht is ‘ydell woerde’ uit *Des coninx summe* een uitzondering. Zie over toehoorders: Brundage 1998, p. 246-259. In de context van een studie naar obscene taalgebruik noemt James A. Brundage de aandacht voor de toeschouwer een kenmerkend aspect van het middeleeuwse *canonieke recht* en zet dit af tegen de hedendaagse juridische benadering, waarin het accent veel meer ligt op het bestraffen van de spreker zelf.

4 Onvertogen woorden

Opvattingen over schadelijk spreken in het profaan-ethische domein

1 Inleiding

De dertiende-eeuwse Noord-Italiaanse jurist Albertanus van Brescia is een belangrijke autoriteit op het gebied van de ethiek van het spreken. Hij heeft het kerkelijke concept van de zonden van de tong in een profaan-ethisch kader uitgewerkt in drie boeken. In dit hoofdstuk worden Middelnederlandse opvattingen over schadelijk spreekgedrag (1300-1550) verkend aan de hand van Middelnederlandse teksten in het profaan-ethische domein die zijn verbonden aan Albertanus van Brescia en de autoriteiten waarop hij zich baseert. Nadat de opvattingen over schadelijk spreekgedrag eerst vanuit de invalshoek ‘zondige woorden’ zijn benaderd, komt nu de invalshoek ‘onvertogen woorden’ aan de orde. Hiermee worden woorden bedoeld die ongepast of onwillevend zijn in de ogen van de medemens.²³⁹

Centraal in dit hoofdstuk staan twee verschillende soorten ‘onvertogen woorden’. De eerste groep bestaat uit ‘sot’ spreekgedrag (waaronder kijven en pochen). Ingegaan wordt op passages die over ‘sot’ spreekgedrag gaan, of bijvoorbeeld ‘dwaes’, ‘gheck’, of ‘dul’ spreekgedrag.

---

²³⁹ Met dank aan Frits van Oostrom voor het idee om de uitdrukking ‘onvertogen woorden’ te gebruiken. Het woord moet op deze plaats worden opgevat in de hedendaagse betekenisvariant. In het Middelnederlands heeft ‘onvertogen’ namelijk een andere strekking: die van ‘dadelijk’, ‘zonder uitstel’.

‘Sot’ moet een bekend en veelgebruikt begrip geweest zijn in de late middeleeuwen. Herman Pleij signaleert dat in de vijftiende en zestiende eeuw in de Lage Landen geschriften over personificaties van zotten en narren enorm populair waren.²⁴⁰ De ‘opkomst van de zot’ in de late middeleeuwen is ook in andere landen in Europa aan te wijzen.²⁴¹ De tweede groep bestaat uit een analyse van passages over vleien en lasteren – spreekgedrag dat in het corpus worden gepresenteerd als zeer gevaarlijk voor de medemens.

Na een verkenning van het corpus zullen, net als in hoofdstuk 3, de volgende vragen sturend zijn. Eerst wordt gekeken naar wat de schadelijke effecten van onvertogen woorden zijn, hoe deze zijn verbeeld en of er sprake is van het overtreden van maxims in een gesprekssituatie (paragraaf 3.1 en 4.1). In welke gevallen wordt schadelijk spreekgedrag gepresenteerd als bedreigend voor de ziel (*grace-threatening act*) en bedreigend voor de reputatie (*face-threatening act*) en voor wie (paragraaf 3.2 en 4.2)? Wat zijn relevante variabelen van de spreek situatie (paragraaf 3.3 en 4.3)?

2 Corpus

Het profaan-ethische corpus bestaat allereerst uit zogenaamde ‘adviesteksten’, teksten die voor een groot deel zijn opgebouwd uit citaten van een specifieke groep autoriteiten, namelijk auteurs van wijsheidsboeken die voor het grootste deel aan Salomo zijn toegeschreven (Spreuken, Prediker, Wijsheid I en II en daarnaast Jezus Sirach) en heidense autoriteiten (met name stoïsche filosofen zoals Cato en Seneca).²⁴² De term ‘profaan’ is enigszins verwarrend, want de Kerk blijft fundamenteel aanwezig in deze teksten. Richtsnoer voor het menselijk handelen vormt niet alleen het zich handhaven in de maatschappij, maar evengoed het behouden van het zielenheil. Niet, of niet enkel, de relatie tussen God en mens staat centraal (kerk), of die tussen mens en wereldlijke autoriteit als vertegenwoordiging van de gemeenschap (rechtbank), maar de relatie tussen mensen onderling. Profaan-ethische teksten hebben vooral tot doel om een bepaalde houding aan te leren, om jezelf te handhaven binnen

---

²⁴⁰ Pleij 2007b.

²⁴¹ Zie voor een bestudering van zotten in Europa Pleij 1990, p. 19 noot 1 en Foucault 1975.

²⁴² Deze toegepaste wijsheidsteksten kenmerken zich niet alleen door het gebruik van citaten van deze specifieke groep heidense en christelijke auteurs, maar ook door veel sententies, ‘anonieme’ citaten waarvoor geen directe bron wordt genoemd. Zie Reynaert 1994a, p. 27 en Reynaert 1994b, p. 205 over het gebruik van ‘wijsheidscitaten’ als kenmerkend aspect van profaan-ethische teksten. Overigens moet men de scheiding tussen heidense en christelijke auteurs niet scherp zien. In Pleij 2007a, p. 705 staat: ‘Seneca en Cato werden in de late middeleeuwen beschouwd als semichristelijke auteurs’.

verschillende contexten: binnen (of juist buiten) het huwelijk, in de algemene sociale omgang op straat of met de burens, vanuit professioneel opzicht als bijvoorbeeld advocaat ('taalman') of juist vanuit politiek perspectief als raadgever of regeerder.²⁴³

Opgenomen is allereerst een Nederlandse vertaling van Albertanus van Brescia's *Ars loquendi et tacendi* (1245): een incunabel uit 1484 van Geraert Leeu met de titel *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt es*.²⁴⁴ Omdat dit werk relatief weinig is bestudeerd en er geen editie van beschikbaar is, wordt hieronder kort de opbouw en inhoud van het werk weergegeven. *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt es* is gestructureerd aan de hand van zes retorische ijkpunten, zes 'condicien': *quis, quid, cui, cur, quomodo, quando*, dus: wie, wat, tegen wie, waarom, hoe en wanneer spreekt men (op de juiste wijze). Aan de hand hiervan zet de ik-verteller ('ick, Albertaen van Brixien') systematisch uiteen waarop men zich moet bezinnen voordat men spreekt. In de bespreking van *quis*, wie (ben je dat je) spreekt?, komen bijvoorbeeld de volgende vragen aan de orde: is het echt noodzakelijk om je met een bepaalde situatie te bemoeien en heb je genoeg kennis van zaken over het onderwerp waarover je wilt spreken? Het werk bevat adviezen als: spreek niet als je 'toernich' (boos) bent. Daarnaast gaat hij in op *quid*, wat spreek je? Zijn het leugens? Zijn het spottende woorden, lasterende woorden? De derde 'condicie' is *cui*: tegen wie spreek je? Met mensen die kwaad zijn, bijvoorbeeld, ga je niet in discussie (niet kijken), want dat is een kwestie van 'olie op het vuur gooien'. Bij *cur*, waarom spreek je, moet de overweging zijn: spreek je omdat de effecten van de woorden ten goede komen aan je medemens of aan God? Hoe moet men spreken (*quomodo*): op beheerste wijze of ongefilterd? En bij *quando* (wanneer spreek je) maant Albertanus zijn lezer om zich vooral niet op te dringen: spreek alleen als iemand je gelegenheid geeft tot spreken.

Daarnaast maken de 'albertaanse' werken van Middelnederlandse auteurs als Jan van Boendale en Dirc Potter onderdeel uit van het corpus.²⁴⁵

---

²⁴³ Reynaert 1992, p. 153 en Kinable 2001, p. 25-26. Zie Reynaert 1994a, met name p. 24-27, voor een historische achtergrond van de profane ethiek en Kinable 2001, p. 26, over de Italiaanse invloed op de Middelnederlandse 'lekenethiek' (term uit Reynaert 1994a) en Powell 1992, p. 62-63 over het toegepast karakter van de 'albertaanse' werken op het gebied van spreeknormen.

²⁴⁴ Deze analyse is gebaseerd op het exemplaar Den Haag, K.B., 1084 C 25 (zie paragraaf 'primaire bronnen' in het overzicht van geraadpleegde literatuur). Zie Corbellini 2002 over handschriften met teksten van Albertanus in de Lage Landen.

²⁴⁵ Jan van Boendale en Dirc Potter zouden als lekenauteurs kunnen worden getypeerd en zo onderscheiden worden van de auteurs uit het kerkelijke domein. Maar is die scheidslijn tussen leek en geestelijke wel zo scherp te trekken? Zo was broeder Jan van Brederode,

Het gaat om Boendales *Melibeus* (1342), *Dietsche doctrinale* (1345) en *Der leken spiegel* (1325-1330) en Potters *Melibeus* (na 1415) en *Blome der doechden* (na 1415).²⁴⁶ Het aan Boendale toegeschreven werk *Melibeus* en Dirc Potters *Melibeus* gaan terug op Albertanus' *Liber consolationis et consilii* (1246).²⁴⁷ Daarnaast is de *Dietsche doctrinale* van vermoedelijk Jan van Boendale relevant, omdat de tekst een bewerking is van Albertanus van Brescia's *De amore et dilectione Dei et proximi* (1238). Ook het derde boek van Boendales *Der leken spiegel* wordt in de analyse betrokken. Hoewel Boendale geen tekst van Albertanus als directe bron lijkt te hebben gebruikt, kenmerkt het werk zich door een aaneenrijging van citaten van dezelfde autoriteiten en houdt de tekst verband met twee andere teksten uit het corpus die hieronder aan de orde komen, namelijk *Den Duytschen Cathoen* en *Bouc van seden*.²⁴⁸

Jan van Boendale is omstreeks 1285 geboren in Tervuren en waarschijnlijk in 1351 overleden in Antwerpen. Hij bevond zich als griffier en secretaris van het Antwerpse stadsbestuur in het centrum van rechtspraak en politiek – niet alleen op stedelijk, maar ook op hertogelijk niveau als vertegenwoordiger van de stad als procureur. Antwerpen bevond zich in de tijd van Boendale in de top drie van Brabants prominentste steden.²⁴⁹ Zowel *Melibeus*, *Dietsche doctrinale* als ten minste een exemplaar van *Der leken spiegel* zijn geadresseerd aan het milieu van hertog Jan III van Brabant. Er is ook een exemplaar van *Der leken spiegel* dat opgedragen is

---

auteur van *Des coninx summe*, getrouwd voordat hij intrad bij de Kartuijzers in Zeelhem en later koos hij opnieuw voor het lekenbestaan. Zie Van Oostrom 1996b, p. 119-123. Zie daarnaast Hopkins 2009, p. 87: in de context van het onderscheid tussen kerkelijke en wereldlijke teksten stelt Connie Hopkins dat het niet zozeer gaat om de dichotomie 'leek' en 'clericus', maar om de intentie van de auteurs. Zie Mertens 1993, p. 9-13 voor omschrijvingen van de begrippen 'leek' en 'clericus'.

²⁴⁶ Zie Reynaert 2002 over het aan Boendale toegeschreven auteurschap van *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*. Zie over Boendales *Melibeus* Van Leeuwen 2001, over *Dietsche doctrinale* Reynaert 1994 en Bange 2007, p. 217-218, over *Der leken spiegel* Jongen en Piters 2003 (en literatuur aldaar) en Bange 2007, p. 211-214 en over zowel Potters *Melibeus* als *Blome der doechden* Van Oostrom 1996a, p. 244-268, Corbellini 2000, p. 134-146 en Bange 2007, p. 205-207.

²⁴⁷ Beiden noemen Albertanus, respectievelijk in r. 3461-3463 en r. 43-54 (proloog), Corbellini 2002, p. 97. Volgens Powell 1992, p. 80 is *Liber consolationis et consilii* het populairste werk van Albertanus 'because of its dramatic power'.

²⁴⁸ Zie over bronnen: Bange 2007, p. 214. Jan van Boendale heeft voor *Der leken spiegel* gebruik gemaakt van de bron van *Den Duytschen Cathoen* en *Bouc van seden*: respectievelijk de *Disticha Catonis* en *Liber facetus*. Daarnaast maakte Boendale ook gebruik van het Middelnederlandse *Boec van Sidrac*, eveneens onderdeel van mijn corpus.

²⁴⁹ Van Oostrom 2013, p. 473.

aan raadsheer Rogier van Leefeldale en Agnes van Kleef. Maar dat betekent niet dat de werken alleen bedoeld zouden zijn voor en gelezen zijn door een adellijk publiek, zo betogen Dirk Kinable (*Der leken spiegel*) en Joris Reynaert (*Dietsche doctrinale*).²⁵⁰ Het publiek van de *Dietsche doctrinale* is volgens medio-neerlandicus Joris Reynaert een ‘stedelijk-aristocratisch publiek, meer bepaald met het oog op de intellectuele en morele vorming van de tot het bestuur van de stad geroepen, of voorbestemde, mannelijke kroost van die burgerlijke bovenlaag’.²⁵¹ Hij baseert zich op manier waarop Albertanus van Brescia’s *De amore et dilectione Dei*, waarbij de bewerker de stedelijke thema’s (rechtspraak, bestuur) uit de brontekst overneemt en zelfs versterkt.

Dirc Potters *Blome der doechden* is wel, zij het indirect, schatplichtig aan Albertanus en maakt eveneens onderdeel uit van het corpus. Zijn bron, het Italiaanse *Fiore di virtù*, baseert zich weer op werk van Albertanus.²⁵² *Fiore di virtù* is toegeschreven is aan Tomasso Gozzadini die als notaris in Bologna net zoals Albertanus en Potter zelf afkomstig was uit de juridische hoek. Dit werk vormt een tweeluik met zijn *Mellibeus*, ook in later overgeleverde afschriften.²⁵³ Dirc Potter heeft zich in dezelfde jaren als Dirc van Delft, auteur van de in hoofdstuk 3 behandelde *Tafel vanden kersten ghelove*, in Hollandse kringen opgehouden. Niet als hofkapelaan, zoals Dirc van Delft, maar als ambtenaar. Hij werd in 1408 benoemd als baljuw en rechtbankpresident van Den Haag.²⁵⁴

Daarnaast bestaat het corpus uit een werk dat zich ook kenmerkt door een veelvuldig gebruik van zowel de Bijbelse als heidense wijsheidsautoriteiten, maar dat theoretischer van aard is en in mindere mate dan de ‘albertaanse’ werken een vertaalslag maakt naar de lekenpraktijk. Het gaat om het tweede boek van *Gentse Boethius*, dat bestaat uit de *Vertrouwinghe* zelf en een commentaar op deze tekst. Dit is het enige uitgegeven deel van de in totaal vijfdelige uitgave en vertaling van, alsmede commentaar op, Boethius’ *Vertrouwinghe der filosofie* uit 1485, een druk van Arend de Keyser. De auteur vertaler/commentator is een onbekende Gentenaar. Editeur Mariken Goris typeert een belangrijke bron van het tweede deel van *Gentse Boethius*, de *Manipulus florum* van Thomas van Ierland (Thomas Hibernicus of Thomas de Hibernia) als ‘een compendium van autoriteiten, bijeengebracht per trefwoord’ en ‘bedoeld als hulpmiddel bij

---

²⁵⁰ Kinable 1989, 1991 en Reynaert 1992.

²⁵¹ Reynaert 1992, p. 473.

²⁵² Powell 1992, p. 5.

²⁵³ Van Oostrom 2013, p. 144-146.

²⁵⁴ Van Oostrom 2013, p. 471.

preken'.²⁵⁵ De exacte relatie tussen de werken is niet duidelijk, maar James M. Powell – zoals gezegd autoriteit op het gebied van onderzoek naar Albertanus van Brescia – acht het waarschijnlijk dat Albertanus *De Consolatione Philosophiae* als directe bron heeft gebruikt.²⁵⁶ Over het publiek is niet veel bekend. In de proloog staat dat de auteur een eerste afschrift in de bibliotheek van het Gentse Sint-Pharaïldiskapittel heeft laten leggen, maar de doelgroep heeft niet alleen uit geestelijken bestaan. De bezitterskenmerken van de overgeleverde exemplaren wijzen vooral op 'leken'. Het werk was een kostbare uitgave, dus het publiek zal 'kapitaalkrachtig' zijn geweest.²⁵⁷

Afgezien van het gebruik van dezelfde citaten zijn er nog meer overeenkomsten tussen *Gentse Boethius* en de 'albertaanse' teksten. Beide werken zijn opgezet als een dialoog tussen een man en een vrouw, waarbij de laatste als onbetwiste autoriteit geldt en als adviseur dient (al is Melibeus zelf niet meteen onder de indruk van Prudentia). In Boendales *Melibeus* en Potters *Mellibeus*, de bewerkingen van Albertanus' *Melibeo*, zijn opvallende overeenkomsten te vinden met *Gentse Boethius*. In *Gentse Boethius* is het Vrouwe Filosofie die (het personage) Boethius onderwijst en raad geeft. In Boendales *Melibeus* en Potters *Mellibeus* dient vrouw Prudentia/Prudencia haar man van advies.²⁵⁸

In het Middelnederlandse profaan-ethische corpus is ook een ander compilatief werk opgenomen dat veel aandacht besteedt aan schadelijk spreekgedrag: *Sottenschip* (1500). Het is een bewerking van het beroemde en wijdverspreide *Narren Schiff* van jurist Sebastian Brant uit 1494.²⁵⁹ De tekst

---

²⁵⁵ Goris 2000, p. 61. Zie voor een elektronische editie van de *Manipulus florum* <http://web.wlu.ca/history/cnighman/index.html> [30/07/2013]. Ik richt me om praktische redenen op het tweede boek, omdat alleen van dit boek een editie beschikbaar is (Goris 2000). Hoofdbron van het gehele werk is Renier van Sint-Truiden, dezelfde bron als Colard Mansion heeft gebruikt voor zijn editie van Boethius' *Consolatio* in 1477, zie Goris en Wissink 1997, p. 145. Wanneer ik in het hiernavolgende *Gentse Boethius* aanhaal, bedoel ik boek 2 van *Gentse Boethius*. Zie over *Gentse Boethius* ook Goris 1996.

²⁵⁶ Zie Powell 1992, p. 77-78.

²⁵⁷ Wissink 1994, p. 341.

²⁵⁸ Boendale noemt de hoofdpersonen Prudentia en Melibeus, terwijl Potter een andere schrijfwijze hanteert: Prudencia en Mellibeus.

²⁵⁹ Net als *Die konste om te leren spreken ende swigben alst tijt is* bestaat er van *Sottenschip* geen editie en baseer ik mijn analyse op een eigen transcriptie van het uitgegeven facsimile uit 1548 (Geeraedts 1981). Er is in dit facsimile gekozen voor deze druk, omdat deze zeer sterk lijkt op de eerste druk, maar een unieke serie houtsneden heeft. De eerste Nederlandse druk is van 1500 (eerste druk Duits 1494) en staat op naam van Guy Marchant oftewel Guide Coopman. *Sottenschip* is voornamelijk gebaseerd op de Latijnse

bestaat eveneens grotendeels uit citaten van de bekende wijsheidsautoriteiten, in het bijzonder van Salomo en Seneca.²⁶⁰ De onderwerpen in dit werk betreffen sociale misstanden, waarbij de pleger van die misstanden benoemd is als ‘sot’. Het boek bevat 117 hoofdstukken, die elk zijn opgebouwd uit een motto (of spreuk), een houtsnede en een uitleg van het motto. Deze uitleg bestaat uit twee componenten. Eerst is er in proza een anonieme verteller aan het woord, die Brant (‘meester Sebastianus’) onder meer als autoriteit noemt (de verteller kan dus niet gelijk worden gesteld met de ‘auteur’ Sebastian Brant). Het laatste woord krijgt de ‘leeraer’, die met vermanende vinger de moraal nog eens puntig neerzet in versvorm.

Naast deze ‘citaten-teksten’ (verzamelingen van uitspraken uit een specifieke groep *auctoritates*) bestaat het profaan-ethische corpus van dit boek uit geschriften die zijn opgebouwd uit een opsomming van adviezen (citaten) van één wijze autoriteit die ook in de hierboven genoemde werken een belangrijke autoriteit is.²⁶¹ Allereerst is *Den Duytschen Catboen* opgenomen in het corpus, een Middelnederlandse druk uit 1500 die verschenen is bij Henrick Eckert van Homberch in Antwerpen.²⁶² Het werk

---

bewerking (van een leerling van Brant) en verschilt behoorlijk van *Narren Schiff*, hoewel de bewerking wel in samenwerking met Brant tot stand is gekomen (Geeraedts 1982, p. 32). Voor afbeeldingen en een transcriptie van *Narrenschiſſ* (1494): http://www.elbracht.nl/brant/brant_frameset.htm [30/07/2013]. Zie over *Sottenschip* en *Narrenschiſſ* Pleij 2007a, p. 265, 271, 469, 509, 598, 655 en Bange 2007, p. 240-241. Zie ook Foucault 1975, p. 17-23. Foucault stelt in zijn studie naar de geschiedenis van krankzinnigheid, dat aan het einde van de vijftiende eeuw in heel Europa zogenaamde ‘narrenschepen’ voorkomen. Zie Still 1992, p. 88 en p. 174 voor kritiek op Foucaults visie over narrenschepen.

²⁶⁰ Zeydel 1944, p. 15-16. Sebastian Brant geeft expliciet aan dat *Narrenschiſſ* een compilatie is, een *gesamlet*. Daarbij zijn Spreuken en Jezus Sirach uit het Oude Testament favoriete bronnen. Brant gebruikt ook regelmatig citaten die zijn toegeschreven aan Cato en Seneca.

²⁶¹ Soortgelijke teksten worden ook wel gekarakteriseerd als *conduct literature*. Zie bijvoorbeeld Ashley en Clark 2001 en Johnston 2009, een bloemlezing van middeleeuwse *conduct literature* in het Frans, Engels, Duits en Italiaans. Doelgroep voor deze teksten was eerst de aristocratie en daarna de bourgeoisie (Krueger 2009, p. xv). Schadelijk spreekgedrag zou een frequent voorkomend onderwerp zijn in *conduct literature* (Krueger 2009, p. xv).

²⁶² Het enige overgeleverde exemplaar ligt in de *Koninklijke Bibliotheek*, 229 G 16. In het handschrift zijn vertalingen van *Disticha Catonis* overgeleverd in de Enaamse of Oudenaardse codex uit 1290 of kort daarna en in het Comburgse handschrift uit 1380-1425, een papieren handschrift van na 1450 en drie fragmenten. Ook zijn er andere zestiende- en zeventiende-eeuwse Cato-vertalingen in druk overgeleverd, het fragment-Rijsel, Van Geelen en twee drukken Stroobant.

bestaat geheel uit adviezen die aan Cato zijn toegeschreven.²⁶³ *Bouc van seden*, dat als supplement van *Disticha Catonis* zou hebben gefunctioneerd, bestaat eveneens uit een opsomming van adviezen en is daarom ook opgenomen in het corpus.²⁶⁴ Het is een Middelnederlandse bewerking van de *Facetus* (twaalfde eeuw) afkomstig uit een handschrift uit 1380-1424 en bestaat uit praktische adviezen voor een lekenpubliek – in het bijzonder voor mannen als ‘toekomstige kostwinner’.²⁶⁵ Zowel *Den Duytschen Cathoen* als *Bouc van seden* worden als schooltekst gekenmerkt (voor gebruik bij zowel huisonderwijs als op scholen, in het bijzonder die voor toekomstige kooplieden), maar zijn ook bedoeld voor particulier gebruik.²⁶⁶ Van Volgens Oostrom zijn *Boec van seden* en *Den Duytschen Cathoen* bedoeld als ‘pragmatische scholing’ van de laatmiddeleeuwse stedelingen van de goeude middenlaag.²⁶⁷ Deze scholieren werden voornamelijk opgeleid voor een werkend leven als handelaar, jurist of bestuurder – niet om priester te worden.

Tot slot wordt *Boec van Sidrac* (eerste kwart veertiende eeuw) bij de analyse betrokken. Het werk vindt aansluiting bij de andere teksten, omdat het hier mogelijk gaat om Jezus Sirach als autoriteit, die vaak in de ‘albertaanse’ teksten wordt geciteerd.²⁶⁸ Deze profaan-ethische tekst wijkt enigszins af van de andere teksten, omdat deze niet bestaat uit een opsomming van citaten, maar is opgebouwd uit vragen en antwoorden. Alle informatie wordt gegeven door de wijsgeer Sidrac, die gepresenteerd wordt als nakomeling van de oudtestamentische Noach.²⁶⁹ Sidrac beantwoordt diverse vragen van koning Boctus (of ‘Bottus’), koning van Bactorije (Bactrië, een streek in het noordoosten van het huidige

---

²⁶³ Zie over *Den Duytschen Cathoen* Van Buuren 1998 en Bange 2007, p. 228-229 en over *Boec van Catone* Van Buuren 1994.

²⁶⁴ Janssens 2009, p. 5, Bange 2007, p. 228-229 en Meder 1994, p. 87-90. Meder noemt deze werken ‘broer en zus van elkaar’ (*Bouc van seden* zou socialer en ‘hoofser’ zijn, minder ik-gericht). Jeff Janssen (Janssen 2009, p. 5) geeft aan dat de *Facetus* en zijn bewerkingen, waaronder dus het Middelnederlandse *Bouc van seden*, niet mogen worden beschouwd als ‘slechts’ etiquetteboekjes, maar gezien moeten worden als werken die getuigen van een maatschappijvisie.

²⁶⁵ Meder 1994, p. 87-89. Zie ook Pleij 2007a, p. 85-86. De analyse is gebaseerd op een handschrift uit 1380-1425, de ‘oorspronkelijke’ datering is niet bekend (zie het overzicht van de primaire bronnen in literatuurlijst).

²⁶⁶ Van Buuren 1994, p. 79-84 (*Duytschen Cathoen*) en Meder 1994, p. 87-89 (*Bouc van seden*).

²⁶⁷ Van Oostrom 2013, p. 29.

²⁶⁸ Lie e.a. 2006, p. 10. Het zou ook kunnen gaan om een wijze metgezel van de oudtestamentische Daniël, Sadrach.

²⁶⁹ Lie e.a. 2006, p. 10.

Afghanistan) en maakt daarin een aantal interessante observaties over onvertogen woorden, observaties die resoneren in de teksten uit de rest van het profaan-ethische corpus. Het werk is een vertaling van het Franse *Sydrac le Philosophe. Le livre de la fontaine de toutes sciences* uit de dertiende eeuw. De vertaler is anoniem, maar bekend is wel dat hij uit Antwerpen komt. Het werk bevindt zich in de kring van de hierboven genoemde werken van Jan van Boendale.²⁷⁰ De auteur van de *Boec van Sidrac* wordt door medioneerlandici gezien als deel uitmakend van de zogenaamde ‘Antwerpse school’ (nauw gelieerd aan Jan van Boendale), die verbonden wordt aan een cluster van teksten uit Antwerpen uit de eerste helft van de veertiende eeuw.²⁷¹ *Boec van Sidrac* is overgeleverd in twaalf handschriften. Het werk verscheen voor het eerst in druk in 1495 en is tot ver in de zestiende eeuw herdrukt, maar liefst elf maal bij verschillende drukkers. De ruime overlevering zou een bewijs kunnen zijn van de populariteit van dit werk in de Lage Landen.²⁷² De vertaler van de *Sidrac* lijkt een breed lekenpubliek te beogen. Hij geeft aan dat hij bepaalde elementen uit de brontekst heeft weggelaten omdat ze te ingewikkeld zouden zijn voor zijn publiek.²⁷³

3 Onvertogen woorden I: ‘sot’ spreken

3.1 ‘Sot’ spreken als schadelijk spreekgedrag

De tong als ambivalent orgaan

‘Ga naar de markt en haal het beste voedsel dat je kunt vinden om mijn gasten voor te zetten’, zo luidt de opdracht van Xanctus aan Esopus in de fabel *Esopus en de fabel der tongen*. Tot grote verbazing en woede van Xanctus komt Esopus thuis met een zak vol varkenstongen. Het is de tong die het beste voedsel is, zo legt Esopus uit. De tong is in staat om de medemens te onderwijzen en maatschappijen op te bouwen. De volgende dag moet hij opnieuw naar de markt, maar nu met de opdracht om het *slechtste* voedsel dat hij kan vinden mee te nemen. Esopus komt thuis met ... een zak vol varkenstongen. Esopus verklaart aan de verbijsterde Xanctus waarom hij opnieuw met tongen thuiskomt. De tong is in staat tot bedrog, tweespalt en de complete verwoesting van steden, aldus Esopus. Volgens hem is er niets schadelijker op de wereld dan wat de mens met zijn sprekende tong kan bewerkstelligen.²⁷⁴

---

²⁷⁰ Bange 2007, p. 210, Lie 1994 en Lie e.a. 2006.

²⁷¹ Van Anrooij 2002, p. 12-13. Zie Mak 1957 over *Boec van Sidrac* en *Der leken spiegel*.

²⁷² Boele 2013, p. 57.

²⁷³ Lie 1994, p. 128-131. *Boec van Sidrac*, proloog, r. 125-133. Zie ook Van Oostrom 2013, p. 46.

²⁷⁴ *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g2r. Deze fabel kent een grote (internationale) verspreiding. Zie voor een Middelnederlandse prozaversie van deze fabel Kuiper en Resoort 1990, p.

De tong is een ambivalent orgaan, dat is het beeld in deze fabel dat is aangehaald in *Sottenschip* (1500). De tong is in staat tot zowel zeer goede als zeer kwade daden; er is geen ‘edelder werc’ dan te spreken, maar ook geen ‘archer oft boser’. *Sottenschip* staat hierin niet alleen. Op meerdere plaatsen in het corpus wordt gesteld dat de tong een extreem goed en een extreem schadelijk potentieel heeft.²⁷⁵ Volgens *Sottenschip* is de tong bestemd om God te prijzen en gedachten van de mens kenbaar te maken aan de ander. Misbruik van deze door God gegeven gave is daarom zeer verwerpelijk. Schadelijk spreekgedrag heeft namelijk met het tegendeel te maken: het is een pervertering van Gods oorspronkelijke bedoeling met het menselijk spreekvermogen.

Het is nochtans een grote onbekentheit [onbeschaafdheid] ende beestelicheit inden mensche, dat hi dat ledt [lichaamsdeel] dat hem God tsijnder eeren ende verchiersele [luister] boven allen dieren ghegeven heeft – dat is die tonghe dye Hi ghegeven heeft om Hem hier tijtelic ende inden hemel eewelijck te loven ende te dancken ende ons begriip deen den anderen te kennen te geven – is ombetaemelic misbruyct tot alder onreynicheyt ende oneeren ende nemet inden mont dat hi in die hant niet en soude willen nemen.²⁷⁶

In de geciteerde passage uit *Sottenschip* staat dat de tong een gave is van God. Het vermeldt dat een verkeerd gebruik van de tong (‘tot alder onreynicheyt ende oneeren’) een vorm van misbruik is van een door God gegeven gave. Sterker nog, schadelijk spreekgedrag is zelfs ‘beestachtig’. Er staat namelijk ook dat God het spreekvermogen aan de mens heeft gegeven

---

37-40 (in vertaling). Met dank aan Samuel Tabas, die mij attendeerde op het bestaan van deze Esopusfabel.

²⁷⁵ Zie ook *Boec van Sidrac*, vraag 77, p. 77. In aansluiting op het thema van de ambivalentie van de tong wordt op drie verschillende plaatsen in het corpus gesteld dat de tong kan zorgen voor vriendschap én vijandschap: *Melibeus*, hoofdstuk 59 ‘Hoe die soene ghemaect waert’, r. 3728-3733 en r. 3734-3739, *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 4e ‘condicie’ van *quomodo* [hoe spreekt men], b8v en *Gentse Boethius*, p. 220, r. 59-62. Vergelijk met Mazzio 1997, p. 57: naast deze tekstplaatsen uit het corpus van deze studie begint ook Erasmus zijn *De lingua* (1525) met het direct aanspreken van de tong als ambivalent orgaan. Hij zou zich zou baseren op Plutarchus’ *De garrulitate*. Zie ook de Bijbelse bronnen van het in de inleiding aangehaalde spreekwoord ‘tong breekt been, al heeft ze er geen’. Het is in dit verband opvallend dat in de aan het spreekwoord verwante Bijbeltekst Jezus Sirach 28:17 het *destructieve* potentieel van de tong wordt belicht en in Spreuken 25:15 de helende, *verzachtende* werking.

²⁷⁶ *Sottenschip*, hoofdstuk 69, t2v-t3r.

‘boven allen dieren’. Ook *Spiegel der sonden* (proza) stelt dat het belangrijk is om de tong te temmen, omdat zij het edelste lichaamsdeel is, dat is toegerust om de Heer te loven (‘abelste ten love ons heren’).²⁷⁷ Volgens de wijze Sidrac in *Boec van Sidrac* is de spreker van slechte (hier blasfemische) woorden zelfs nog ‘quader’ dan een beest.²⁷⁸

‘Sot’ spreken is onbeheerst spreken

Maar wat valt er volgens *Sottenschip* en de andere profaan-ethische teksten onder het ‘misbruik’ van de tong? Wat is ‘sot’ spreken? Er was eens een wijze man, aan wie werd gevraagd of het hem wellicht aan ‘wijsheit’ ontbrak, omdat hij altijd zo zwijgzaam was. De wijze antwoordde: het is juist de zot die niet kan zwijgen. Het exempel staat in *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is* van Albertanus van Brescia, maar wordt ook vermeld in Jan van Boendales *Dietsche doctrinale* en in *Gentse Boethius*.²⁷⁹ ‘Sot’ wordt in de profaan-ethische teksten tegenover het adjectief ‘wise’ geplaatst. De twee termen vormen samen een binaire oppositie. In Boendales *Dietsche doctrinale* wordt ‘wijsheit’ gecontrasteerd met ‘sot’ spreken:

Dat sprekens getimpertheit
es ene grote wijsheit.²⁸⁰

---

²⁷⁷ *Spiegel der sonden* (proza), kolom 246, r. 14-19.

²⁷⁸ *Boec van Sidrac*, vraag 92, p. 86.

²⁷⁹ *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a3v-a4r: ‘Een wijs man die wordet ghevraecht waer omme dat hi soe veel sweech ende oft dat waer omme sijnder sotheyts willen. Hi antwoerde: ‘een sot die en can niet swighen.’ *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 334-339 en *Gentse Boethius* p. 174, r. 55-57. Alleen in het citaat van *Gentse Boethius* heeft ‘de wijze’ een naam: ‘Solon, een groot philosophe’. Zie ook *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 3^e ‘condicie’ van *quomodo* [hoe spreekt men], b8v: ‘Ende in veel woerden vintmen sotheyt’. Bij mensen die geneigd zijn om veel te spreken heeft men meer te vrezen van hun zotheid, dan van hun wijsheid.

²⁸⁰ *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 312-313. Zie ook *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 36-39 (Spreuken 10:19), *Den Dnytschen Cathoen, dictum* 3, p. 38, p. 15-18. *Melibens*, hoofdstuk 12 ‘Van sprekene’, r. 1025-1026 en *Melibens*, hoofdstuk 15 ‘Prudentia antwoerde op sotheyt’, r. 1341-1342, *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 196-199 en *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a4r: ‘Catho die seyt: Die eerste doecht inden mensche, dat is die tonghe te bedwinghen. Die mensche is God alder naest die mit reden swighen can’.

De juiste maat weten in het spreken is zeer wijs, aldus het aan Seneca toegeschreven citaat. *Gentse Boethius* gebruikt de volgende woorden ter ondersteuning van het advies om beheerst te spreken:

Also dwater dieper es, zoot stiller es ende min beroert.²⁸¹

Het is een variatie op het spreekwoord ‘stille wateren hebben diepe gronden’. Hoe dieper het water, hoe stiller het blijft als men het aanraakt.

Rationele connotatie van ‘sot’ spreken

Onbeheerst spreken heeft twee betekenissen. De eerste is dat iemand zijn woorden niet filtert, omdat hij de woorden niet goed overdenkt. In de tweede betekenis overdenkt iemand zijn woorden niet op morele wijze. Beide betekenissen komen achtereenvolgens aan bod in de volgende bespreking.

‘Sot’ spreken heeft een rationele connotatie. Volgens het corpus overdenkt een zotte spreker zijn woorden niet alvorens hij deze ‘naar buiten’ brengt. In het commentaar van *Gentse Boethius* wordt het spreekgedrag van de ‘zot’ als volgt getypeerd:

Salomon: De zot seit en sprect zo wat hy weet, de wijse verbeidt tijd ende stond. Ambrosius *De officiis*: Zwighen es eene werdeghe dijnc, daermen met sprekene gheinen oorboer doet. Macrobius: De filosofhen werden niet min zwighende dan sprekende wijs.²⁸²

Volgens het citaat van de wijze Salomo spreekt de ‘zot’ alles uit wat hij weet, terwijl de ‘wijse’ het juiste moment afwacht (Spreuken 20:7). Ambrosius zou hebben gezegd dat zwijgen een waardig iets is, terwijl men met spreken geen voordeel behaalt. Het citaat van Macrobius sluit het betoog af met de opmerking dat filosofen eerder wijzer worden door te

---

²⁸¹ *Gentse Boethius*, p. 174, r. 53-54. Zie ook *Blome der doechden*, 6^e bloem *toerne*, p. 39-43: ‘Hij is wijs die ghene ijdel worde spreket (...)’ en *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g1v-g2r. In het motto staat dat een zot zich kenmerkt door zijn spreekgedrag. Zoals de ekster zichzelf verradt door haar geschetter, zo onthult de zot zichzelf door zijn woorden (‘Als dexter schatert so wroechse [openbaart] haer jonghen, die sot die wroeghet met sijnder tonghen’). MNW, *wroegen*: mededelen, openbaren, bekend maken, aanwijzen, uitbrengen, verraden.

²⁸² *Gentse Boethius*, p. 174, r. 35-43. Zie ook *Gentse Boethius*, p. 219, r. 24-27, waarin opnieuw wordt ingegaan op ‘veelspreken’. In dit betoog wordt gecontroleerd en ongecontroleerd spreken driemaal verbonden aan respectievelijk wijsheid en zotheid. Vergelijk ook met *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 200-204. De spreker loopt schade op, door ‘onversien’ [ondoordacht] te spreken.

zwijgen dan door te spreken. De aanleiding van dit betoog is dat Vrouwe Filosofie in haar gesprek met Boethius even wachtte met antwoorden en de woorden van Boethius goed overdacht – ‘Daernaer zweegh zou een lettel’. Zij laat dus zien hoe het moet: eerst de woorden goed overdenken, dan pas spreken.

Ook volgens Albertanus van Brescia in *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is* moet elk woord gewogen worden. Dat doet men door te anticiperen op de mogelijke schadelijke en onomkeerbare effecten die de woorden veroorzaken:

Salomon die spreeket aldus: Dijn woerden selt ghi maken een ghewichte ende uwen mont selt ghi maken rechte breydels [teugels]. Ende hoert wel nauwe toe dat ghi niet en valste in ghebreeke dijne tonghen ende dat uwen valle niet en is ongheneselick.²⁸³

Dat overdenken is noodzakelijk, want woorden zijn als pijlen die met grote vaart worden weggeschoten. Ze komen nooit of hoogstzelden terug, aldus *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*.²⁸⁴

---

²⁸³ *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a4r. Verwijzing naar Jezus Sirach 21:25 (praatjesmakers vertellen van alles, maar een verstandig mens legt zijn woorden op een weegschaal). Zie ook *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, inleidende woorden, a2v: ‘Int beghinsel dan van uwer spraken eer uwen gheest die woerden tot uwen monde brenghet, soe besiet alle sesse die condicien vanden voerscreuen veerse [de zes bekende retorische ijkpunten]’ en *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 5^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a4v-a5r: ‘Ten vijftien mael wilt ghi wel spreken: Soe versoect wat van uwe woerden comen mach, want sommige woerden of dinghen schinen goet int beginsel ende si hebben een quaet eynde. Jhesus Sydrack seyt: In allen doechden of in alle goede daer selt ghi twee saken of mercken. Ghi selt mercken niet alleen dat beginsel, mer oeck dat eynde ende wat u daer of comen mach. Pamphilus seyt: Het is wijsheit dat beghinsel te verbeyden mitten eynde. Ende dunct u dat die sake in twifel staet wat eynde si hebben sal, so seltstu liever swighen dan spreken [men moet niet alleen anticiperen op het aanvankelijke effect, maar ook op eventuele secundaire effecten van een uiting]’. Zie ook *Gentse Boethius*, p. 219, r. 34-35.

²⁸⁴ *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 5^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a5r. Zie ook *Gentse Boethius*, p. 357, r. 793-795. Zie ook *Gentse Boethius*, p. 219, r. 38-40: ‘Oracius *Epistolarum, libro tercio*: Wattu, seit hy, van iemene spreecs, sich [let op] wel voor wien; schuwe clappers ende over draghers: breede oren nonthouden niet rechtelijke; tghesprokene word ne keert nemmermeer weder [dus verspil geen woorden aan indiscrete sprekers, zij onthouden niet het juiste en woorden kunnen niet worden teruggenomen]’.

Item die woerden gheliken dat gheschutte die gheringhe [vlug] uut geschoten wort mer niet geringhe en comense wederom. Ende daerom plachmen te segghen: ‘Evolat emissum irrevocabile verbum’. Dats aldus te segghen: ‘Twoert vliecht uut ende en coemt nimmermeer weder’.

Volgens het aan Horatius toegeschreven citaat is het heel gemakkelijk om te spreken, het woord ‘vliegt uit de mond’. Eenmaal uitgesproken kan het woord echter niet meer worden teruggenomen zonder doel te hebben getroffen: het komt nooit meer terug naar waar het vandaan kwam. In aansluiting op *Boec van Sidrac* stelt Boendale in *Der leken spiegel* dat spreken van nature heel gemakkelijk gaat, maar dat de consequenties langdurig nadelig kunnen zijn (waarschijnlijk doelt Boendale op gevolgen voor de spreker):

Want een woort is zaen ontvloghen,
daer men langhe om moet doghen:
te sprekene hoort grote hoede.²⁸⁵

Een mens moet zijn tong daarom temmen en niet overhaast gebruiken. In het corpus worden in dat verband verschillende malen de woorden ‘traagheid’ versus ‘haast’ gebruikt. Boendale bijvoorbeeld heeft het over: ‘Die sine tonghe dwingt vander *haest* / dat hi Gode es alder naest’ en ‘Dat si [de tong] *traghe* ter spraken si’.²⁸⁶

Om het publiek duidelijk te maken dat men de woorden zorgvuldig moet afwegen alvorens deze uit te spreken, gebruiken zowel *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is* als *Boec van Sidrac* een vogel als metafoor. Het gaat om de haan en de kraanvogel. Navolgenswaardig is het gecontroleerde ‘spreekgedrag’ van de haan, aldus *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*. Voordat de haan kraait, slaat hij zichzelf altijd

---

²⁸⁵ *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 11436-11438. Zie ook r. 36-38.

²⁸⁶ *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, respectievelijk r. 226-227 en r. 293 (cursief MV). Zie ook r. 296 (‘maar haestelec seldi wel verstaen’) en *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk ‘Noch van rade’, r. 2137-2144 (haastige spoed is zelden goed), *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk ‘Noch van rade’, r. 316-317 waar specifiek een rechter wordt aangesproken, *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quomodo* [hoe spreekt men], b7v (‘en spreekt noch te traghelick’ en ‘traech int spreken’), *Gentse Boethius*, p. 357, r. 794 (‘om spreken traghe’) en *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g2r (‘traech in spreken’).

driemaal met zijn vleugels.²⁸⁷ Als onderdeel van het antwoord op de vraag ‘Wie es beter oft de spreker oft de swigere?’ stelt Sidrac in *Boec van Sidrac*, dat een mens als een kraanvogel moet zijn. Preciezer gesteld, de mens moet een *bals* als van een kraanvogel hebben. Sidrac vergelijkt spreken namelijk met het afleggen van een afstand tussen het binnenste en de tong. Een lange hals betekent een lange weg die de woorden afleggen, alvorens ze ‘naar buiten worden gebracht’. Hij gaat expliciet in op hoe men die afstand kan verlengen. De mens dient onderweg te ‘bepensen’ of woorden al dan niet naar buiten kunnen worden gebracht.²⁸⁸ Zolang woorden niet naar buiten zijn gebracht, kunnen zij in ieder geval nog geen schadelijk effect berokkenen op de ‘werkelijkheid’. *Boec van Sidrac* wijst daarbij met nadruk op het schadelijk potentieel van woorden:

Spreken es dicke zere berouwen ende ter grooter noosen ende scaden comen; maer van swigene es menege grote abolge gelegen [verbolgenheid bedaard] ende menege gramscap gevelt, ende swigen es selden berouwen.²⁸⁹

Van het uitspreken van woorden komt dikwijls berouw en het veroorzaakt veel misbaar en schade. Zwijgen tempert woede en van zwijgen krijg je maar zelden spijt.

Morele connotatie van ‘sot’ spreken

Maar ‘sot’ of onbeheerst spreken is niet alleen een kwestie van onoverdacht en impulsief spreken. Naast een rationele connotatie heeft ‘sot’ spreken ook een morele connotatie – iemand kan ‘sot’ spreken op zeer weloverwogen wijze.

Zot spreken wordt expliciet verbonden aan de profaan-ethische categorieën ‘vele sprekens’ of ‘ydel spreken’.²⁹⁰ Zo wordt in *Sottenschip* een hoofdstuk gewijd aan ‘veelspreken’ of *multiloquium*.²⁹¹ ‘Vele sprekens’ leidt tot zonde, aldus Boendale in *Dietsche doctrinale*.²⁹² Hij citeert Spreuken 10:19

---

²⁸⁷ *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, inleidende woorden, a2v: ‘Soe selt ghi [zoon Stephanus] beghinnen aen u selven exempel nemende vanden hane. Die slaet hem selven altijd drierewven mit sinen vloeghelen, eer dat hi craeyt’.

²⁸⁸ *Boec van Sidrac*, vraag 270, p. 167.

²⁸⁹ *Boec van Sidrac*, vraag 270, p. 167.

²⁹⁰ *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g1v.

²⁹¹ *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g1v.

²⁹² *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 340-351. Een cruciale reden waarom onbeheerst spreken zot is, staat verwoord in de regels ‘want vele spreken seit Latijn en mach sonder sonde niet sijn’ (r. 350-351). Zie Spreuken

(‘In veel spreken zal zonde niet afwezig zijn, maar wie zijn lippen matigt is de verstandigste’). In het hoofdstuk ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’ in *Der leken spieghel* stelt Boendale dat ‘veelspreken’ tot zonde leidt.²⁹³ Het verband tussen ‘vele spreken’ en zonde komt ook in andere profaan-ethische werken voor, zoals in *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, Boendales *Melibeus*, Potters *Mellibeus* en *Sottenschip*.²⁹⁴ In deze werken wordt eveneens Spreuken 10:19 geciteerd.

Volgens Jan van Boendale in *Dietsche doctrinale* is beheersing van de tong noodzakelijk, omdat de spreker zijn medemens kan benadelen. Het is wijs om dat te doen, omdat vrienden van woorden schade en schande kunnen ondervinden.²⁹⁵ In aansluiting hierop laat Boendale in een passage in *Dietsche doctrinale* een ‘meester’ aan het woord die stelt dat wijs spreekgedrag impliceert dat er rekening dient te worden gehouden met de medemens. Dat laatste is zelfs belangrijker dan het spreken van de waarheid. Men moet altijd de waarheid vertellen, mits die waarheid niemand beschadigt – ‘daert niemans scade en ware’.²⁹⁶

Ook in *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is* staat uitdrukkelijk dat de spreker rekening dient te houden met de medemens. Voordat men al dan niet spreekt, moet men niet alleen geanticipeerd hebben op de effecten van uitgesproken woorden op zichzelf, maar ook op

---

10:19: ‘In multiloquio non deerit peccatum, qui autem moderatur labia sua prudentissimus est [in veel spreken zal zonde niet afwezig zijn, maar wie zijn lippen matigt is de verstandigste]’. Zie ook *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g4 en *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 3^e ‘condicie’ van *quomodo* [‘hoe spreekt men’], b8v: ‘Item ten derden mael. Soe siet dat ghi niet te veel en spreect, want Salomon seyt dat in veel te spreken is gheerne sonde ghelegghen’.

²⁹³ *Der leken spieghel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 189-190. Zie ook r. 37-39 en r. 929-938 en daarnaast de ‘religieuze motivatie’ om de tong te beheersen in *Dietsche doctrinale* boek 1 ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 222-227.

²⁹⁴ *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quomodo* [‘hoe spreekt men’], b7v. Zie ook *Melibeus*, hoofdstuk 12 ‘Van spreken’, r. 1031-1032, *Melibeus*, hoofdstuk 15 ‘Prudentia antworde op sotheyt’, r. 1347-1348 en *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g1v-g2r (‘mer die sijn tonge wel temperen en regeren can, is dalder wijste ende voorsienischste’).

²⁹⁵ *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 322-329.

²⁹⁶ *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 346-347.

de ander. Zo mag iemand niet spreken, wanneer hij een ander onrecht doet met woorden:

Item ten neghenden mael ‘wilt ghi wel spreken’, soe besiet dat ghi gheen onrechte en versmadende woerden en sprekes of en doet, want het is ghescreven inden rechten: veel luden doet hi onrecht, die enen man onghelijck doet.²⁹⁷

Volgens *Gentse Boethius* dienen woorden in dienst te staan van de medemens. De volgende voorbeelden worden daarbij aangehaald: adviseren, troosten, vermanen, leren of onderwijzen. Het is het belang van de *ander* dat voorop moet staan wanneer men spreekt. Daarentegen gaat van het uitspreken van ‘ydele’ woorden een corrumperende, bederfelijke invloed uit, volgens een *dictum* dat is toegeschreven aan Seneca.²⁹⁸

In de constructie van ‘sot’ versus ‘wise’ spreken is iemand die zijn woorden moreel gezien niet filtert ook als persoon moreel verdorven. Er wordt een expliciete verbinding gemaakt tussen het spreekgedrag van iemand en zijn morele innerlijk. Dat laten de volgende passages zien. In de paragraaf ‘Van wijsheiden’ in *Melibeus* geeft Prudentia aan dat ‘wijsheyt’ het verschil tussen goed en kwaad kan zien:

Wijsheyt can sien, des sijt vroet,
dondersceet tusschen quaet ende goet
ende datmen ter doghet sal tien
840 ende dat quade altoes vlien.²⁹⁹

Volgens *Sottenschip* bederft ‘quade sprake’ de goede zeden.³⁰⁰ Binnen een betoog in het commentaar over ‘ydel’ spreken en de deugd van het zwijgen

---

²⁹⁷ *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 9^e ‘condicie’ van *quid* [wat is goed spreken], a8r-a8v.

²⁹⁸ *Gentse Boethius*, p. 220, r. 51-58. Het kader waarin dit wordt geciteerd zijn citaten over ‘ydel’ spreken en de deugd van het zwijgen en over het goede effect van ‘zoet’, zachtaardig, spreken.

²⁹⁹ *Melibeus*, hoofdstuk ‘Van wijsheiden’, r. 837-840.

³⁰⁰ *Sottenschip*, hoofdstuk 69, t2v-t3r: ‘Jesus, die sone van Syrach, onder die beden die hi tot onsen here doet, bidt dat hi verlost si van eender onreynder tonghen. Want also Sinte Pauwels verhaelt 1 Corin. 15: Corruptum mores bonos colloquia mala. Quade ende oneerbare spraken ende onder couten [lasteren] bederven goede seden’. Naar Jezus Sirach 5:17 en 1 Korintiërs 15:33. De vertaling van de laatste passage is erg vrij, het citaat gaat niet specifiek over spreekgedrag. Het gaat in dit hoofdstuk van *Sottenschip* met name om

in *Gentse Boethius*, heeft ‘vele spreken’ grote invloed op de innerlijke gesteldheid van de spreker en ‘ontset’ dit gedrag niet alleen de hersenen en de geest, maar ook het hart.³⁰¹ Voor de medemens is het schadelijke potentieel van de spreker van zotte woorden niet te overschatten, benadrukt Potter, want hij is van binnen nog veel zotter dan hij van buiten lijkt.³⁰² De spreker van zotte woorden deugt niet. Dirc Potter stelt in aansluiting hierop dat men een morele inschatting van iemand kan maken op basis van wat hij zegt. Een wijs mens kenmerkt zich door niet te veel te zeggen:

Hij is wijs die ghene ijdel worde sprekent, want bij den worden merct men den man ende verneempt wat hij in heeft.³⁰³

---

een vorm van onkuis (‘onreynichlic’, ‘onsuverlick’) spreken – woorden met scabreuze inhoud.

³⁰¹ *Gentse Boethius*, p. 220, r. 64-65. Zie ook *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a3v: ‘Petrus Alfonsius seyt: Dat behoert der menschelijker naturen toe, dat die gheen die in verstoernissen is niet en kent goet voer quaet, want hem is beroeft dat oghe des onderscheys’. Zie ook *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijsheide’, r. 671-678.

³⁰² *Blome der doechden*, 12^e bloem *dwaesheit*, p. 44. Dat zotte sprekers in potentie schadelijk zijn voor hun medemens wordt indirect ondersteund met waarschuwingen voor zotten in het algemeen van Potter en Boendale. Zotten moeten ontweken worden, zo luidt het advies. In Boendales *Melibeus* richt Prudentia zich op de omgang met zotten en adviseert Melibeus om hen te ontwijken. Zo verbeeldt Prudentia de zot als een groot potentieel gevaar. Het ontwijken van een ‘sot’ wordt door Prudentia aangemerkt als gedrag van een wijze. Een wijze kan geen rust hebben zolang hij in de aanwezigheid van een zot verkeert. *Melibeus*, hoofdstuk 22 ‘Wies raet men scuwen sal’, r. 1741-1751. Zie ook *Blome der doechden*, 12^e bloem *dwaesheit*, p. 44 voor een exempel over de droevige lotgevallen van de mooie en rijke maagd Perna, die de fout maakte een zot niet te ontwijken.

³⁰³ *Blome der doechden*, 6^e bloem *wijsheit*, p. 41. Zie ook *Den Dnytschen Catboen, dictum* 3, p. 38, r. 15-18: te veel praten ‘voeghet nyemant goeders wale’ [betaamt niemand die goed is]. Van Buuren 1998, p. 48 stelt hier: ‘Het gaat erom dat je je reputatie niet verliest’. Maar is hier wel sprake van een effect op de reputatie? De betekenis van het werkwoord ‘voegen’ is in essentie neutraal, in de zin van ‘in overeenstemming zijn met een bepaalde omstandigheid of gelegenheid’. Men kan zich ook voegen naar God. De scheiding tussen reputatie en ziel is wellicht niet zo strikt, omdat de schadelijke spreker door zowel God als medemens gezien wordt als iemand die niet zuiver is van binnen. Overigens is in *Boec van Sidrac* de verhouding tussen het spreekgedrag en het innerlijk bij vrouwen opvallend anders dan bij Potter, die hier in meer *gender*-neutrale termen over schrijft. Een luidruchtige vrouw die spot en schertst, is niet slecht, terwijl een stille vrouw dat vaak wel blijkt te zijn, aldus Sidrac (*Boec van Sidrac*, vraag 239, p. 154-155).

Een mens is wijs wanneer hij geen ‘ijdel worde’ spreekt, volgens Potter. Men kan een mens doorgronden door de woorden die hij spreekt. Zo kan men zien hoe hij van binnen is. Het lijkt op de uitdrukking ‘Speech is the picture of the mind’ of ‘Wie Mund, wie Herz’. Een variant van deze beeldvorming staat in hoofdstuk 69 van *Sottenschip*:

Die leeraer seyt aldus:
Onsuyvere tonghe onsuyveren sin heeft,
want elck vat uut gheeft nae dattet in heeft.
Wildy dan reynich sijn ende cuysch bevonden,
hebt herte, tonghe ende u ledt ghebonden.³⁰⁴

Daarin stelt de leraar, die aan het eind van elk hoofdstuk het woord krijgt, dat iemand die vuile taal spreekt (waarschijnlijk wordt hier scabreuze taal bedoeld) ook een ‘vuil’ innerlijk heeft. Ook hierin speelt ‘beheersing’ een grote rol. Want, zo staat er, wil je zuiver zijn en door anderen als kuis worden beschouwd, houd dan je hart, tong en lid onder controle.

3.2 ‘Sot’ spreken als *grace-threatening* en *face-threatening act*

In een profaan-ethisch domein zou je verwachten dat het accent vooral ligt op schadelijk spreekgedrag als *face-threatening*. Maar net als in de teksten uit het kerkelijke domein wordt ‘sot’ spreken met nadruk gepresenteerd als een handeling die *grace-threatening* is voor spreker.

Zoals ook in de teksten over de zonden van de tong naar voren kwam in hoofdstuk 3, hebben de tong en varianten daarop, zoals mond en lippen, een cruciale beschermingsfunctie voor de ziel. Zo staat er in *Melibeus*:

Salomon seyt: Die houdt sinen mont,
hoedt sine ziele talre stont.³⁰⁵

---

³⁰⁴ *Sottenschip*, hoofdstuk 69, t3r. Deze spreuk komt ook voor in het *Antwerps liedboek*, waarin hij de afsluiting vormt van een lied met pikante inhoud: zie Van der Poel e.a. 2004, p. 447. De omschrijving van het lied volgens *Dutch Songs Online* <http://www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=1795&lan=en> [30/07/2013]: ‘Een jongeman komt bij de stadsmuren ’s avonds laat een page tegen. Het blijkt een verkleed meisje te zijn. Zij bedrijven de liefde’.

³⁰⁵ *Melibeus*, hoofdstuk 12 ‘Van sprekene’, r. 1027-1028 en *Melibeus*, hoofdstuk 15 ‘Prudentia antworde op sotheyt’, r. 1343-1344, *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 196-199 en *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a4r: ‘Ende weder omme seyt hi

Volgens *Sottenschip* vormen zowel de tanden als de lippen een welkome blokkade om woorden binnen te houden. Dat dubbele slot is nodig, zo vervolgt *Sottenschip*, want menig mens is door ‘qualic’ spreken te gronde gegaan.³⁰⁶ Ook de beeldspraak in *Gentse Boethius* is veelzeggend voor het grote gevaar dat de ziel loopt door zot spreekgedrag: niemand bewaart zijn schat in een open kist.³⁰⁷ Daarnaast wordt in *Gentse Boethius*, maar ook in Boendales *Dietsche doctrinale* en *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, de volgende vergelijking aangehaald:

De philosophe zeit: Zo wie zijnen mond houdt [bewaakt], die wacht [bewaakt] zijne ziele, ende hij es als eene opene stat of zonder muer, zo wie hem vele sprekers niet hoeden can.³⁰⁸

Degene die de wacht kan houden over zijn mond bewaakt zijn ziel en wie zich niet beheersen kan in het (‘vele’) spreken is als een open stad of een stad zonder muur. De vergelijking tussen iemand zonder zelfbeheersing en de stad zonder muur is afkomstig uit Spreuken 25:29, maar wordt in de *Gentse Boethius* niet toegeschreven aan Salomo – verwezen wordt naar ‘de philosophe’, waarmee waarschijnlijk Aristoteles wordt bedoeld. De uitweiding over spreekgedrag staat in het kader van de opmerking ‘wij sullen dij stede van sprekene gheven’ van Vrouwe Filosofie. Naar aanleiding van deze gelegenheid tot spreken (die Boethius krijgt van Vrouwe Filosofie om zijn klacht over Fortuna te staven) wordt een betoog

---

[Salomo] aldus: Die sine mont behoet, die behoet sijn ziele. Die ghene die ombehoedelick is int spreken, die sel quaet ghevoelen. Catho die seyt: Die eerste doecht inden mensche, dat is die tonghe te bedwinghen. Die mensche is God alder naest die mit reden swighen can’ (citaat is afkomstig uit Spreuken 3:13). Zie ook *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g2r.

³⁰⁶ *Sottenschip*, hoofdstuk 19, g2r: ‘So heeft ons natuere twee doren ghegeven en die altijs open ende mer een tonghe ende die met twee sloten dat is metten lippen ende tanden besloten om dat wi bereyt souden sijn in hooren ende traech in spreken. Want mids qualic spreken menich man bedorven is (...)’.

³⁰⁷ *Gentse Boethius*, p. 174, r. 43-47. Zwijgzaamheid (hier: als tegenstelling met onbeheerst spreken) vormt de schatkist van hart en geweten (‘des herten ende der consciencien’).

³⁰⁸ *Gentse Boethius*, p. 219, r. 25-27. Zie ook *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, r. 186-191 en *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 2^e ‘condicie’ van *quis* [wie spreekt], a3v: ‘Salomon spreect aldus: Ghelijc een open stadt die sonder muere is, alsoe is een man die sinen gheest niet bedwinghen en can int spreken. Ende hier omme is datmen pleecht te segghen: Die niet swighen en can, die en can oeck niet spreken. Ende daer omme en can die sot niet spreken, want hi en can niet swighen’.

gehouden in het commentaargedeele over ‘datmen zonder redene of cause niet spreken zal’ (r. 25). De zotte spreekhandelingen pochen en kijven, die hieronder uitgebreider zullen worden besproken, zijn eveneens een potentieel gevaar voor de ziel van de spreker. Sidrac wijst op de schadelijke gevolgen van onbeheerst, kijfachtig, spreken voor de ziel.³⁰⁹

Jan van Boendale presenteert ‘sot’ spreekgedrag in *Dietsche doctrinale* als een *face-threatening act* voor de spreker. Wanneer iemand spreekt zonder dat hij voorafgaand daaraan goed heeft geluisterd – een expliciet zot genoemde spreekhandeling volgens Boendale – dan maakt hij zich te schande (‘confusen’). In het goed luisteren voorafgaand aan het spreken ligt niets minder dan ‘u ere’ besloten.³¹⁰ Overdacht spreken is volgens deze passage cruciaal voor een goede eerste indruk. Stel, je zit aan tafel met mensen die je niet kent. Wanneer je dan ‘te vele spraect’, kun je een slechte eerste indruk maken. Dit spreekgedrag roept een beeld op van iemand die onbeschaafd, dronken én zot is. Immers, zo vervolgt Boendale, de kans is dan groot dat men bij het spreken een misstap maakt.³¹¹

3.3 Variabele in de spreesituatie: mannen en vrouwen

Van invloed op de mate van de ‘sotheit’ van bepaalde woorden is de spreesituatie. In het bijzonder komt in de teksten de volgende variabele naar voren. Het is relevant of er sprake is van een man of een vrouw als besprokene, toegesprokene of spreker. Hieronder wordt de variabele *gender* in de spreesituatie besproken.

Het eerste aspect in dit kader gaat over een vrouw als besproken persoon. Relevant is ook de combinatie tussen *gender* en ‘mate van aanzien’. Deze zorgt er volgens *Sottenschip* (hoofdstuk 69) voor dat scabreuze uitlatingen een grote ‘schade-impact’ hebben op de vrouwelijke besproken persoon. Het hoofdstuk gaat over de ‘sot’ die zich bedient van ‘quade ende oneerbare spraken’. Uit de context blijkt dat het voornamelijk om seksueel getinte uitspraken gaat. In dit hoofdstuk wordt specifiek een bepaald soort slachtoffer genoemd, de fatsoenlijke vrouw:

---

³⁰⁹ *Boec van Sidrac*, vraag 305, p. 180-181. Naast de ‘ziel’, noemt Sidrac ‘God’ en het ‘lichaam’.

³¹⁰ *Dietsche doctrinale* boek 1, hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’, respectievelijk r. 302 en r. 307. Zie ook *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 7-12.

³¹¹ *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 929-936.

Elc sals hem dan wachten ende sonderlinge vrouwen si eerbaer gherekent sijn.³¹²

In het bijzonder vrouwen die de naam hebben ‘eerbaer’ te zijn, moeten extra oppassen wanneer er onzuiver over hen wordt gesproken. De mate van schadelijkheid van woorden wordt dus bepaald door de variabelen ‘vrouw’ en ‘eerbaer’. Wanneer iemand scabreuze dingen zegt over een vrouw die geen eerbare status heeft, zal de uiting geen of in mindere mate een *face-threatening act* zijn voor haar. Een andere relevante variabele in de geschetste spreesituatie is de mannelijke spreker. *Sottenschip* heeft in dit hoofdstuk expliciet mannelijke sprekers voor ogen, blijkens de opmerking dat, naast het hart en de tong, ook het lid onder controle moet worden gehouden.³¹³

Naast de vrouw als ‘besproken persoon’ gaat *Sottenschip* in hoofdstuk 48 in op de vrouw als toegesprokene – in het bijzonder in haar rol als echtgenote. Het is ‘sot’ of zelfs ‘quaet’ (slecht) om geheimen aan vrouwen te vertellen, zo luidt het motto:

Die haer secreet ende heymelijcken raet,
haer wijven ontdecken sijn sot oft quaet.

Op de afbeelding ligt een man met zijn hoofd in de schoot van een vrouw. Met een schaar knipt de vrouw zijn haar af. Ze lacht erbij. De bijbehorende tekst identificeert deze figuren als de oudtestamentische figuren Samson en Delila (‘Sampson’ en ‘Dalila’) uit Richteren 13-16. Het bijbelverhaal is gebruikt als afschrikwekkend voorbeeld van de gevolgen waartoe het doorvertellen van belangrijke geheimen aan vrouwen kan leiden. Met de kennis die Samson toevertrouwde aan Delila, dat zijn kracht in zijn lange haar lag, leverde zij hem uit aan zijn vijanden. Kortom, om met ‘dat boec dat men den Cathoen heyt’ te spreken:

Tsecreet van uwer herten en wilt nemmermeer uwen wijve te kennen gheven.³¹⁴

Het gaat daarbij om grote geheimen – de geheimen waar iemands leven of reputatie vanaf hangt (‘daer yemants lijf ofte eere aen hangt’). Voor geheimen die betrekking hebben op het huisgezin (‘die den huysen

---

³¹² *Sottenschip*, hoofdstuk 69, t2v-t3r.

³¹³ Zie ook p. 101 van dit boek.

³¹⁴ *Sottenschip*, hoofdstuk 48, f. o2v-o3r.

aencleven oft aengaen’) kunnen vrouwen wel goede vertrouwelingen zijn, aldus *Sottenschip*.

In hoofdstuk 45 van *Sottenschip* wordt een specifiek type spreekhandeling besproken dat in de Middelenegelse literaire traditie aan vrouwelijke sprekers wordt verbonden.³¹⁵ Het gaat om ‘clappen’ (kletsen) in een specifieke *setting*, de kerk. De sprekers worden hier echter niet nader als vrouw getypeerd. In *Boec van Sidrac* staat dat een luidruchtige vrouw die spot en schertst niet slecht is, terwijl een stille vrouw dat vaak wel blijkt te zijn.³¹⁶ Dat wringt met de beeldvorming van sprekers die juist moreel niet deugen vanwege hun overmatig spreekgedrag en waar zwijgen juist als wijs en moreel hoogstaand wordt gezien.³¹⁷ In *Blome der doechden* zijn het juist de luidruchtige sprekers die moreel gezien niet deugen en gevaarlijk zijn.

Tot slot: in *Blome der doechden* is de ‘roemer’ bij de behandeling van de zonde ‘ydell glorie’ impliciet gekarakteriseerd als een man die zijn woorden uit tegenover mannelijke toehoorders. De pochers hangen volgens Potter namelijk stoere verhalen over vrouwen op en denken daarmee aanzien te krijgen – ‘gheert ende gheloeft menen te wesen’.³¹⁸

3.4 Pochen en kijven als ‘sot’ spreekgedrag

Twee spreekhandelingen die met name als ‘sot’ worden gepresenteerd in de teksten van het profaan-ethische corpus zijn pochen en kijven. Hieronder worden deze spreekhandelingen besproken, waarbij twee aspecten aan de orde komen. Pochen en kijven worden ten eerste gepresenteerd als vormen van onbeheerst gedrag, waarbij de nadruk ligt op de morele connotatie van het gebrek aan beheersing. Het tweede aspect is de specifieke oorzaak van deze spreekhandelingen, de boosaardige bron.

Bij de bespreking van de deugd ‘edelheit’ typeert Potter een ‘roemer’ (pocher) die van zichzelf zegt dat hij ‘edel’ is, expliciet als ‘een oprecht sot’.³¹⁹ Zo stelt Dirc Potter in *Blome der doechden* bij zijn behandeling van de deugd wijsheid:

---

³¹⁵ *Sottenschip*, hoofdstuk 43, n1v-n2v.

³¹⁶ *Boec van Sidrac*, vraag 239, p. 154-155.

³¹⁷ *Blome der doechden*, 6^e bloem *wijsheit*, p. 41, *Sottenschip*, hoofdstuk 69, t3r en *Den Duytschen Cathoen, dictum* 3, p. 38, r. 15-18: te veel praten ‘voeghet nyemant goeders wale’ [betaamt niemand die goed is].

³¹⁸ *Blome der doechden*, 34^e bloem *ydell glorie*, p. 100.

³¹⁹ *Blome der doechden*, 40^e bloem *onscamelheit*, p. 114. Zie ook *Boec van Sidrac*, vraag 302, p. 183. Als antwoord op Boctus’ vraag ‘Welke lieden beroemen hem meest?’ noemt Sidrac een top drie van notoire beroemers. Twee worden expliciet zot genoemd.

Hij is wijs die hem selven niet te vele en beroempt.³²⁰

Geheel in lijn met de karakterisering van ‘sot’ spreekgedrag in het algemeen, kenmerken pochers zich door een gebrek aan beheersing. Zo beschrijft Potter op twee plekken dat woorden van een pocher als het ware uit zijn mond ‘barsten’. Van binnenuit wordt druk uitgeoefend om woorden naar buiten te brengen. De pocher *moet* spreken, want de ‘geest van de buik’ dwingt hem daartoe:

Die van natueren roemers sijn, die moeten spreken of bersten. Van worden sijn sij vol, soe hem die gheest hars buycs dwinghet te spreken.³²¹

De pocher vertoont dus ‘sot’ spreekgedrag, omdat hij volgens Potter geen controle meer heeft over zijn woorden. Hij is eenvoudigweg niet in staat om woorden binnen te houden, te filteren.

Naast pochten wordt kijven in het profaan-ethische corpus expliciet aangemerkt als ‘sot’ spreekgedrag. Kenmerkt pochten zich door het uiten van positieve persoonsinformatie over de eigen persoon, kijven wordt gekarakteriseerd als het uiten van negatieve persoonsinformatie over iemand anders. Hierbij moet gezegd worden dat de relevante passages betrekking hebben op een specifieke context rond kijven, namelijk de omstandigheid waarin iemand (vaak ten onrechte) verbaal wordt geprovoceerd en diens goede naam wordt aangevallen. Wanneer in dit hoofdstuk de spreekhandeling kijven wordt aangehaald, dient deze opgevat te worden als een onbeheerste (woedende, met scheldwoorden gepaard gaande) verbale reactie op een onterechte verbale aanval op iemands goede naam.

Net als in het concept van de zonden van de tong in de teksten uit het kerkelijke domein is de boosaardige bron of innerlijke aandrift van de spreker een relevante factor die de spreekhandelingen pochten en kijven ‘sot’ maakt. Potter relateert eigenroem in *Blome der doechden* aan de hoofdzonde *superbia* (hoogmoed), net als bij de hoofdzondeteksten.

---

³²⁰ *Blome der doechden*, 11^e bloem *wijsheit*, p. 41. Iemand is wijs, wanneer hij zichzelf niet *te veel* prijst – een beetje eigenlof mag wel.

³²¹ *Blome der doechden*, 40^e bloem *onscamlheit*, p. 114. Zie ook *Blome der doechden*, 20^e bloem *haverdie* p. 65 (‘Een monick die een beroemer is, hij moet spreken of hij soude beersten. Want hij is vol van worden ende die gheests sijns buycs die dwinghet hem’) en *Gentse Boethius*, p. 174, r. 60-61 (een breedspakige advocaat moet ‘spreken of breken; moeste hij versten [nalaten], hi soude bersten’ – naar Bernardus van Clairvaux, *De consideratione*).

Eigenroem is het belangrijkste ‘rad’ aan de wagen van hoogmoed.³²² Dat maakt eigenlof tot een ernstig vergrijp volgens Potter. Hij omschrijft ‘hoverdie’ namelijk als een van de zwaarste zonden die er bestaan.³²³ Ook bij de zotte spreekhandeling kijven is er sprake van een zondige ‘innerlijke aandrift’. Deze aandrift wordt verbonden aan een andere hoofdsonde, *ira* (woede). De spreekhandeling kijven kenmerkt zich door in kwade toestand te spreken.

Dit blijkt bijvoorbeeld uit de volgende passage uit *Boec van Sidrac*. Hierin geeft wijsgeer Sidrac twee remedies om weer ‘bij zinnen’ te komen in een situatie waarin iemand de neiging moet onderdrukken te gaan vechten of schelden. Natuurlijk is het zaak om, zoals aan de orde kwam bij de bespreking van de kraanvogel, eerst de woorden te overdenken en te anticiperen op mogelijk schadelijke effecten. Maar Sidrac heeft naast dit ‘overdenkingsfilter’ nog een natuurwetenschappelijke remedie om zich in het spreken te kunnen beheersen. Hij adviseert om verbaal stoom af te blazen. Dit moet in afzondering gebeuren, zodat niemand daar last van ondervindt.³²⁴ Sidrac veronderstelt daarmee een verbinding tussen buik, hart en mond. De ‘heetheit die hem leget opt therte ende inden buuc’ kan via de mond ontsnappen.

In Boendales *Melibeus* wordt een verband gelegd tussen woede als drijfveer in het spreken en wijsheid. Woede ‘ontset’ (kwetst, verjaagt) de menselijke wijsheid volgens Prudentia in Boendales *Melibeus*:

In disputatien of in ghedinghen
1060 suldi u redene so toe bringhen,
dat ghi metter waerheyt gaet voert
ende dat ghi u oec niet en stoert:
want ghestoertheit [boosheid], dat ghijt wet,
des menschen wijsheyt zere ontset.³²⁵

---

³²² *Blome der doechden*, 20^e bloem *hoverdie*, p. 65. Eigenroem uit hoogmoed is een van de zeven manieren die ‘die onreynicheit der hoverdien den minsche besmet’. Zie ook p. 63-64 van *Blome der doechden*.

³²³ *Blome der doechden*, 20^e bloem *hoverdie*, p. 61.

³²⁴ *Boec van Sidrac*, vraag 305, p. 180-181.

³²⁵ *Melibeus*, hoofdstuk 12 ‘Van sprekene’, r. 1059-1064. Zie ook *Melibeus*, hoofdstuk ‘Hoe Mellibeo docht, dat Prudentia tornich scheen’, p. 102. Mellibeus geeft aan dat hij enorm kwaad is om wat hem is aangedaan en daarom niet goed weet wat hij zegt. Hij zint op wraak, maar Prudentia weerhoudt hem daarvan. Zie ook *Blome der doechden*, 6^e bloem *toerne*, p. 27. Zotten kunnen hun woede niet beteugelen zoals de wijzen dat wel kunnen.

In ‘disputaties’ (redetwisten) of in rechtszaken dient men altijd de waarheid te spreken en daarnaast altijd kalm en beheerst te blijven. Door boosheid kan men niet meer helder denken. *Gentse Boethius* stelt dat een woedend mens niet meer weet wat hij zegt: ‘de gramme ende ghestoordde niet zekers spreict’.³²⁶ Opvallend is dat er in het corpus situaties worden geschetst waarin iemand wel degelijk een reden zou kunnen hebben om boos te worden en ruzie te maken: situaties waarin hij onrechtmatig wordt behandeld en te maken krijgt met valse aantijgingen. Tóch blijft een wijze zelfs in die omstandigheden kalm. Een wijze beheerst zich ook (en juist dan) wanneer hij onheus wordt bejegend. Hij reageert niet, geeft geen lik op stuk. Potter stelt dat het ‘ter stont wreken willen datment hen tonrecht doet’ kenmerkend is voor zotten. Zij kunnen hun woede niet beteugelen zoals de wijzen dat wel kunnen: ‘dat sij haren torn niet veysen en konnen ghelijc den wijzen’.

Naast woede is hoogmoed gerelateerd aan de ‘innerlijke aandrift’ van kijvende woorden. Volgens *Gentse Boethius* laat een ‘kijvend mens’ zien dat hij een hoogmoedige inborst heeft. Het is een teken van ijdelheid (een te groot ego?) wanneer iemand zich gekwetst toont en verbaal van leer trekt. Zo staat er in *Gentse Boethius* een interessant exempel over twee filosofen, waarbij er één door zijn spreekgedrag wordt ‘ontmaskerd’ als zot. Terwijl de ene filosoof werkelijk de wijsheid in pacht heeft, doet de andere (de ‘gheveinsden philosophe’) namelijk alsof hij wijs is. De valse filosoof laat zijn ware, zotte aard zien door zijn onbeheerste verbale reactie op de uitdagende aantijgingen en beledigingen van zijn gesprekspartner. Op een bepaald moment kan hij de ‘schoufiericheit niet langher ghelijden’ en is hij niet meer in staat om zijn woorden binnen te houden. Hij heeft dan wel een voor filosofen kenmerkende lange baard, maar zijn onvermogen om valse aantijgingen van zich af te laten glijden verraadt zijn zotte innerlijk. Dat komt, zo zegt zijn gesprekspartner, door een innerlijke aandrift van hoogmoed – omdat hij streeft naar ‘ydelen lof’ en niet naar de goedkeuring van zijn geweten (‘den lof van zijn consciencie’).³²⁷

Net als in de *Gentse Boethius* legt Prudentia in *Melibeus* een verband tussen hoogmoed en ruziën (‘twist ende parlement’), die tegenover de begrippen ‘nederigheid’ en ‘wijsheid’ worden gezet. Met een citaat van Salomo (Spreuken 11:2) stelt Prudentia dat hoogmoed en ruzie aan elkaar zijn verbonden:

---

³²⁶ *Gentse Boethius*, p. 357 r. 796-800. Zie ook *Blome der doechden*, 13^e bloem *temperancia*, p. 46. Zie ook *Blome der doechden*, 6^e bloem *toerne*, p. 27, gramschap is zottengedrag.

³²⁷ *Gentse Boethius*, p. 356, r. 770-776. Zie ook *Gentse Boethius* p. 353-354, r. 667-678 en een exempel over de filosoof Cubert in Potters *Blome der doechden* p. 130-131.

2375 Salomon seyt dese saken:
waer hoverde es, daer omtrent
es altoes twist ende parlement
ende daer oetmoet es vaste,
daer es altoes wijsheyt en raste.³²⁸

Waar hoogmoed is, is altijd ruzie. Zij vormen een binaire oppositie met nederigheid, wijsheid en rust. Potter legt een verband tussen ruzie en hoogmoed in zijn bespreking van de bloem *hoverdie*. Hoogmoedige mensen zijn gemakkelijk op de kast te krijgen:

Merct dit: waer vele hoverdiger lude sijn, daer valt vele kijfs ende tweedracht dat en mach niet missen.³²⁹

4 Onvertogen woorden II: vleien en lasteren

In de volgende passage uit Boendales *Dietsche doctrinale* worden twee typen sprekers gevaarlijk genoemd:

David inden souter mede
bidt Gode te menegher stede
dat hine hoede van quaetsprekers
ende van gheveinsden smekers,
1655 want oec hem daer ieghen en can
wel ghehoeden gheen man.³³⁰

Het zijn vleiers ('gheveinsden smekers') en lasteraars ('quaetsprekers'), sprekers die tot nu toe niet aan de orde zijn gekomen in dit hoofdstuk. Vleien en lasteren vormen samen de tweede groep 'onvertogen woorden'.

4.1 Vleien en lasteren als schadelijk spreekgedrag

Wat vleierij en laster volgens de teksten uit het profaan-ethisch corpus voor een belangrijk deel tot 'onvertogen woorden' maakt, is de boosaardige bron

---

³²⁸ *Melibeus*, hoofdstuk 39 'Van hoverden', r. 2375-2379. Zie ook *Blome der doechden*, 20^e bloem *hoverdie*, p. 62. Potter stelt dat een onbeheerste woedende reactie een hoogmoedige inborst verraadt. Zie ook *Melibeus*, hoofdstuk 'Hoe Mellibeo docht, dat Prudencia tornich scheen', p. 102.

³²⁹ Zie ook *Blome der doechden*, 20^e bloem *hoverdie*, p. 62. Zie ook *Melibeus*, hoofdstuk 'Hoe Mellibeo docht, dat Prudencia tornich scheen', p. 102.

³³⁰ *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk 'Van scuwene gheselschap ende vrienſcap der gherre die vele spreken ende voert segghen', r. 1651-1656.

achter de woorden – net als bij de zondige woorden in het kerkelijke domein en de hierboven besproken ‘zotte’ woorden. Beide spreekhandelingen kenmerken zich door een specifiek bedrieglijke intentie, de woorden zijn niet opbouwend of oprecht bedoeld.

Zij zijnghe[n] [sic] Placebo metter mond, maer draghen een valschen grond.³³¹

Placebo betekent letterlijk ‘ik zal behagen’ en is een verwijzing naar Psalm 116:9. De uitdrukking geeft aan dat vleiers schijnbaar belangeloos aardige dingen zeggen (met ‘tschijn van oetmoedicheden’), maar het niet menen. Zij dragen een onecht gemoed, een ‘valschen grond’. Dit brengt de commentator op een uitspraak van Origenes. Volgens hem vullen ‘vleeuwers’ het hoofdkussen van de ontvangers ‘met zoeten winde’. Het hoofd ligt lekker zacht op het luchtige kussen, maar de lucht zelf is schadelijk. De ‘wind des lovers is zo zoet, dat het dijn adren deurgaet ende therte in hemselven verheffen doet, hoe nedre dat ooc gheboghen [deemoedig] es’.³³² Volgens hetzelfde commentaargedeele in *Gentse Boethius* kenmerken vleiers (‘vleeuwers’) zich door slecht gedrag van hun medemens ‘goed te praten’. Zo noemen zij verkwisters bijvoorbeeld barmhartig, vrekken zuinig, halsstarrige mensen standvastig, de trage mens fatsoenlijk en bezonnen, de verwaande mens vol goede verwachtingen van zichzelf en ‘clappers’ (lasteraars óf klets-kousen) welsprekend. Volgens *Gentse Boethius* hebben ‘lofansegghers’ daarmee zelfs een dodelijk potentieel. Ze zijn – zo zou Augustinus hebben geschreven – gevaarlijker dan het zwaard van moordenaars en van vervolgers.³³³

In hoofdstuk 7 van *Sottenschip* benadrukt ‘die leraer’ de bedrieglijkheid van vleiers. Wolven in schaapskleren, dat zijn ze.³³⁴ Er is een discrepantie tussen het innerlijk van deze femelaars en hun schijnbaar

---

³³¹ *Gentse Boethius*, p. 352, r. 627-628. Zie Openbaring 14:8, Jeremia 51:7 en 51:57.

³³² *Gentse Boethius*, p. 352, r. 611-619. Bovendien verspreiden deze vormen van bedrog zich snel en worden ze snel opgepikt, aldus Origenes (r. 611-612).

³³³ *Gentse Boethius*, p. 352, r. 606-610. Zie ook *Gentsche Boethius*, p. 352, r. 608-610 (het is zelfs beter dat men ten onrechte gecorrigeerd wordt, dan dat men voor daadwerkelijke verdiensten of eigenschappen wordt geprezen). Zie ook *Sottenschip*, hoofdstuk 95, A2v-A3r (met motto ‘Die pluymstrijckers vinden hem onder die voet, als tpaert haer valsch oordel bevroet’, zie voor bespreking beneden) en daarnaast het hierboven geciteerde citaat van Boendale uit *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk ‘Van scuene gheselschap ende vrien-schap der gherre die vele spreken ende voert segghen’, r. 1651-1656 en *Boec van Sidrac*, vraag 329, p. 190. Voor andere tekstplaatsen, zie hieronder.

³³⁴ *Sottenschip*, hoofdstuk 7, d2v.

onschuldige uiterlijk.³³⁵ Het zijn mensen die ogenschijnlijk oprecht zeggen: ‘vriend, moet je horen wat de buurman – hoewel ik hem een goed hart toedraag – over u gezegd heeft ...’. Ook Potter en Boendale onderstrepen het bedrieglijke karakter van vleierij. ‘Geveisden flatteres ende pluymstrijkers’ willen volgens Prudencia in Dirc Potters *Mellibeus* meer behagen dan de waarheid zeggen.³³⁶ Potter noemt als achterliggende intentie de hoofdzonde ‘hebzucht’. In werkelijkheid hebben vleiers egoïstische hebzuchtige motieven, ze hebben ‘niet anders in horen sinnen dan ghiericheit ende wille te verwerven inder werelt’.³³⁷

Lasteren kenmerkt zich volgens het corpus eveneens door een slechte, bedrieglijke intentie. Zo behandelt Potter lasteren, net als vleien, binnen zijn bespreking van de ondeugd ‘scalckheit’ (bedrieglijkheid).

Die scalcke poget altijt den anderen sijn eer af te trecken ende hem te verminderen van sijnen goede ende dat aen hem te trecken. want ghij sult selden enen scalcken sijn hij en sal ghierich wesen ende al sijn vlijt keeren om goet te vercrighen.³³⁸

Hij typeert de ‘scalcke’ als iemand die altijd probeert om anderen ‘sijn eer af te trecken’, dus het aanzien van anderen te verminderen. Daarnaast is hij erop uit om anderen hun bezittingen afhandig te maken ten voordele van hem zelf. Potter noemt expliciet een achterliggende drijfveer van de ‘scalcke’, namelijk ‘giericheit’ (hebzucht).³³⁹ Volgens *Bouc van seden* vormt

---

³³⁵ *Sottenschip*, hoofdstuk 7, d1r-d2v.

³³⁶ *Mellibeus*, hoofdstuk ‘Hier wijst vrouwe Prudencia wat raet men doen sal off laten’, p. 70-71. Zie voor passage over vleiers onder raadgevers *Mellibeus*, hoofdstuk ‘Hier wijst vrouwe Prudencia wat raet men doen sal off laten’, p. 69. Zie ook *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 103. Potter definieert vleierij (‘smeykerie’) in *Blome der doechden* als bedrog, waarbij de ontvanger wordt benadeeld, ‘bestolen’ in Potters woorden (‘smeykerie daer yemande tsijne mede af ghesmect wort’). Zie ook *Gentse Boethius*, p. 352, r. 624-625. De commentator in *Gentse Boethius* maakt met dit kenmerk (een bedrieglijke intentie) onderscheid tussen ‘lege’ lof en ‘echte lof’, lof die met respectievelijk een onoprechte of een oprechte intentie wordt gegeven.

³³⁷ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 103. Zie ook *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk ‘Hoe men vriende corrigeren sal’, r. 2966-2970: ook Boendale noemt iemand die zoete woorden spreekt net als Potter een ‘scalk’. Hij is als een stroper die onschuldige slachtoffers in de val laat lopen (Spreuken 7:23).

³³⁸ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 103.

³³⁹ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 103.

wraak of nijd het motief van de lasteraar.³⁴⁰ In vraag 329 uit *Boec van Sidrac* staat dat de kwaadspreker verraad, kwaad en ruzie voor ogen heeft.³⁴¹

Bij de behandeling van de ondeugd ‘quaetheit’ (slechtheid) gaat Potter ook in op de schadelijke spreekhandeling lasteren, oftewel ‘berespen om sijn doecht te vermynderen’:

Die quaede en meent niet dat yemant goet is ende siet hij doecht van eenen anderen, hij sallen berespen om sijn doecht te vermynderen, alsoe hij den goeden altoes hatet. Ende dat is een prove des goeden levens, want wanneer du den bosen beghinst te behaghen, soe meshaechstu Gode. Ende alstu den bosen meshaghes, soe moechstu weten dattu doecht beghinst te vercrighen. Die ghene die dij goede berespen of bespotten, dat sijn rechte viande Gods. Die den anderen doechdelijken wil berespen oft vermanen, die salt hem openbaer segghen ende en sal hem achter sijnen rugghe niet becallen.³⁴²

Een ‘quaede’ kenmerkt zich onder meer als iemand die een goed persoon bij anderen bekritiseert om ‘sijn doecht’ in de ogen van anderen te verminderen. Daar schuilt een perfide mensbeeld achter. ‘Die quaede’ haat de goede mens. Hij kan het gewoonweg niet hebben dat iemand goed is. Dit is een goede test om het innerlijk van jezelf moreel te peilen, aldus Potter. Wanneer je genoeg begint te scheppen in het slechte, dan scheidt God allerminst genoeg in jou. Degenen die de goede mensen belasteren en bespotten (‘berespen of bespotten’), zijn waarlijk vijanden van God.

Potter plaatst deze zondige manier van berispen tegenover een deugdelijke manier. Als je iemand op een deugdelijke manier wilt ‘berespen oft vermanen’, dan dien je hem dat rechtstreeks te vertellen en niet achter zijn rug om. In de bespreking van de ondeugd ‘oetmodicheit’ in *Blome der doechden* wordt eveneens de binaire oppositie tussen berispen ‘inder afwordicheit’ en ‘in sijnre teghenwoerdicheit’ gecreëerd.³⁴³ Ook Potters *Mellibeus* en daarnaast *Bouc van seden* en *Sottenschip* kenmerken lasteren met

---

³⁴⁰ *Bouc van seden*, p. 15, r. 497-500. Afgunst wordt vaak in verband gebracht met lasteren. Zie Craun 1997, p. 137-138, Craun noemt nijd de *root vice* van lasteren (*detractio*) binnen zijn bespreking van John Gowers *Confessio amantis*. Zie ook Van der Wijden 2011, p. 116 over *detractio* in *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen*.

³⁴¹ *Boec van Sidrac*, vraag 329, p. 190.

³⁴² *Blome der doechden*, 31e bloem *quaetheit*, p. 98-99.

³⁴³ *Blome der doechden*, 19e bloem *oetmodicheit*, p. 60.

dit element.³⁴⁴ In *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is* wordt eveneens aangeraden om de medemens (rechtstreeks) aan te spreken op onjuistheden. Wanneer men onrecht ziet in woord en daad, zou men niet alleen zichzelf moeten ‘castyten’, maar ook de ander:

Ende niet alleen en selt ghi u selven castyten van onghelijcken woerden ende wercken, mer koenstu [als u dat kunt], ghi selt oeck den ghenen teghen gaen die ander luden mit woerden ofte mit wercken verongheliken willen.³⁴⁵

U dient niet alleen uzelf te kastijden vanwege woorden en daden die een ander onrecht doen, maar ook anderen die hun medemens met woorden en daden pogen te benadelen – aldus *Die konste*.

Lof en kritiek

Zoals hierboven is aangegeven is vleien een vorm van lof en lasteren een vorm van kritiek. Wat de spreekhandelingen schadelijk maakt, is dat de lof bij vleien rechtstreeks tot de besprokene wordt geuit, terwijl de kritiek bij laster ‘achter de rug’ van de besprokene om gebeurt. Beide spreekhandelingen worden als binaire oppositie gepresenteerd van ‘goede’ vormen van lof en kritiek. Onderstaand schema laat zien dat de twee schadelijke spreekhandelingen zich op basis van de karakteristieken lof/kritiek en in aanwezigheid/afwezigheid van de besprokene laten onderscheiden van twee niet-schadelijke spreekhandelingen.

	<i>spreken tegen de besprokene</i>	<i>spreken achter de rug van de besprokene om</i>
<i>Lof (positieve persoonsinformatie)</i>	vleien [schadelijk]	iemand aanprijzen bij anderen [niet-schadelijk]
<i>kritiek (negatieve persoonsinformatie)</i>	corrigeren [niet-schadelijk]	lasteren [schadelijk]

---

³⁴⁴ *Mellibens*, hoofdstuk ‘Hoe een sijnen raet niet openbaren sal’, p. 68 (‘achter dijnen ruggen solde hij metti ghecken’), *Bouc van seden*, r. 467-473 en *Sottenschip*, hoofdstuk 96, A2v-A3r (‘achter rugge spreken’). Zie over lasteren (‘onder couten’) ook *Sottenschip*, hoofdstuk 69, t2v.

³⁴⁵ *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 9^e ‘condicie’ van *quid* [wat is goed spreken], a8v.

Vleien en lasteren staan normatief gezien strikt tegenover twee andere spreekhandelingen: ‘iemand aanprijzen bij anderen’ en ‘corrigeren’. Een belangrijk detail in deze passage is dat het gaat ‘om die doecht van goeden luden’. Goede lof moet ergens op gebaseerd zijn. Tegelijkertijd raadt Dirc Potter aan om voorzichtig te zijn met het uiten van kritiek. Al is iemand een misdadiger, men moet zijn gedrag verdragen, ‘mede doghen’. Laat de kritiek maar aan God over (‘Daer omme want wij alle menschelijc sijn ende gheen Gode’).³⁴⁶ Bovendien voegt Potter het argument toe dat de fouten die je iemand anders verwijt jezelf ook zouden kunnen overkomen.

Van weinig belang bij deze spreekhandelingen lasteren en vleien is het element waarheid of leugen. De lof die een vleier uitspreekt kan waar zijn, evenals de kritiek die een lasteraar uitspreekt. Vleien en lasteren zijn dus niet schadelijk omdat er wordt gelogen. In taaltheoretische termen: het maxime van kwaliteit wordt niet overschreden. Dit coöperatieprincipe van taalwetenschapper Grice is hier niet relevant.

Jan van Boendale maakt geen expliciet onderscheid tussen het rechtstreeks uiten van kritiek naar de besprokene en het uiten van kritiek naar anderen. Het is volgens een passage in *Dietsche doctrinale* hoe dan ook fout om kritiek op andere mensen te hebben. Ook al zou de kritiek terecht zijn, men mag zelfs geen ondeugdzame mensen bekritisieren, want ‘sonder gebrec es nieman’.³⁴⁷ Hij gaat in *Dietsche doctrinale* wel expliciet in op het negatief spreken tegen anderen over vijanden. Volgens hem is dat ‘scande en dorperheit’.³⁴⁸ Boendale verbindt vleien en lasteren op een andere manier aan elkaar in *Der leken spiegel*. Mensen die iemand rechtstreeks complimenten geven, zouden dezelfde zijn als die negatieve dingen over hem aan anderen vertellen:

Ja, dat doedi noch also wel
hem oec die u aldus prijs gaf
250 en ghelooft niet te bat daer af [en geloof daar niet veel van]:
als seidi voor u goet nu,

---

³⁴⁶ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 104. Zie ook *Blome der doechden*, 31^e bloem *quaetheit*, p. 98-99.

³⁴⁷ *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk ‘Van scuwene gheselschap ende vrienſcap der gherre die vele spreken ende voert segghen’, r. 1667-1671. Zie ook Boendales *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijsheide’, r. 253-256.

³⁴⁸ *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk ‘Van scuwene gheselschap ende vrienſcap der gherre die vele spreken ende voert segghen’, r. 1677-1678. Overigens is de betekenis van ‘scande en dorperheit’ strikt genomen ambigu. ‘Scande’ kan betrekking hebben op zowel de lasteraar als op de belasterde.

hi seeght licht arch achter u.³⁴⁹

Dit doet denken aan *Des coninx summe* (uit het corpus van hoofdstuk 3) waarin vleien en lasteren ook nadrukkelijk aan elkaar worden gekoppeld, namelijk als twee sirenen.³⁵⁰ Ook in *Bouc van seden* wordt de vleier getypeerd als iemand met ‘twee tongen in de mond’. De ene tong prijst, de ander verraadt. Vleien is verbonden aan de metaforen water en vuur. De mensen met twee tongen in de mond zijn degenen die in de ene hand water dragen (ze vleien zichtbaar) en in de andere vuur, want ze plegen wanneer ze eenmaal uit het gezichtsveld van de besprokene zijn verraad.

4.2 Vleien en lasteren als *grace-threatening* en *face-threatening acts*

Face-threatening voor de besprokene

Zoals bleek uit de bespreking van lasteren en vleien maakt het niet uit wat je zegt, maar wel tegen wie je het zegt: rechtstreeks tegen de bekritiseerde of achter zijn rug om. Er wordt dus een tegenstelling gecreëerd tussen de goede manier van berispen en de slechte. De propositionele inhoud bij deze binaire oppositie is dezelfde, bij beide spreekhandelingen gaat het om het uiten van kritiek. Bij ‘berespen’ in de betekenis van lasteren wordt de kritiek tegen iemand anders dan de bekritiseerde persoon geuit. Bij ‘berespen’ in de betekenis van vermanen wordt de kritiek rechtstreeks tot de besprokene geuit.

Dat heeft te maken met het perlocutieve effect dat laster (dus de negatieve variant van bekritisieren) teweeg brengt. Deze handeling is *face-threatening* voor de besprokene. De toegesprokene zal, als gevolg van de negatieve persoonsinformatie, de bekritiseerde waarschijnlijk minder gaan waarderen. Ook volgens *Bouc van seden* en *Den Dnytschen Catboen* is de dreiging van gezichtsschade voor de besprokene het grootste gevaar van

---

³⁴⁹ *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijsheide’, r. 248-252 (vertaling van Van Buuren 1996, p. 62). Zie ook *Dietsche doctrinale* boek 2 ‘Van scuvene gheselschap ende vrienescap der gherre die vele spreken ende voert segghen’, r. 1651-1656. In de categorie ‘mensen die je moet ontwijken’ worden ‘geveinsde smekers’ in een adem genoemd met lasteraars. *Bouc van seden*, r. 855-861. Zie ook *Mellibens*, hoofdstuk ‘Hier wijst vrouwe Prudencia wat raet men doen sal off laten’, p. 70-71, vanwege hun bedrieglijke potentieel vormen vleiers een groot gevaar voor vriendschappen. Zie voor een passage over vleiers onder de raadgevers *Mellibens*, hoofdstuk ‘Hier wijst vrouwe Prudencia wat raet men doen sal off laten’, p. 69.

³⁵⁰ *Des coninx summe*, nr. 146, p. 299. Zie hoofdstuk 3, p. 72 van dit boek.

laster.³⁵¹ Potter stelt in *Blome der doechden* dat lasteren leidt tot het effect dat de belasterde minder wordt ‘ghemint’ en minder geloofwaardig wordt:

(...) wanneer yemant vanden anderen yet seit mit alsulcker meyningen alsoe om dat hij daer af te myn ghemint worde ende van mynre waerheiden gheheiten.³⁵²

Potter noemt lasteren *detractio*, letterlijk ‘aftreckinge der eeren’.³⁵³ Zijn beeldspraak laat zien dat de dreiging van gezichtsschade voor de besprokene als gevolg van laster niet te onderschatten is. Potter presenteert dit effect van laster als zeer pijnlijk en ingrijpend. De ‘vermindering’ is als het *fysiek* verminderen van iemand, alsof de belasterde wordt gebeten.³⁵⁴ De pijnlijke effecten van laster worden eveneens aan de orde gesteld in *Boec van Sidrac*, waar de kwaadspreker zelfs als kannibaal wordt voorgesteld. Koning Boctus vraagt of er mensen bestaan die andere mensen eten. Jazeker, antwoordt Sidrac, dergelijke mensen zijn er in overvloed. Er zijn twee typen kannibalen, dieven én kwaadsprekers. Sidrac legt uit dat de kwaadsprekers zo veel schade aanrichten alsof ‘sy aten haer vleesch’:

want die ghene die quaet spreken vanden lieden ende diese te scanden ende te lachter bringen onder ander liede met haren quaden tongen, die doen alsoe groot quaet oft sy aten haer vleesch.³⁵⁵

---

³⁵¹ *Bouc van seden*, r. 497-500. Volgens *Bouc van seden* zou de besprokene persoon *scande* ondervinden als gevolg van de spreekhandeling. Zie ook *Den Duytschen Cathoen*, *dictum* 11, p. 39, r. 7-10. *Den Duytschen Cathoen* omschrijft laster (‘achtersprake’) als het verspreiden van geruchten die ‘de lieden tscanden maken’.

³⁵² *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 104. Potters *detractio* (‘aftrekkinghe’, vermindering) roept associaties op met de effecten van spot in *Die konste* (spot is hier gebruikt als verbale vorm van kritiek, die ten koste gaat van een ander). Het effect van spot is dat de ‘minne’ (het geliefd zijn van de besprokene) ‘vermindert’ en dat heeft grote gevolgen voor de degene die bespot is: *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 11^e ‘condicie’ van *quid* [wat is goed spreken], b1r: ‘Mindert die minne, soe vergaeste gheringhe’. Bovendien is het verlies van ‘minne’ vrijwel onomkeerbaar: ‘Ende selden beclijft si weder omme’. Dat benadrukt nog eens de ernst van het minder geliefd zijn.

³⁵³ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 103-105. De gezichtsschade wordt (met een citaat van Anselmus) omschreven als ‘te mijn ghemint worde ende van mynre waerheiden [geloofwaardig] gheheiten’.

³⁵⁴ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 104 (‘bijten ende clappen ende hoer eer verminderen’).

³⁵⁵ *Boec van Sidrac*, vraag 184, p. 126.

Kortom, de gezichtsschade wordt door zowel Potter als Boendale verbeeld als zeer ingrijpend en is vergelijkbaar met fysieke pijn. Zielsschade als schadelijk effect op de medemens is bij lasteren niet aan de orde, want de belasterde draagt geen enkele verantwoordelijkheid voor deze onvertogen woorden, hij is enkel slachtoffer. Het concept *detractio* komt ook voor binnen het discours van de zonden van de tong, die in hoofdstuk 3 aan de orde kwamen. Zo worden lasteraars in de moraaltheologische tekst *Des coninx summe* vergeleken met hyena's die mensen op een wel heel letterlijke en gruwelijke manier 'doen verminderen'. Zij graven dode mensen op om hen te verslinden.³⁵⁶

Dirc Potter stelt daarnaast dat het goed is om met lof over iemand *anders* te spreken:

Hij is wijs die doecht van goeden luden segget. Want een man
worter bij ghemint ende liefgetael.³⁵⁷

Dus men mag wel over iemand anders spreken wanneer de propositionele inhoud zich kenmerkt door positieve persoonsinformatie. Dat leidt namelijk tot perlocutieve effecten op de toegesprokene, die positief voor de besprokene zijn. De laatste zal als gevolg van de lovende woorden waarschijnlijk meer aanzien genieten bij de toegesprokene.

***Grace-threatening* voor de besprokene**

Vleiende woorden bestaan inhoudelijk eveneens uit positieve persoonsinformatie. Vleien is een vorm van het uiten van lof. Zo spreekt *Gentse Boethius* over vleiers als 'lofansegghers', dus het rechtstreeks uiten van lof naar iemand – zoals hierboven al even is aangehaald.³⁵⁸ Deze vorm van lof is schadelijk, want die leidt tot negatieve perlocutieve effecten bij de besprokene/toegesprokene (zij vallen samen bij deze spreekhandeling), volgens een passage in *Gentse Boethius* die is toegeschreven aan Hiëronymus. De handeling is niet *face-*, maar *grace-threatening* voor de besprokene, want Hiëronymus spreekt van een innerlijke verandering bij de ontvanger van vleiende woorden:

---

³⁵⁶ *Des coninx summe*, nr. 149, p. 301. Zie Van Houdt en Latham 2001 over *detractio* in de zeventiende eeuw.

³⁵⁷ *Blome der doechden*, 11^e bloem *wijsheit*, p. 41. NB: 'Een man' kan niet alleen verwijzen naar de besprokene, maar eventueel ook naar de spreker (daar ga ik hierboven vanuit).

³⁵⁸ *Gentse Boethius*, p. 352, r. 606.

Jheronimus: De wind des lovers [vleiers] ende prijsers es zo zoete, dat hij dijn adren deurgaet ende therte in hemselven verheffen doet, hoe nedre dat ooc gheboghen es [nedre gheboghen: deemoedig].³⁵⁹

Vleierij kan er met name toe leiden dat de meest nederige mens transformeert in een hoogmoedig persoon.³⁶⁰ Vleiers kenmerken zich volgens *Sottenschip* specifiek als mensen die anderen door zoete woorden verleiden tot zonde. Zoals een voedster een kind met melk aantrekt, zo zullen zondaren de mens verleiden met ‘soeten smeekenden woorden’.³⁶¹

Face-threatening en grace-threatening voor de toehoorders

Boendale wijst op de dreiging van gezichtsschade voor de toehoorders van laster. Met andere woorden: laster is niet alleen voor de belasterde een *face-threatening act*, maar ook voor de toegesprokene. Het is slecht voor de naam van de toehoorders om met kwaadsprekers om te gaan, want de buitenwacht (‘men’) houdt de luisteraar van laster voor een ‘quaet’ mens. Het advies van Boendale is dan ook: ‘cum bonis ambula’, oftewel ‘wandel met de goeden’.³⁶² Potter spreekt niet van een *face-threatening act* voor de toehoorders van laster, maar van een *grace-threatening act*.

---

³⁵⁹ *Gentse Boethius*, p. 352, r. 610-612. Het commentaar gaat in op het streven naar ‘ijdele glorie’ die mensen gevoeliger maakt voor vleierij. Zie ook *Sottenschip*, hoofdstuk 38, m1r. ‘Soete’ woorden betekent in dit hoofdstuk ‘woorden die iemand verleiden tot zonde’.

³⁶⁰ Zie ook *Blome der doechden*, 19e bloem *oetmodicheit*, p. 60. Werkelijke deemoed is gespeend van elke zucht naar lof, naar erkenning, aldus Potter. Een deemoedig mens ‘verblijft hem als hij versmaet wort’.

³⁶¹ *Sottenschip*, hoofdstuk 38, l4v-m1r. Spreuken 10:10-11 (volledig aangehaalde passage Spreuken 10:10-19). Deze woorden moeten opgevat worden als voorstellen om iets slechts te gaan doen en zich te verrijken, bijvoorbeeld om een val voor onschuldige mensen te zetten: ‘Fili mi, si te lactauerint peccatores, ne acquiescas eis, si dixerint. et cetera. O mijn lieve sone, eest so dat u die sondaren met soeten smeekenden woorden aenlocken willen, gelijk die voester dat kint met hare melc, en wilt in haer woorden niet gerust sijn, noch daer na horen’. Zie ook *Sottenschip*, hoofdstuk 95, A2v-A3r over vleien en *Blome der doechden*, 35e bloem *scalckheit*, p. 103-104. Net als de nieuwtestamentische farizeeën, doen vleiers zich anders voor dan zij zijn, volgens Potter.

³⁶¹ *Den Duytschen Catboen, dictum* 55, p. 45, r. 3-6. Zie ook *Melibeus*, hoofdstuk 23 ‘Datmen in rade scuven sal smekers en volghers ende die hem veynsen’, r. 1784-1787 met een passage over vleien in de zin van ‘onschuldigen in de val laten lopen’ en *Melibeus*, hoofdstuk ‘Hier wijst vrouwe Prudencia wat riet men doen sal off laten’, p. 70-71. Het citaat over het vogelnet is afkomstig uit Spreuken 7:23.

³⁶² *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 149-166, met name r. 157-158. Naast laster noemt Boendale

Ten sal niemant horen nae den anderen die eenen minsche soe sijn eer ontrect, hoe wel dat menich quaet scalck gherne daer nae hoert, daer hij sonder twivel alsoe sondich mede wort als diet seit. Want also die duvel dat toe stokende serpent Even uten paradyse dede vedriven [sic], soe verliest die aftrecken [lees ‘aftrecker’] niet alleen sijn siel, mer mede des ghenen die nae hem hoert.³⁶³

Niemand zou moeten luisteren naar mensen die het aanzien van de ander doen verminderen. Het zijn de boosaardige mensen die hier graag naar luisteren, waardoor zij ongetwijfeld net zo zondig zijn als degene die de lasterende woorden uit. Zoals de duivel de stokende en tot zonde aanzettende slang Eva uit het paradijs liet verstoten, zo verliest volgens Potter niet alleen de lasteraar zijn ziel maar ook degene die naar de lasterpraat luistert.

Face-threatening en grace-threatening voor de spreker

Anders dan in de teksten uit het kerkelijke domein en in die over ‘sot’ spreekgedrag uit het profaan-ethische domein is er hier opvallend weinig aandacht voor spreekgedrag (in dit geval vleien en lasteren) als *face-* en *grace-threatening acts* voor de sprekers zelf – sterker nog, er wordt weinig gemeld over welke schade dan ook voor hem.³⁶⁴ Alleen Boendale stelt in *Der leken spiegel* dat de lasteraar gezichtsschade zou kunnen oplopen.³⁶⁵ Als iemand iets schaamtevol over jou te weten komt, kan diegene je zelf het onderwerp van laster maken. *Sottenschip* vermeldt dat vleiers uiteindelijk (dus nadat ze al veel schade hebben aangericht) zichzelf ‘vangen’, want ze

---

ook: het maken van misplaatste grappen, schelden, snel kwaad worden of zonde voor deugd stellen.

³⁶³ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 104-105. Zie ook *Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is*, 9^e ‘condicie’ van *quid* [wat is goed spreken], a8v-b1r: ‘Het sijn twee manieren van onrechte. Dat eerste is den anderen quaet te doen. Dat anderde [sic] is die den anderen onrecht doen wille niet te hinderen’.

³⁶⁴ Zie *Sottenschip*, hoofdstuk 95, A2r. Deze passage is overigens opmerkelijk. Er staat namelijk dat een *theologische* fout leidt tot een *juridische* straf.

³⁶⁵ *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 515-522. Zie ook r. 515-517. Jan van Boendale spreekt in *Der leken spiegel* over ‘goede maren’, die weleens als leugens zouden kunnen worden opgevat (r. 518-522). Dat zou dus ook kunnen leiden tot gezichtsverlies van de spreker. Deze variant is overigens strikt genomen anders dan de hierboven besproken vormen van lasteren, die zich kenmerkten door het uiten van negatieve (of ongeverifieerde) persoonsinformatie aan derden.

eindigen dikwijls aan de galg. *Boec van Sidrac* benadrukt in vraag 329 dat ‘quaetsprekers’ zorgen voor veel schade, maar zelf buiten schot blijven.

Die coninc vraecht: Salmen altoes scouwen die quaetsprekers? Sidrac antwort den coninc: Sekerlijc die ghene die quaet spreken sal [men] altoes scouwen; ende die ghene diese mint hy mint des duvels busine. Want sy maken met haren quaetsprekene discoert onder die liede ende onder gebruedere; dair af comt mort ende verlies des lichamen ende der zielen. Die quaetspreker es seriant des duvels ende sijn sonderlinge knape ende en segt anders niet dan datti wille, dat es verranese ende al quaet ende discoert onder die liede. Daeromme salmense haten ende scouwen boven alle dinc.³⁶⁶

Interessant is de schets van de ‘quaetsprekers’ zelf. Zij zijn handlangers van de duivel – in het bijzonder jonge mannen – die niets anders zeggen dan wat de duivel wil, namelijk uitingen die leiden tot het plegen van verraad en slechtheid en ruzie onder de mensen. De ‘quaetsprekers’ zaaien onenigheid onder de mensen, zelfs onder hen die elkaars gebroeders zijn. Hun woorden leiden tot moord en het verlies van lichaam en ziel (van wie is niet nader toegelicht). Toehoorders komen er ook niet goed vanaf in *Boec van Sidrac*. Degene die ‘quaetsprekers’ niet uit de weg gaat maar hen juist ‘mint’, die houdt van de bazuin (‘busine’) van de duivel.

4.3 Variabelen in de spreesituatie

Besprokenen

De besprokene is ook verantwoordelijk voor de totstandkoming van schadelijke effecten van vleien en lasteren. Diens rol is een belangrijke variabele in de spreesituatie. Veel adviezen binnen het profaan-ethische corpus richten zich op de wijze waarop de besprokene, het potentiële slachtoffer, met deze gevaarlijke categorie mensen moet omgaan. De adviezen laten zien wat de ‘netten van den quaden’ zijn, zodat je er niet in verstrikt zult raken – aldus *Sottenschip*.³⁶⁷ De beste remedie tegen de schadelijke invloed van (‘sotte’) vleiers is een argwanende houding. Elke

---

³⁶⁶ *Boec van Sidrac*, vraag 329, p. 190.

³⁶⁷ *Sottenschip*, hoofdstuk 38, l4v-m1r. Zie Spreuken 10:15-19. Zondaren zullen uiteindelijk vooral zichzelf ‘vangen’. Ze eindigen dikwijls aan de galg, zo besluit het fragment: ‘Mijn sone, en gaet met hen lieden niet. Afhoudt uwen voet van haren wegghen. Want haer lieder voeten lopen tot quaet te doen ende haesten hem om bloet te storten. Frustra autem iacitur rete ante oculos pennatorum. Dat is: Mer te vergheefs ende om niet spreymen die netten voor der voghelen oghen, oft hi seggen wilde: ic tooge u nu die netten vanden quaden, omdat ghijse schouwen ende ontulien [ontwijken] soudt’ (m1r).

vorm van lof die rechtstreeks aan iemand is geadresseerd, moet met groot wantrouwen bejegend worden. In navolging van dit advies steigerde Octavianus ('sloeg als een paard') bij elke vleier en vertrapte hem.³⁶⁸ Bij elk compliment moet men met achterdocht reageren, zo stelt Boendale in *Dietsche doctrinale*.³⁶⁹

In *Den Duytschen Catboen* is het gedrag van de besprokene (het potentiële slachtoffer) van vleierij in termen van zot en wijs gekarakteriseerd. Vleien wordt dus niet als zot getypeerd, maar het luisteren naar vleierij wél:

15 Als di yemant gheeft lof
wes te blijder niet daer of.
Die vroede [wijze] merct ende verstaet
eer hi van yemant lof ontfaet.³⁷⁰

Het is niet zo dat je helemaal geen lof mag aanhoren, zo stelt de commentator in *Gentse Boethius*, maar je moet lof van vleierij kunnen onderscheiden. In deze passage worden de gevolgen van vleierende woorden voor een bepaalde categorie aangegeven: 'princhen' (vorsten). Blijkbaar zijn zij bij uitstek blootgesteld aan vleiers ('flatteres').³⁷¹

---

³⁶⁸ *Sottenschip*, hoofdstuk 95, A1v-A2r. De tekst spreekt over 'ongepast vleien'. Er staat dat Octavianus in opstand kwam, wanneer er een 'pluymstrijckende tonpasse streeck'. Het motto van hoofdstuk 95 van *Sottenschip* stelt de handelswijze van Octavianus (de vleiers van je afslaan) als exemplarisch voor de doelgroep: 'Die pluymstrijckers vinden hem onder die voet, als tpaert haer valsch oordel bevroet'. In afwijking van de inhoud van de tekst wordt de vleier zelf in de bijgaande houtsnede verbeeld als zot en niet de ontvanger van de vleierende woorden. Afgebeeld is een zot, herkenbaar aan diens zottenkap, die door een paard wordt vertrappt. *Sottenschip*, hoofdstuk 95, A2r: 'daer om wachten hem alle wijse van loeftuyten ende van den hove daer die loeftuyters wel geloof sijn'.

³⁶⁹ *Dietsche doctrinale* boek 2, hoofdstuk 'Noch van rade ende hoe men dien soeken sal', r. 2121-2234 en r. 2191-2194. Boendale adviseert in *Der leken spiegel* om geen enkel compliment te geloven: *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 'Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede', r. 243-252. Zie ook *Blome der doebden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 103-104 en *Mellibeus*, hoofdstuk 'Hier wijst vrouwe Prudencia wat raet men doen sal off laten', p. 70-71. Het kader waarbinnen Prudencia spreekt, is een betoog over slechte raadgevers. Vleiers zijn mensen die Mellibeus moet ontwijken, hun raad moet hij niet ter harte nemen.

³⁷⁰ *Den Duytschen Catboen*, *dictum* 13, p. 39, r. 15-18. Zie p. 61-62 voor toelichting. Zie ook *Sottenschip*, hoofdstuk 38, m1r. Hierin staat dat men niet naar 'soete' woorden mag luisteren: 'en wilt in haer woorden niet gerust sijn [geen vertrouwen stellen], noch daer na horen'.

³⁷¹ Zie ook *Gentse Boethius*, p. 352, r. 608-610.

In Potters *Mellibeus* geeft Prudencia advies over hoe men met *lasteraars* om moet gaan. De beste remedie tegen lasteraars is het betrachten van discretie over eigen zwakheden – hang de vuile was niet buiten. Zo raadt ze Mellibeus aan om niet zijn ‘dwaasheit’ (begane fouten) aan anderen te vertellen. Iemand zou die achter de rug van Mellibeus om kunnen doorvertellen en hem zo in diskrediet brengen.³⁷² Prudencia licht haar advies om discreet te zijn toe. Vanaf het moment dat Mellibeus iemand in vertrouwen neemt, maakt hij zich afhankelijk van die persoon. De afhankelijkheidsrelatie wordt met een citaat van Petrus Alphonsus scherp tot uitdrukking gebracht. Zolang iemand zijn geheimen weet te bewaren, is hij vrij. Doet hij dat niet, dan bevindt hij zich in een gevangenis. Hij is ‘gevangen’, omdat hij afhankelijk is van de bereidwilligheid van zijn vertrouweling om de gezichtsbedreigende informatie niet te verspreiden. Bovendien, zo voegt Prudencia streng toe, mag iemand geen discretie van een ander verwachten wanneer hij daar zelf niet toe in staat is.³⁷³

Ook *Bouc van seden* geeft expliciet advies aan potentiële slachtoffers van laster en noemt daarbij nog een interessante variabele in de spreeksituatie. Het gaat om een specifieke groep potentiële doorvertellers waarbij men discretie moet betrachten. Aangeraden wordt om discreet te zijn bij ‘cnapen’ van wie men drank of een maaltijd geserveerd krijgt.³⁷⁴ Men dient niet alleen buitenshuis discreet zijn, maar men moet zich ook binnenshuis keurig gedragen. Het is aannemelijk dat deze ‘quade knechte’ geen kwaad woord zullen zeggen tegen hun baas, maar buiten gehoorsafstand zijn zij in staat om hun werkgever te ‘domen’ – oftewel te veroordelen en zich zeer negatief over hem uit te laten.³⁷⁵

Is de strekking hierboven dus dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in het omgaan met lasteraars, volgens *Sottenschip* is iemand verkeerd bezig (het gedrag van de besprokene is aangemerkt als ‘zot’, net als bij vleierij), wanneer hij *te veel* rekening houdt met lasteraars. *Sottenschip* legt dit uit aan de hand van een bijzondere metafoor in zijn motto:

---

³⁷² Citaat afkomstig uit Jezus Sirach 19:8-9. *Mellibeus*, hoofdstuk ‘Hoe een sijnen raet niet openbaren sal’, p. 68. Zie ook *Melibeus*, hoofdstuk 20 ‘Van heymelijcheden niet te segghene, en si om noet of om orbore’, r. 1579-1591. Het gevolg van het ‘ontdecken’, van vertrouwelijke en persoonlijke informatie aan iemand vertellen, is dat ‘soude hi u versmaden voert’ [hij u verder zou honen/minachten], volgens Prudentia.

³⁷³ *Mellibeus*, hoofdstuk ‘Hoe een sijnen raet niet openbaren sal’, p. 68. Zie ook *Melibeus*, hoofdstuk 20 ‘Van heymelijcheden niet te segghene, en si om noet of om orbore’, r. 1592-1601.

³⁷⁴ *Bouc van seden*, r. 461-466.

³⁷⁵ *Bouc van seden*, r. 467-473.

Al hebbe ick meel boven duysentich ponden,
[ick] en can ghestoppen quaet sprekende monden.³⁷⁶

Met andere woorden, al heb ik meer dan duizend pond meel (om in de monden van mensen te stoppen en er zo voor te zorgen dat ze geen woord meer kunnen uitspreken), kwaadsprekende monden kan ik niet tegenhouden. Het is niet de bedoeling dat dit gegeven iemand te voorzichtig maakt. De zot in dit hoofdstuk is namelijk de mens die uit angst voor kwaadsprekers zorgvuldig probeert te leven, maar daardoor ook goede dingen nalaat. Zoals Horatius zou hebben gezegd: door de ene zonde te ontwijken, vervalt hij in de andere.³⁷⁷ Zo durft hij uit vrees om hypocriet over te komen niet meer te knielen in de kerk, geen aalmoezen te geven of laat hij het kerkbezoek helemaal voor wat het is. Iemand mocht denken dat hij een ‘pijlaerbijter’ (schijnvrome) is.

Hypercorrectief gedrag moet men dus nalaten, maar *Sottenschip* raadt wel een andere strategie aan om aan lasterpraat te ontkomen. Een bescherming tegen kwaadsprekers is het hebben van een ‘goeden name ende fame’.

Curam habe de nomine bono. Sijt sorchvoudich om eenen goeden name ende fame te hebbene, want also Sinte Augustijn leert: Een goedt leven is ons van noode voor ons selven ende eenen goede name voor onsen naesten.³⁷⁸

Volgens het aan Augustinus toegeschreven citaat is niet alleen je zielenheil belangrijk, maar ook je reputatie. De afbeelding bij dit hoofdstuk onderstreept bovenstaande strekking op treffende wijze.³⁷⁹ Dat lasterende woorden geen schadelijk effect hebben op iemand met een goede naam wordt als volgt verzinnebeeld. Naast een zak meel staat een grote (toren)klok met daarin een vossenstaart als klepel. Wanneer iemand met een goede naam wordt belasterd, dan zullen lasterende woorden net zo weinig effect sorteren als een klok die met een vossenstaart als klepel wordt geluid (‘dan een clocke die enen vossensteert een clepel heeft’).

---

³⁷⁶ *Sottenschip*, hoofdstuk 40, m2v-m3r. Hoewel de betekenis anders is, doet het motto in *Sottenschip* enigszins denken aan het hedendaagse gezegde ‘met meel in de mond [verhullend] spreken’.

³⁷⁷ *Sottenschip*, hoofdstuk 40, m2v-m3r: ‘Want also Horatius schrijft: Dum vitant stulti uitia in contraria currunt. Wanneer die sotten deen sonde ontulien [ontwijken], so vallen si in dander’.

³⁷⁸ *Sottenschip*, hoofdstuk 40, m3r.

³⁷⁹ Zie bijlage 4, p. 190 voor de afbeelding.

In het hoofdstuk ‘Vandes menschen zeden’ in *Der leken spiegel* richt Boendale zich eveneens op de potentiële slachtoffers van laster en wordt dezelfde werking van de goede naam geschetst als in *Sottenschip*. Boendale stelt eveneens dat de beste bescherming tegen laster een goede naam is:

Daermen achter van hem spreect,
140 al seide ieman van hem quaet,
een ander dat van monde slaet.³⁸⁰

Wanneer iemand kwaadspreekt over een geliefd iemand worden die woorden ‘van de mond geslagen’.

Toehoorders

In het corpus staan verschillende tekstplaatsen waarin de blik niet is gericht op het gedrag van de spreker, maar op dat van de toehoorders van laster. Zij zijn eveneens verantwoordelijk voor de schadelijke effecten die vleien en lasteren kunnen berokkenen. Het luisteren naar laster kan rekenen op een sterke afkeuring. Dit luistergedrag wordt in *Sottenschip* in termen van zot en wijs gekarakteriseerd. Mensen die de woorden van lasteraars geloven, mogen zich scharen onder de zotten:

So wie hem laten in de ooren blasen,
moghen hem wel schicken metten dwasen.³⁸¹

Geloof niet meteen alles wat men over iemand zegt, wat men in het oor ‘blaast’. Wacht met het vellen van je oordeel en ga op zoek naar de waarheid, aldus *Sottenschip*.³⁸² ‘Die leeraer’ stelt in aansluiting daarop, dat iemand die niet luistert naar laster (‘achter rugge spreken’) wijs is. Maar, zo nuanceert hij, iemand is enkel wijs wanneer hij er voor *kies*t om er niet naar te luisteren. De leraar houdt er rekening mee dat men het soms niet kan helpen om laster aan te horen.

---

³⁸⁰ *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 113 ‘Vandes menschen zeden’, r. 139-141. Boendale gebruikt dus een variant van de uitdrukking ‘de woorden van de mond slaan’ van *Bouc van seden*, maar nu in de context van advies over het gedrag van de luisteraar.

³⁸¹ *Sottenschip* hoofdstuk 96, A2v-A3r. In *Sottenschip*, hoofdstuk 7, d1r-d2v worden lasteraars (‘overdraghers’) die ruzie en onrust veroorzaken wel expliciet zot genoemd (motto: ‘Valse overdraghers die twist berocken, sijn hier voor quade sotten vertrocken’).

³⁸² 1 Johannes 4:1. WNT, *oorblazer*: ‘Iemand die een ander iets in het oor blaast, dat juist niet ten voordeele van een derde is; een kwaadspreker, een opruier’ [niet in MNW].

Ook in *Bouc van seden* is de blik gericht op de toehoorders van laster.³⁸³ Maar in tegenstelling tot het advies in *Sottenschip*, pleit *Bouc van seden* voor het corrigeren van de lasteraars. De woorden moeten als het ware ‘van de mond worden geslagen’, net zoals Jan van Boendale het verwoordt in het hierboven aangehaalde citaat uit *Der leken spiegel*:

365 Vrient, ne loep niet harentare [overal en nergens]
om te horne quade niemare.
Slach loghene talre stonde
ende quade niemare van monde.³⁸⁴

Toehoorders van laster wacht een zware veroordeling in *Den Dnytsche Cathoen*. Degenen die naar laster luisteren zijn ‘verwaten’ (vervloekt of verachtelijk).³⁸⁵

5 Conclusie

Hierboven zijn twee groepen spreekhandelingen aan de orde gekomen die een belangrijke rol spelen in het profaan-ethische corpus. De eerste groep bestaat uit zotte spreekhandelingen, in het bijzonder eigenroem en kijven. In de tweede groep zijn twee spreekhandelingen behandeld die in het corpus uit het profaan-ethische domein uitgebreid worden besproken: vleien en lasteren.

In *Sottenschip* en *Boec van Sidrac* wordt de tong gepresenteerd als een lichaamsdeel dat kan zorgen voor extreem goede en extreem slechte effecten. Net zoals de tong de samenleving kan opbouwen, kan zij deze ook vernietigen. Zij kan God vervloeken, de medemens afbreken en zielen

---

³⁸³ *Den Dnytschen Cathoen, dictum* 11, p. 7-10.

³⁸⁴ *Bouc van seden*, r. 365-368. Een andere mogelijke interpretatie is dat hier bedoeld wordt op zelfcorrectie – het van de mond slaan van laster die iemand zelf wil uitspreken. In dat geval is de blik gericht op de lasteraar zelf en niet op de ontvanger. Zie ook *Der leken spiegel* boek 3, hoofdstuk 3 ‘Hoe hem die mensche houden sal onder die liede ende alrehande wijshede’, r. 515-522. In deze passage gaat het erom hoe men als ontvanger moet omgaan met geruchten [laster moet hier opgevat worden als het uiten van ongeverifieerde persoonsinformatie aan derden].

³⁸⁵ *Den Dnytsche Cathoen, dictum* 12, p. 39, r. 11-14 (zie ook bespreking op p. 57-59: uit bronvergelijking met *Disticha Catonis* blijkt dat er een extra accent op reputatie wordt gelegd in de bewerking van de Middelnederlandse tekst. Net als bij strofe 10, bij *mala damna*, is ‘schade toebrengen’ (*nocere*) veranderd in ‘te schande maken’. Vertel praatjes niet door, dat kan schadelijk zijn (voor wie wordt niet toegelicht), aldus editeur A.M.J. van Buuren.)

vervuilen – 's mens spreekvermogen heeft ontelbaar veel afschrikwekkende nadelen.

Evenals in de hoofdzondeteksten uit het kerkelijke domein worden tong en mond verbeeld als een poort die vuil binnenlaat in het innerlijk van de spreker. De tong (met als variaties mond/lippen/tanden) is een deksel dat een schatkist afsluit, of een muur die een stad beschermt. Deze en andere metaforen die worden gebruikt, lijken op die van het kerkelijke domein. Anders dan in het kerkelijke domein worden metaforen aangedragen om duidelijk te maken dat woorden zorgvuldig moeten worden overdacht eer ze worden uitgesproken. Zo moet een spreker net als een haan zijn, die driemaal met zijn vleugels slaat aler te kraaien. En de spreker dient een hals hebben als van een kraanvogel, want woorden moeten een lange weg afleggen voor ze naar buiten worden gebracht.

Een belangrijke factor in de presentatie van het schadelijk potentieel van gesproken woorden is net als in het kerkelijke domein de boosaardige bron achter de woorden. Sprekers van onvertogen woorden hebben een intentie die bovenal ligt in hun eigenbelang en niet in het belang van de medemens. De intentie, of 'innerlijke aandrift', zorgt er volgens de passages over zot spreekgedrag voor dat de spreker zijn woorden niet kan binnenhouden. Net als in de teksten uit het kerkelijke domein wordt de intentie van zotte woorden gekarakteriseerd in termen die zijn gerelateerd aan de hoofdzonde hoogmoed (pochen) en aan de hoofdzonde woede (kijven).

'Sot' spreken (de eerste groep) is 'onbeheerst spreken', of zoals het in het Middelnederlands wordt aangeduid: zot spreken is 'vele' of 'ydell' spreken. 'Onbeheerst' betekent dat de zotte spreker zijn woorden niet goed overdenkt alvorens deze naar buiten te brengen. Dit gebrek aan overdenken heeft niet alleen een rationele connotatie ('sot' spreken als onoverdacht en impulsief spreken), maar ook een morele. Onbeheerste sprekers anticiperen niet op de schadelijke effecten die hun uitingen op de besproken personen kunnen veroorzaken. Een kijvende spreker kan bijvoorbeeld door zijn woede niet meer het verschil zien tussen goed en kwaad en zal zo eventuele belangen van zijn medemens niet serieus nemen. Volgens de teksten in het corpus dient 'onbeheerst' dus niet alleen maar te worden opgevat als kletsen en zwetsen, waarbij de spreker de woorden eruit gooit zonder na te denken over de consequenties. Iemand die 'sot' spreekt is iemand die niet deugt.

'Sot' wordt in de profaan-ethische teksten tegenover het adjectief 'wise' geplaatst. Volgens het Middelnederlands woordenboek betekent 'sot': zonder verstand, dwaas, dom. Iemand die zich 'sot' gedraagt moet niet opgevat worden als een stereotype dommerik die niet tot tien kan tellen. Binnen de medioneerlandistiek wordt aan de betekenis van 'sot' vooral een

pragmatische connotatie toegeschreven: ‘sot’ is dom in die zin dat iemand zichzelf tekort doet.³⁸⁶ Uit de analyse van ‘sot’ spreekgedrag blijkt echter dat er bij de beoordeling hiervan naast pragmatische motieven (effecten op de spreker zelf) ook morele motieven (effecten op de medemens) een rol spelen. Het adjectief ‘sot’ heeft, in ieder geval wat spreekgedrag betreft, naast een pragmatische dus ook een morele connotatie.

Vleien en lasteren vormen samen de tweede groep ‘onvertogen woorden’. Jan van Boendale noemt deze spreekhandelingen zeer gevaarlijk gedrag en dat lijkt niet onterecht te zijn: de spreker van zowel de vleiende als de lasterende woorden kenmerkt zich door een slechte gezindheid jegens zijn medemens. Vleien heeft een zielsschadelijk en lasteren een gezichtsschadelijk potentieel voor de besprokene. Ook de luisteraar naar laster loopt kans om zielsschade op te lopen, terwijl de handeling zelf een *face-threatening act* is voor de besprokene. Een variabele die lasteren minder schadelijk maakt volgens *Sottenschip* en Boendales *Der leken spiegel* is het aanzien van de besprokene. Laster is niet *face-threatening* voor iemand met een goede naam, omdat de toegesprokene de kritische woorden over diegene niet gelooft. Er is dan dus geen sprake van een perlocutief effect op de toegesprokene dat zich kenmerkt door minder waardering voor de besprokene. Maar wanneer een vrouw die bekend staat als eerbaar over de tong gaat bij scabreuze praat, is de schadelijke impact voor haar juist groter. Ze heeft veel te verliezen, aldus *Sottenschip*.

Vleien en lasteren spiegelen elkaar. De eerste spreekhandeling kenmerkt zich door lof, de tweede door kritiek. Bij vleien wordt de lof rechtstreeks aan de besprokene geuit, bij lasteren achter diens rug om aan anderen. Het uiten van lof en kritiek (de propositionele inhoud van een uitspraak) is op zichzelf niet schadelijk. Kritiek is volgens profaan-ethische bronnen pas schadelijk voor de besprokene wanneer hij achter zijn rug om wordt bekritiseerd (lasteren). Lof is pas schadelijk wanneer de lof rechtstreeks naar de besproken persoon wordt geuit. Dan kan de

---

³⁸⁶ Zie Craun 2007b, p. xii. In de context van schadelijk spreekgedrag in laatmiddeleeuwse *advice literature* of *how-to-manuals* hanteert Edwin D. Craun de term *prudential*, wellicht te vertalen als ‘verstandig’. Dit sluit aan bij de dominante opvatting over ‘soetheit’ en ‘wijsheid’ in de medioneerlandistiek: Van Oostrom 1996a, p. 257-258 en Pleij 2007a, p. 508. Herman Pleij vertaalt ‘wijsheid’ binnen de context van de prozaroman met ‘slimheid’. Binnen de bespreking van *Blome der dengden* van Dirc Potter heeft Frits van Oostrom het Middelnederlandse woord ‘wijsheid’ omschreven als ‘verstandigheid’, ‘slimheid’, ‘handigheid’. Zie ook Pleij 1991, p. 39-40. Pleij spreekt over een verschuiving van het begrip wijsheid naar slimme handigheid, ‘als instrument om het dagelijks leven zo te plaveien dat men aangenaam de eeuwigheid inrolt’ (p. 39). Zie daarnaast Pleij 1990, 2007a, p. 650-655 en 2007b.

toegesprokene hoogmoedig worden en dat is een zielsschadelijk perlocutief effect (*grace-threatening*). Het gaat er dan ook niet om of de inhoud onwaar is of niet. Een vleier kan iemand complimenteren met werkelijke verdiensten, evenals een pocher dit bij zichzelf kan doen. Een lasteraar en een kijver hoeven niet per se leugens te vertellen. De lasteraar is niet zozeer een leugenaar (propositionele inhoud), het gaat erom dat hij persoonlijke, onfraaie elementen van een ander in het publieke domein brengt en zo een perlocutief effect op de toegesprokene teweegbrengt dat schadelijk is voor de besprokene.

Voor de spreesituatie is het dus belangrijk of bepaalde uitspraken in het publieke domein worden gebracht. Daarnaast is de meest kenmerkende variabele in een spreesituatie *gender*. Deze kwam alleen naar voren bij de constructie van 'sot' spreekgedrag en niet bij lasteren en vleien. Vrouwen van aanzien worden genoemd als slachtoffer van scabreuze taal van mannen, echtgenotes kunnen moeilijk geheimen van hun eega's bewaren en pochers zijn mannen.

5 Misdadige woorden

Rondom een dispuut tussen een pachtheer en een pachter (1480)

1 Inleiding

Als woorden daden zijn, kunnen woorden dan ook misdaden zijn? Volgens pachter Heyne van den Eynde wel. In 1480 sprak zijn pachtheer Johan Muetsel in aanwezigheid van de lokale schepensbank in Echt tot Heyne de woorden: ‘meyneydich boeve’. Johan en Heyne waren het al eerder oneens met elkaar in juridische context. Deze situatie is ingebed in een langlopend conflict tussen de beide heren over pachtzaken. De ruzie was beslecht met het opstellen van een contract waarbij ze allebei gezworen hadden om zich aan de afspraken in dat contract te houden. De woorden ‘meyneydich boeve’ van Johan aan het adres van Heyne werden de basis van een grote rechtszaak, gevoerd tot aan het Hoofdgerecht van Roermond. De situatie waarin de uiting werd gedaan, was blijkbaar zo complex dat advies werd ingewonnen bij een hogere rechtsinstantie binnen het Gelderse Overkwartier. Waarom zorgden deze woorden voor zoveel commotie?

In dit hoofdstuk staat deze casus centraal. De rechtszaak uit 1480, over wat in de bron een ‘plurade’ (belediging) wordt genoemd, zal worden benaderd vanuit de linguïstische observatie van Austin en Searle dat woorden perlocutieve spreekhandelingen kunnen zijn die schadelijke effecten voortbrengen. In het licht van hun *speech act theory* worden de woorden van Johan beschouwd als potentieel schadelijke handelingen. Met behulp van een taaltheoretische analyse van een ‘wyssenis’ (een advies over een vonnis van een rechtszaak – hier van het Hoofdgerecht van Roermond – aan een lagere rechtbank) over het dispuut tussen pachtheer en pachter in

1480 zal worden nagegaan hoe woorden in bepaalde omstandigheden konden transformeren van een potentieel rechtvaardige naar een misdadige uiting. Gekeken wordt naar de schadelijke effecten van misdadige woorden, welke maxims daarbij eventueel worden overtreden en of er sprake is van uitingen als *grace-* en *face-threatening acts*. Bovendien is er aandacht voor relevante variabelen van de spreek situatie waarin de spreekmisdadigheid heeft plaatsgevonden.

Om deze bron enige context te bieden is gekeken naar overeenkomstige elementen in de lokale wetgeving over soortgelijke beledigende woorden als ‘meyneydich boeve’ in lokale keurboeken en enkele vonnissen. Deze bronnen bestaan uit verordeningen die onder de jurisdictie van het lokale bestuur vielen, net zoals bij de zaak van Johan Muetsel en Heyne van den Eynde. Op dit type overtredingen stond meestal een geldboete, deels te betalen aan de wetgever en deels aan het slachtoffer.³⁸⁷

Ook wordt de rechtszaak vergeleken met de uitkomsten van het onderzoek naar zondige en onvertogen woorden in teksten uit respectievelijk het kerkelijke en het profaan-ethische domein. Het voert te ver om het discours van de ongetemde tong zoals dat in deze domeinen naar voren komt, bekend te veronderstellen bij de schepenbank van Echt en het Hoofdgerecht van Roermond. En, zoals in de inleiding al is aangegeven, deze casestudy heeft in de context van dit literair-historische onderzoek de status van een verkenning; het doet op deze gelimiteerde basis van de gebruikte bronnen slechts beperkt recht aan de rijke verzameling van dergelijk rechtshistorisch archiefmateriaal. Een vergelijking tussen de casestudy en de bronnen uit de hierboven behandelde kerkelijke en profaan-ethische domeinen kent daarom noodgedwongen zijn beperkingen. Toch lijkt de ‘plurade’-zaak tussen Johan Muetsel en Heyne van den Eynden op bepaalde punten te resoneren met het corpus uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd. Na een beschrijving van het corpus (paragraaf 2) en de achtergrondinformatie van de rechtszaak (paragraaf 3), volgt er een analyse van de rechtszaak zelf in vijf fasen (paragraaf 4). Vervolgens wordt nader ingegaan op de straf die het slachtoffer van de spreekmisdadigheid eiste (paragraaf 5-7). Tot slot komen twee relevante variabelen van de spreek situatie waarin de misdadigheid is gepleegd aan de orde (paragraaf 8).

---

³⁸⁷ Vrolijk 2004, p. 59-65.

2 Corpus

De optekening van de rechtszaak tussen Johan Muetsel en Heyne van den Eynde is onderdeel van een verzameling ‘wysnissen’ van het Hoofdgerecht van Roermond tussen 1459 en 1487, dat het *Nye boeck* wordt genoemd – er is ook een *Alde boeck*, dat de periode tussen circa 1400 en 1459 beslaat. Het Hoofdgerecht van Roermond gaf een advies (‘wyssenis’) aan de schepenbank van Echt, die eveneens de dorpen Maasbracht en Roosteren vertegenwoordigde.³⁸⁸ Het Hoofdgerecht was het belangrijkste gerechtsorgaan van het Overkwartier, een van de vier kwartieren van het hertogdom Gelre – tegenwoordig voornamelijk gelegen in de provincie Limburg.³⁸⁹

Het is lastig om zicht te krijgen op degenen die het *Alde* en *Nye boeck* hebben gebruikt. Er zijn afschriften (regesten) van deze ‘wysnissen’ overgeleverd die in het bezit zouden zijn van juristen, ‘rechtspraktizijns’ in de woorden van J.K.Th. Janssen de Limpens die een editie van het *Alde* en *Nye boeck* heeft gemaakt. Janssen de Limpens toont aan dat zij in ieder geval tot aan de optekening van het officiële landrecht uit 1619 als gezaghebbende jurisprudentie in Gelre hebben gefunctioneerd. Ook in het landrecht uit 1619 is de invloed van de ‘wysnissen’ aanwijsbaar.³⁹⁰

Of de bron zeggingskracht heeft gehad voor gebieden buiten Gelre is de vraag. Men moet rekening houden met een grote regionale variatie. Zo heeft Sandy Bardsley in haar onderzoek naar ‘scheldende vrouwen’ in laatmiddeleeuwse keuren en vonnissen in Engeland gewezen op de grote regionale en zelfs lokale verschillen in juridische omgang met deze specifieke groep spreekmisdadigers. Ook bijna elke stad in de Lage Landen in de late middeleeuwen had zijn eigen regelgeving, gebruiken en privileges.³⁹¹ Vanuit deze specifieke bron kunnen dus geen uitspraken gedaan worden over andere regio’s en ook niet over andere periodes –

---

³⁸⁸ Janssen de Limpens 1953, p. xiii-xvi. Henk ’t Jong geeft een andere definitie van ‘wyssenis’: ‘een gewoonterrechtelijke uitspraak, dikwijls door een volksvergadering, zoals Drentse etstoelvonnissen’ (’t Jong 2008, p. 73). De rechtszaak wordt ook genoemd in Hermesdorf 1980, p. 221-223.

³⁸⁹ Deze bronnen zijn verkend aan de hand van de uitgegeven keurboeken in de serie Werken der Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht. Voor meer informatie over deze serie zie <http://www.rechtsgeschiedenis.org/54-Stichting+OVR.html> [30/07/2013]. Daarnaast staan er bronnen in het tijdschrift van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht: *Verslagen en Mededelingen* 1900-1917. Ook is gebruik gemaakt van de edities van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.

³⁹⁰ Janssen de Limpens 1953, p. xiv-xv.

³⁹¹ Janssens 1998, p. 16.

zeker niet als generalisatie van het centrale tijdvak van dit boek, 1300-1550. Bovendien is er sprake van een gecompliceerde gelaagdheid en verdeling van rechtssystemen. Er zijn verschillende rechtskringen, ieder met zijn eigen rechtbank en rechtsstelsel: niet alleen grafelijke en lokale schepenbanken (onder gezag van de lokale heer), maar ook kerkelijke rechtbanken, rechtbanken van gilden et cetera.³⁹²

Bovendien kan een misdadige uiting zoals deze in de bronnen is opgeschreven – zoals de ‘wyssenis’ van de zaak Van den Eynde-Muetsel – niet gelijk worden gesteld aan de uiting zoals deze in werkelijkheid is gedaan. Is ‘meyneydich boeve’ wel werkelijk de uitspraak die Johan Muetsel heeft gedaan? Men moet bijvoorbeeld rekening houden met de interpretatie van degene die de uitspraak heeft genoteerd. En hoe heeft Johan Muetsel die woorden bijvoorbeeld geuit: schreeuwend, op een zakelijke toon of op een andere wijze? Zoals in de inleiding van dit boek uiteen is gezet, is de mate waarin een uiting als misdadig wordt beschouwd mede afhankelijk van factoren die niet te representeren zijn op schrift. De waarde is gebonden aan de specifieke spreek situatie op een unieke plaats, een uniek moment en met een niet te reconstrueren toon (volgens linguïst Dell Hymes).³⁹³ Woorden zijn vluchtig in die zin. Waarom woorden als schadelijk en misdadig worden beschouwd, hangt af van een situatie waar de bron geen volledig zicht op geeft.

De bron geeft daarnaast weinig informatie over de motivaties van het Hoofdgerecht om tot de specifieke ‘wyssenis’ te komen, waardoor pogingen om die motivaties te reconstrueren deels op (ontoelaatbare) speculatie berusten. Aan de andere kant hebben Jan Dumolyn en Jelle Haemers, in de context van hun bronnen over politiek-subversief spreekgedrag in laatmiddeleeuwse Vlaamse steden, betoogd dat de aan de rebellen toegeschreven woorden in hun bronnen (politieke en juridische documenten, kronieken, fictionele teksten) toch vrij letterlijk mogen worden genomen. Om de ‘wyssenis’ te legitimeren, was het juridisch gezien van het grootste belang dat de bronnen een nauwkeurige weergave waren van de als misdadig beschouwde uitingen.³⁹⁴

Bij zowel de ‘wyssenis’ als de stadskeuren over ‘quade woerden’ is het daarnaast de vraag of de wetten en adviezen in deze bronnen daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Zo merkte de Duitse historicus Gerd

---

³⁹² Lesaffer 2008, p. 285. Zie bijvoorbeeld Frederiks 1918 en Godding 1987.

³⁹³ Zie hoofdstuk 2, p. 37-38 van de onderhavige studie.

³⁹⁴ Dumolyn en Haemers 2012, p. 51-52. Zie voor dergelijke overwegingen voor juridische bronnen van spreekmisdaden in de context van de eerste kolonisten van New England: Kamensky 1997, p. 10-15.

Schwerhoff op dat bijvoorbeeld in het *Regensburger Stadtrecht* bij de spreekmisdad meined 'op papier' een wrede straf stond. De meinedpleger moest door middel van een haak door zijn tong opgehangen worden aan een schandpaal. In praktijk echter is deze straf nauwelijks voltrokken.³⁹⁵ Anderzijds zijn er voorbeelden uit Zürich waaruit blijkt dat maar liefst 73 procent van blasfemiezaken daadwerkelijk tot een straf leidde. Het ging hier niet om 'wrede' straffen, maar om lichtere geldboetes. Schwerhoff kent echter ook voorbeelden van het daadwerkelijk uitvoeren van zware straffen voor blasfemie in het Zuiden van Duitsland rond het midden van de veertiende eeuw.³⁹⁶

3 Achtergrondinformatie 'plurade'-zaak

De rechtszaak vond plaats in een turbulente tijd in het Gelderse Overkwartier. De stad Echt (die stadsrechten kreeg in 1343) bevond zich gedurende de Gelderse onafhankelijkheidsstrijd tussen 1477-1482 midden in de chaos van de oorlogvoering. Gelre was ingenomen door Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, maar kwam in opstand toen Karel in 1477 overleed en werd opgevolgd door zijn dochter Maria van Bourgondië. Het werd een langdurige en uiteindelijk onsuccesvolle strijd om onafhankelijkheid. Hoewel Gelre in 1480 een alliantie aanging met de Franse koning Lodewijk XI, lukte het de Bourgondiërs om het Overkwartier in datzelfde jaar te heroveren.

De schepenbank van Echt bestond uit vier schepenen uit Echt, twee uit Maasbracht en één uit Roosteren. Bekend is dat het Gelderse Overkwartier in 1423 bestond uit 61 schepenbanken.³⁹⁷ Het procesrecht uit de bron was niet afwijkend van het middeleeuws recht in het hertogdom Gelre rond 1480.³⁹⁸ De juridische procedure begon met een aanklacht bij de schout van een lokale rechtbank waarna de schout een bode verzocht om de beschuldigde te dagen. Wanneer de beschuldigde was gedaagd, herhaalde de eiser zijn vordering, lichtte hij deze toe en legde hij bewijsmateriaal voor aan de schepenbank ('dingt zick op syne konde'). Het bewijs kon uit zowel oraal (getuigen, eed) als schriftelijk materiaal bestaan. De gedaagde diende direct te reageren, door de vordering van de eiser te erkennen of te bevechten. In het laatste geval zou hij een onschuldseed willen afleggen ('dingt sick borch [eed] ind onschoult aan) en zich

---

³⁹⁵ Schwerhoff 1995, p. 264. Zie ook Lindorfer 2003, p. 38 voor Franse voorbeelden in de late middeleeuwen.

³⁹⁶ Schwerhoff 1995, p. 263. Zie ook Lindorfer 2003, p. 38-39.

³⁹⁷ Janssen de Limpens 1953, p. ix.

³⁹⁸ Janssen de Limpens 1953, p. xxviii.

verdedigen. Daarna deed de bank een uitspraak ('wysen').³⁹⁹ Kwam de schepenbank er niet uit, dan bracht zij de gedingstukken ter beoordeling aan een hogere rechtbank, het zogenaamde 'ter hoofdvaart gaan'. Wanneer de schepenen uit Echt vastliepen, konden zij zich voor adviezen ('hoofdleringen') wenden tot het Hoofdgerecht van Roermond. Het was dus niet een zaak van 'hoger beroep', maar het hielp de lagere schepenbanken om een beslissing te nemen. Niet Roermond, maar de schepenbank van Echt deed de uiteindelijke uitspraak.⁴⁰⁰

4 De 'plurade'-zaak in vijf fasen⁴⁰¹

In de rechtszaak tussen pachtheer Johan Muetsel en pachter Heyne van den Eynde kunnen vijf fasen worden onderscheiden:

- 1) uitdaging van Johan Muetsel
- 2) reactie van Heyne van den Eynde
- 3) advies over de beschuldiging
- 4) onderhandeling over de straf
- 5) advies over de straf

Fase 1: uitdaging van Johan Muetsel

Zoals in de inleiding al is aangegeven is de 'plurade'-zaak ingebed in een al langer lopend conflict tussen de twee mannen over de pacht van het huis waarin Heyne woont. Ter beslechting van het conflict hadden ze een schriftelijke overeenkomst gesloten. Het is pachtheer Johan Muetsel die het dispuut opnieuw op scherp stelt.

Zijn spreekhandeling is namelijk een doelbewuste aanval. De woorden 'meyneydich boeve' worden in de bron niet geconstrueerd als het uiten van een onsympathieke mening, die hij in een vlag van woede voor het gerecht van Echt uit. 'Meyneydich boeve' wordt door de schepenbank en door Heyne gezien als een bewust geuite beschuldiging van meened, waarbij Johan de intentie heeft om Heyne sociale en juridische gezichtsschade toe te brengen op rechtmatige juridische gronden. Hij probeert zijn aantijging te onderbouwen door schriftelijke bewijzen aan te dragen en mensen te laten getuigen. Zo haalt hij een onder ede afgenomen verklaring aan van een pachtovereenkomst die is opgesteld in vroegere stadia van het conflict.

---

³⁹⁹ Janssen de Limpens 1953, p. xxviii-xxix.

⁴⁰⁰ Janssen de Limpens 1953, p. xx-xxi.

⁴⁰¹ Zie ook Veldhuizen 2013, waarbij de 'plurade'-zaak wordt geanalyseerd vanuit de *game theory* van Pierre Bourdieu.

Ind soe stonde in der cedulen [contract], dat Heyneen den hoff luyckich [omheind] halden solde, des hy nyet gedaen en hedde ind hedde huem dairvur gezwoeren.

Heyne zou deze eed hebben gebroken, omdat hij bepaalde pachtverplichtingen niet zou zijn nagekomen. In dit geval gaat het om het omheinen van de 'hoff', de tuin.

De eerste klap die Johan uitdeelt in de strijd tussen de mannen lijkt raak te zijn. Heyne staat op een flinke achterstand en bevindt zich in een uiterst kwetsbare positie. Als de schepenbank van Echt overtuigd is van de waarheid van de beschuldiging van Johan, dan heeft dit grote gevolgen voor Heyne. Hij wordt dan veroordeeld voor meened. Als hij niet in staat is om voor de rechtbank de bewijslast van Johan te pareren, loopt hij de kans om zijn juridische gezicht te verliezen. Als straf voor het plegen van meened kan Heyne namelijk 'infaam' worden verklaard.⁴⁰² Dat maakt de verbale aanval van Johan tot een *face-threatening act* voor Heyne. De beschuldiging van Johan en daarmee de (dreigende) infamering van Heyne kon grote juridische én maatschappelijke gevolgen hebben voor Heyne, die het voor hem onmogelijk maakten om nog een rol van betekenis te spelen in de maatschappij.⁴⁰³ Het stond gelijk aan het verliezen van bepaalde rechten, bijvoorbeeld het recht om zichzelf te verdedigen tegen valse beschuldigingen, of om als getuige op te treden.

Ook volgens een verordening in *Dat gulden boeck* van Kampen diende de meenedpleger publiekelijk te worden afgeroepen als iemand die 'geen goed mens' is. Bovendien mocht hij niet meer als getuige optreden in rechtszaken.⁴⁰⁴ In het profaan-ethische domein wordt meened eveneens

---

⁴⁰² Het uitgangspunt bij een 'juridisch gezicht' is dat iemand betrouwbaar is tot het tegendeel is bewezen. Akehurst 2003, p. 79. Zie ook Stewart 1994, p. 57-58.

⁴⁰³ Akehurst 2003, p. 81 en Nijdam 2008, p. 284-289. Han Nijdam laat zien dat het sociale gezicht en het juridische gezicht in de context van de samenleving van vrije mannen in laatmiddeleeuws Friesland nauw aan elkaar zijn verbonden.

⁴⁰⁴ Kampen, *Dat gulden boeck* (1329-1450), p. 162. Zie ook Antwerpen (midden van de 14de eeuw-1419), nr. 148, p. 42: 'So wie verwonnen word van meneede hi en mach ghene orkonde daer na op yemene doen'. In Elburg was de straf voor meened anders, namelijk een boete van 6 pond en een permanente ontzegging om lid van de 'stat raet' te worden – Elburg (ca. 1390), nr. 13, p. 46 en daarnaast Elburg (ca. 1467), nr. 37, p. 76. In Leiden (vóór 1370) boek 3, nr. 5, p. 24 stond op meened een boete van 5 pond of een verbanning van een half jaar. Zo kende Utrecht aan het begin van de zestiende eeuw de bepaling dat 'lichte' personen die 'te kwader naam en faam bekend stonden', geen eerherstel voor de rechtbank konden verwerven en geen rechtszaken wegens belediging konden aanspannen.

gepresenteerd als *face-threatening act* voor de spreker. Zo stelt Dirc Potter in *Blome der doechden* dat mensen die erom berucht staan vaak te liegen, niet mogen getuigen: ‘Noch sy en souden mit rechte gheen ghetuych moghen draghen die mit ghewoente van lieghen beruecht sijn’.⁴⁰⁵

Het is echter belangrijk om rekening te houden met variabelen als status of *gender* van de meenedplegers die infaam dreigen te worden verklaard. Geldt het bezitten van een juridisch gezicht voor alle lagen van de samenleving en voor zowel vrouwen als mannen? Is het risico om infaam verklaard te worden voor mannen en vrouwen in hoge posities groter of juist kleiner? De ‘regels’ konden verschillen voor rivalen die een andere sociaaleconomische verhouding hadden, of voor bijvoorbeeld vrouwen onderling en mannen versus vrouwen. Waren er grote landelijke, regionale of lokale verschillen in de invulling en status van het juridische gezicht? Op basis van deze casestudy kunnen daar geen uitspraken over worden gedaan. Belangrijk is wel om te beseffen dat het in deze casestudy specifiek gaat om twee mannen die niet elkaars sociaaleconomische gelijke zijn.

Fase 2: reactie van Heyne van den Eynde

Op dit punt van de strijd maken de beide rivalen kans om te winnen. Er is sprake van een patstelling, waarin de rechtbank van Echt zich wendt tot het Hoofdgerecht van Roermond voor advies. Als tegenzet wil Heyne aannemelijk maken voor het Hoofdgerecht dat Johan niet de waarheid spreekt en dat zijn beschuldiging van meened op niets is gebaseerd. Hij dient te laten zien dat er ten onrechte sprake is van een gezichtsbedreigende situatie voor hem.

Heynee van ghen Eynde claicht oever Johan Muetsel ind [en] seeght, hy hebbe vur den gerichtzbanck van Echt gestanden, dair huem Johan Mutsel oneerlicke woirde oversacht [ten laste gelegd] ind gesacht hebbe, hy were eyn meynedich boeve ende hed huem eynen meynedigen eyt gedaen, dat wolde hy bewijsen mit scholtet [schout] ende schepenen, dat Heynee haipt nyet en is ende Johan nimmermeir oever huem end sall konnen bewysen ind heysscht huem vur die smelicke oneerlicke woirde M Ryns gulden off soe groet ind soe cleyne als der scepen mit ordel wysen sall, dat hy

---

Berents 1985, p. 115. Zie daarnaast De Win 1991, p. 28: ‘iemand die eerloos was geworden in recht, kon immers onmogelijk in ambten en bedieningen gehandhaafd blijven die gezag vereisten en respect moesten afdwingen’.

⁴⁰⁵ *Blome der doechden*, 10^e bloem *loeghen*, p. 37.

huem dairmit mysdaen sall hebben ind wes Heynee konde heeft,
dingt hy sich aen.⁴⁰⁶

Heyne van den Eynde beargumenteert dat de beschuldiging ongegrond was. De uiting van Johan wordt volgens het Roermondse *Nye boeck* door Heyne getypeerd als ‘smelicke oneerlicke woirde’, dus ‘beledigende (smadelijke) en niet lofwaardige (letterlijk ‘oneervolle’) woorden’.⁴⁰⁷ Heynes argumentatie van deze typering omvat drie elementen. Het eerste element is inhoudelijk: Heyne zegt dat zijn hek al kapot was voordat hij het huis betrok. Het tweede element is procesmatig: hij stelt dat enkele getuigen van Johan niet rechtsgeldig zijn.

Heynee kalentirden [maakte bezwaar tegen] die konde want sy
Johans brodelinge ind partych waren ind ouch eynsdeils bastart
weren.⁴⁰⁸

Twee getuigen zijn namelijk bedienden en zijn dus niet neutraal in hun oordeel. Bovendien waren zij deels bastaard en mochten daarom niet getuigen in een beledigingszaak.⁴⁰⁹ Het derde en laatste element is dat hij zijn goede naam ter verdediging voert. Drie van de zes getuigen die in de rechtszaal aanwezig waren en de schepenbank van Echt waren bereid om Heyne als goed en eerbaar persoon te typeren (‘eynen gueden eerbaren man’).

Fase 3: advies over de beschuldiging

De volgende stap is de fase waarin het Hoofdgerecht van Roermond het advies (‘wyssenis’) uitbrengt aan de schepenbank van Echt. Wat is het perlocutieve effect van de uiting van Johan Muetsel op de schepenen van Roermond, nadat Heyne zijn verdediging heeft gevoerd? Is zijn beschuldiging geloofwaardig en zijn zij ervan overtuigd dat hij de waarheid spreekt?

Wyssenis der scepenen van Ruremunde: nai der claichten, antwoirden ind konden, soe en heeft men noch sulcke konde nyet gehoirt; Johan Muetsel en hebbe Heyneen mercklichen mysdaen sunderlingen want dat vur den gericht geschiet were ind sal huem beteren by den

---

⁴⁰⁶ Roermond, *Nye boeck* (1459-1487), nr. 213, p. 255.

⁴⁰⁷ Roermond, *Nye boeck* (1459-1487), nr. 213, p. 255.

⁴⁰⁸ Roermond, *Nye boeck* (1459-1487), nr. 213, p. 255.

⁴⁰⁹ Janssen de Limpens 1953, p. xxx.

frunden off sy den frunden gescheiden konnen ind offz die vrunden nyet gefynden en konnen, soe sal tgericht die beteringe leren.⁴¹⁰

Ondanks zijn schriftelijk bewijs acht de rechtbank de beschuldiging van Johan niet overtuigend genoeg. De schepenen van Roermond zijn van mening dat Johan Heyne aantoonbaar onrecht heeft aangedaan, in het bijzonder omdat Johan zijn uitspraak deed voor het gerecht. Met behulp van ‘vrunden’, officiële bemiddelaars, moeten zij tot een schikking komen. Komen zij er niet uit, dan dienen ze zich weer tot het Hoofdgerecht van Roermond te wenden. Dit beïnvloedt de posities van zowel pachtheer Johan als pachter Heyne aanzienlijk. Als gevolg van de mislukte poging om Heyne te laten veroordelen voor meened, wordt Johans uiting nu gezien als een doelbewuste en onrechtmatige poging om Heynes sociale en juridische gezicht te beschadigen. In plaats van Heyne is Johan nu degene die een spreekmisdaad heeft gepleegd. Dezelfde uiting is getransformeerd van een potentieel rechtvaardige uiting tot een misdaad in de cognitie van de schepenen van het Hoofdgerecht van Roermond.

Anders dan bij de vergelijkbare categorieën *detractio*, ‘clappen’ of ‘achtersprake’ in het kerkelijke en het profaan-ethische domein is het bij deze uitspraak dus wel degelijk van belang of de woorden gelogen zijn of niet. De ‘plurade’ moet opgevat worden als een beschuldiging in de context van de rechtbank die niet bewezen wordt geacht. Zouden de schepenen van Echt de beschuldiging wel als waar hebben beschouwd, dan was er geen sprake van een spreekmisdaad. Sterker nog, dan was Heyne en niet Johan in de beklagdenbank terechtgekomen. Het coöperatieprincipe van kwaliteit speelt dus een cruciale rol.

Dat beschuldigende karakter van strafbare woorden laten ook de lokale keurboeken in de Lage Landen zien. Veel expliciet genoemde strafbare woorden kunnen worden geplaatst in de categorie ‘valse beschuldigingen van misdaden’: moordenaar, dief, verrader, vervalser. De beschuldiging van Johan, ‘meenedpleger’, staat expliciet vermeld in een aantal laatmiddeleeuwse Middelnederlandse stedelijke verordeningen, zoals in het *Stadregt van Goor*. Andere specifieke voorbeelden van beschuldigende ‘quade’ woorden zijn bij mannen bijvoorbeeld: ‘schalk’, ‘hoerenzoon’, ‘leugenaar’, ‘verrader’, ‘bastaard’ of ‘eerloos man’.⁴¹¹ Voorbeelden van

---

⁴¹⁰ Roermond, *Nye boeck* (1459-1487), nr. 213, p. 255-256.

⁴¹¹ Goor (einde veertiende eeuw), nr. 1, p. 7 (‘mener’ en daarnaast ‘hoer’ en ‘horensoen’), Elburg (ca. 1467), nr. 18, p. 72 (‘dyeff’, ‘moedener’, ‘hoere’, ‘hoerkynt’, ‘verrader’, ‘vals man’). Zie ook Groningen (ca. 1467), nr. 138 en 139, p. 52-53 en Vianen

scheldwoorden voor vrouwen zijn ‘hoer’ (niet in professionele zin, maar als iemand die het niet nauw neemt met de huwelijks trouw), ‘dievegge’ en ‘nachtmerrie’ (nachtelijke kwelgeest).⁴¹² Een verordening in Wittem uit 1550, niet ver van de stad Echt, omschrijft in een bepaling over scheldwoorden dat ze strafbaar zijn als men ze wil ‘bewisen’ – dus wanneer ze bewust als valse aanklacht zijn bedoeld. De Harderwijker scheldwetten vermelden dat de beschuldiging onjuist moet zijn, wil de uiting strafbaar zijn.⁴¹³

De bovengenoemde keuren gaan echter over misdadige woorden zonder de verzwarende omstandigheid van de lokale rechtbank als variabele te noemen. Dit element is in de ‘wysseis’ van de rechtbank zeer relevant genoemd (‘want dat vur den gericht geschiet were’).⁴¹⁴ Waarschijnlijk was de uiting van Johan daarmee ook gezichtsbedreigend voor de schepenbank van Echt. Johans woorden zijn geïnterpreteerd als een misdaad tegen de juridische lokale autoriteiten. Een ‘plurade’ moet dus niet alleen opgevat worden als een belediging, een gezichtsbedreigende uiting. De misdaad is nader te duiden. Een ‘plurade’ is een valse aanklacht die niet in een vlaag van woede is geuit, maar als doelbewuste poging in de officiële *setting* van een rechtbank om het gezicht van de ander op juridische wijze te bedreigen. De uiting ‘meyneydich boeve’ zou niet gezichtsbedreigend zijn geweest, voor zowel Heyne van den Eynde als voor de schepenen, wanneer ze buiten de rechtszaal zou zijn geuit. Als dezelfde woorden in de privésfeer waren geuit, of zelfs op straat – weliswaar publiek, maar geen officiële juridische ruimte – dan waren ze waarschijnlijk niet strafbaar geweest.

(uitvaardiging van de heer van Vianen Willem van Duvenvoorde uit 1336), nr. 13, p. 126 (iemand voor leugenaar uitmaken), Hasselt NL (vijftiende eeuw), nr. 12, p. 36 (dief, hoer of verrader of iemands ouders dief of hoer noemen). Voor andere voorbeelden: zie Berents 1985, p. 113-115 (hij noemt Harderwijk (tweede helft vijftiende eeuw), nr. 107, p. 17 en nr. 127, p. 19) en Vanhemelryck 1981 261-262, met voorbeelden uit het Brusselse *Witcorrectieboek* (rekeningen van gerechtsofficieren).

⁴¹² Bremmer 1996, p. 26-28.

⁴¹³ Wittem (1550), nr. 72, p. 42, Harderwijk (tweede helft vijftiende eeuw), nr. 107, p. 17, ‘dair de scepen den man off wijff niet vuer en kennen’. Zie ook Sneek (1456), nr. 106, p. 95-96. Opmerkelijk in een ‘scheldebepaling’ van Bolsward (1455) is de toevoeging ‘of het nu waar is of niet’ (Bolsward (1455), p. 36 nr. 96). Met andere woorden: ook al is de beschuldiging terecht en heeft men niet gelogen, dan nóg was de spreker strafbaar. Dit lijkt echter een uitzondering te zijn. Zie Van Meeteren 2006, p. 285 voor dezelfde observatie over mannelijke en vrouwelijke scheldwoorden in de zeventiende eeuw.

⁴¹⁴ Roermond, *Nye boeck* (1459-1487), nr. 213, p. 256.

Fase 4: onderhandeling over de straf

Heyne klaagt Johan vervolgens aan voor de misdaad ‘meyneydich te scelden vur gericht’. In deze fase van de strijd leidt de uiting van Johan tot een andere consequentie. Omdat Heyne ten overstaan van de schepenenbank van Echt onrechtmatig was beschuldigd van meineed, eist Heyne genoegdoening voor het gedane onrecht. Blijkens de bron is de poging om de twee rivalen met lokale bemiddelaars (‘vrunden’) te verzoenen op niets uitgelopen, want de bron vermeldt een tweede uitspraak van Roermond in deze zaak. Heyne eist een uitgebreide en in moderne ogen wellicht curieuze straf, die is samengesteld uit verschillende componenten. Heyne wil dat Johan hem een financiële schadeloosstelling geeft en twee pelgrimages doet.

Daarnaast staat hij op een zogenaamde *amende honorable*, ook wel aangeduid als ‘eerlijke betering’ die de gezichtsbedreigende situatie voor Heyne zou herstellen (‘beteren’). Johan dient met twee kaarsen in de hand en letterlijk in zijn hemd in processie achter de priester aan het kerkhof rond te lopen en daarna ten overstaan van de kerkgangers en de schepenenbank Heyne om vergeving te vragen. Het eenvoudigweg uiten van formuleringen als ‘het spijt me’ is niet voldoende. Johan dient excuses maken met de volgende woorden:

Ik heb de beschuldiging dat Heyne een ‘meyneydich boeve’ is ‘gedicht ind gelagen’ [bedacht en leugenachtige uitgesproken], ik houd hem voor een goede man en bid hem of hij mij ‘omme Gaitswille’ mag vergeven.

Niet alleen zou Johan dan nadrukkelijk moeten vertellen dat zijn woorden niet op waarheid berustten, maar ook dat hij Heyne van den Eynde als een ‘gueden man’ beschouwt. Bovendien moet hij Heyne om vergeving vragen. Heyne eist dat de excuses op een van de meest openbare plekken van de stad worden gedaan: in de kerk tijdens de zondagsdienst ten overstaan van alle parochianen. Ook moet Johan blootshoofds en in onderkleding met twee kaarsen in de hand in processie rond het kerkhof gaan en een kaars bij het kruis van Christus en bij het beeld van Maria neerzetten.⁴¹⁵

---

⁴¹⁵ Zie Vrolijk 2004, p. 438-439 over het reputatieschadelijk effect van het dragen van de onderkleding. Het kledingstuk ‘drukt totale onderwerping en weerloosheid uit en dat moet een grote vernedering zijn geweest’, aldus Marjan Vrolijk. Berents (Berents 1985, p. 72) geeft aan dat er in Utrecht voor verbale ‘injurien’ het *amende honorable* vooral vóór 1425 werd gegeven. Tussen 1425-1430 bestond de straf uit verbanningen, daarna vooral uit geldboetes. Zie Glaudemans 2004, p. 124 en Trio en De Smet 2006 over het gebruik van de kerk door seculiere rechtsinstanties.

Fase 5: advies over de straf

Het Hoofdgerecht van Roermond adviseert de schepenbank Echt het volgende vonnis te geven in de ‘plurade’-zaak Van den Eynde versus Muetsel:

Wyssenis der scepenen van Ruremunde: nae den vurwyssenis, dat Johan Muetsel Heyneen mercklicken mysdaen heeft ind Heyneen beteren sall, soe sall Johan vur den gericht komen bloetsheufftz ind seggen, die woirde, die hy oever Heyneen gesacht hebben, die hebbe hy gedacht ind gelogen ind halde heum vur eynen eirberen man ind bidde huem omme Gaitswille, dat hytt huem vergeve ind sall huem dairtue gaen drye wege tussen dit ind sent Remeysmisse neestkomende, den eynden te Romen, den anderen Tonser Vrouwen ten Eensedel ind den dorden tsent Joist op ghen Zee ind allet den eynen nae den anderen als hy thuys komen is ind bringen liggende off levendige konde van yegelicken wege off soe mennige myle soe mennich pont elck 1 flems ind Johan is op den kost want hy in der mynne ind nyet in den rechten by den gericht blyven en wolde [mocht].

De schepenen van Roermond stellen dat Johan Heyne onrecht heeft aangedaan en zich moet ‘beteren’, dus boete moet gaan doen door zich met Heyne te verzoenen en de gezichtsbedreiging voor Heyne weg te nemen. Johan dient maar liefst drie bedevaarten te maken. Hij moet bij thuiskomst bewijsmateriaal meenemen om aan te tonen dat hij daadwerkelijk op bedevaart is geweest of hij moet voor elke mijl die hij zou moeten afleggen een Vlaamse pond betalen. Bovendien is Johan weliswaar verzoend met de rechtbank (‘in der mynne’), maar hij kan niet ‘in den rechten’ van het gerecht blijven – wat waarschijnlijk betekent dat hij niet het recht heeft om zich voor toekomstige geschillen tot de rechtbank te wenden. Tot slot zou er ook een *amende honorable* moeten komen, waarin Johan Heyne om vergeving dient te vragen. Niet in de kerk maar in de rechtszaal dient Johan zijn uitspraak te herroepen en zijn excuses te maken – blootshoofds en met het uitspreken van de woorden:

Ik, Johan Muetsel, heb gezegd dat Heyne van den Eynde een ‘meyneydich boeve’ is. Ik heb dat ‘gedacht ind gelogen’. Ik beschouw Heyne van den Eynde als een eerbare man en vraag hem om vergeving.

5 De straf: *amende honorable*

De eis van Heyne lijkt in moderne ogen wellicht wat overtrokken. Waarom was een eenvoudig excuus niet voldoende? De eis van Heyne was in ieder geval niet uniek in de Lage Landen. Er zijn voorbeelden waarbij het *amende honorable* (of variaties daarvan) werd gevonnist als straf voor een valse beschuldiging en/of belediging. Volgens een vonnis uit 1494-1495 ontving Jan van Molle het *amende honorable* als straf vanwege het beledigen van Brusselse wethouders. Hij diende blootshoofds, barrevoets, in zijn hemd en met een kaars in de hand een route te lopen van de gevangenis naar de wethouders en over de Brusselse markt tot aan de Zavelkerk. Omdat hij de belediging in Mechelen had geuit, moest hij, na acht dagen gevangenschap, nog eens met kaars en in onderkleding een route lopen in Mechelen – vanaf de Korenmarkt tot de Sint-Romboutskathedraal.⁴¹⁶ Volgens een vonnis uit 1354 was Liesbette van Zantvoorde eveneens veroordeeld tot een *amende honorable*. Ze moest blootshoofds en in haar onderkleding ('in haren roc') een bepaalde publieke route lopen en daarnaast moest ze een bedevaart maken. De aanklacht luidde: het uiten van 'quade despitiouse' (smadelijke) woorden tegen Coppine van Lichtervelde. Bij herhaling zou ze op zondag 'in processien' moeten gaan in meerdere parochiekerken, zodat ze nog meer reputatieschade zou lijden.⁴¹⁷

De bedevaart als onderdeel van het *amende honorable* is ook genoemd in een bepaling uit het dorp Wittem die 70 jaar na deze rechtszaak is opgeschreven (1550). Het dorp maakt deel uit van dezelfde streek als Echt en Roermond. Uit dit citaat blijkt dat de belediger, hoewel zonder de kaars, de processie en de linnen onderkleding, in de kerk tijdens de hoogmis zijn excuses moest maken. Daarnaast moest de veroordeelde een bedevaart maken, maar in plaats daarvan kon hij ook een boete betalen:

Wan jemandt den anderen op syn eer sprecht ende segt hy waer een dief offt meynedig offt diergelycken, ende wolt bewiesen, ende hy wordt dan daerom beclaegt, ende en cost dan nyet bewysen, als sy voor recht quemen, soe weer der geene die de woorden gesproken

---

⁴¹⁶ Vanhemelyck 1981, p. 261 (vonnis uit 1494-1495). Ook werd er een *amende honorable* gevonnist wanneer een schepen was beledigd. Zie De Win 1991, p. 138 (Zuidelijke Nederlanden).

⁴¹⁷ Cannaert 1835, p. 154-156. Zie voor andere (hier: zestiende-eeuwse) voorbeelden: Vrolijk 2004 en Berents 1985, p. 52 en De Win 1991, p. 47 noot 31 (de laatste secundaire bron geeft een Franstalig voorbeeld uit Dinant uit 1463). De straf werd ook gegeven wegens ketterij. Zo spreekt een vonnis uit 1458 uit Haarlem van een *amende honorable*, die twee van ketterij beschuldigde mannen moesten doen (Van Eijnatten en Van Lieburg 2006, p. 128).

het, schuldig te coemen op den naesten sondag in de hochmissen, slechts nae den sermoon anden stoel staende te sagen met opender stemmen: Ic heb op N. offt. M. gesagt, hy is een dief, dat het ich gedacht ende gelogen. Ich haltem voor eenen goeden vroemen man. Ende dan werdt hy, offt is gewesen, op eenen wech sint Eebalt offt 8 gulden daervoir. Noch eenen wech Sint Nicolaes offt daervoir 4 gulden. Noch eenen wech tot Trier offt daervoir 2 gulden. Noch eenen wech tot Collen offt daervoir 1 gulden.⁴¹⁸

Ook hier wordt precies vermeld met welke woorden de excuses moesten worden gemaakt, net als in de eis van Heyne. Beide gingen volgens de volgende ‘formule’:

Ik, [de gedaagde/veroordeelde], zei [valse beschuldiging]. Ik heb dat ‘gedacht ende gelogen’. Ik beschouw [slachtoffer] als een goede/vrome man.⁴¹⁹

6 Tongstraffen

De *amende honorable* en in het bijzonder de hierboven genoemde ‘formule’ kan gezien vanuit het discours van het kerkelijke en het profaan-ethische domein als volgt worden geïnterpreteerd. Zoals uit de analyse van schadelijk spreekgedrag in het kerkelijke en het profaan-ethische domein naar voren is gekomen, zijn zowel zondige als onvertogen woorden gepresenteerd als het rationeel en moreel niet onder controle houden van de tong. Vanuit het discours van de ongetemde tong gezien – zoals dat naar voren komt in de twee domeinen – verliest Johan moreel gezien de controle over zijn tong en dat zorgt voor een misdaad. Met de publieke formule als onderdeel van de *amende honorable* moet Johan laten zien aan Heyne en zijn directe omgeving van parochianen dat hij weer meester is over de tong en hij dus geen gevaar voor hen kan opleveren.

Elisabeth Ewan legt een verband tussen de Schotse excuusformules en tongstraffen bij spreek misdaden en contemporaine Schotse didactische werken over de zonden van de tong. De excuusformule vindt aansluiting bij laatmiddeleeuwse Schotse rituelen van openbare herroeping. Ewan heeft het in die context over ‘to undo the damaging effect of the words’.⁴²⁰ Zij

---

⁴¹⁸ Wittem (1550), nr. 72, p. 42.

⁴¹⁹ Andere voorbeelden van de *amende honorable* als straf voor beledigingen in de Lage Landen zijn gevonden in Utrecht 1416 en Brussel 1494-1495, respectievelijk Berents 1985, p. 52 and 72 (keur) en Vanhemelryck, p. 261 (vonnis).

⁴²⁰ Ewan 2007, p. 127.

stelt dat de beschadigde reputatie met het uitspreken van de excuusformule wordt ‘gerepareerd’ en onderstreept daarbij het belang van het uitspreken van de excuses in het openbaar. Een intrigerend detail is dat in Schotland de formule onder meer bestond uit de frase ‘tongue, you lied’. Het instrument waarmee men zondigde, werd streng toegesproken – alsof dit los staat van de mens en de tong zelf een eigen kwade wil heeft.⁴²¹ Deze specifieke formule is binnen de verkennende context van de onderhavige studie niet in Middelnederlandse bronnen teruggevonden.

Daarin zou ook het volgende fenomeen betrokken kunnen worden, dat door Ewan in verband worden gebracht met de Schotse excuusformule ‘tongue you lied’: straffen voor zware verbale delicten waarbij de tong doorboord wordt.⁴²² Gestraft werd het lichaamsdeel dat het kwaad heeft veroorzaakt.⁴²³ Een korte verkenning laat zien dat deze straf inderdaad kon worden opgelegd in de Lage Landen. Zo is Gielys Ronman volgens een vonnis uit 1435-1436 wegens ‘quade woirden’ tegen een gezaghebber veroordeeld tot het doorboren van de tong.⁴²⁴ Deze sanctie komt vooral voor bij andere zware verbale delicten dan belediging, zoals bij blasfemie (zie hieronder) en voor schepenen die een vals vonnis velden. Daarnaast is de straf gevonnist vanwege het veroorzaken van verbale misdaden als politiek-subversief spreekgedrag en ketterij.⁴²⁵ In het Gentse *Bouc van den Crisme* (1539) staat dat Pieter Arends voor blasfemie veroordeeld is tot de straf van het doorboren van zijn tong. Volgens getuigenverslagen had Pieter Arends in dronken toestand zijn vrouw het huis uitgezet, waarbij hij publiekelijk ‘grootte eeden’ heeft geuit (‘als by ons heerens kinnebackene, vijf wonden, billen, macht en cracht’).⁴²⁶ Een vonnis uit Den Haag (1470) spreekt eveneens van het doorboren van de tong als straf voor blasfemie. Dat diende te gebeuren, nadat de veroordeelde een uur op het schavot voor

---

⁴²¹ Ewan 2007, p. 127. Vergelijk met hoofdstuk 3, p. 61 van de onderhavige studie over de tong die volgens *Spiegel der sonden* (proza) tot het kwade geneigd is. Zie ook Mazzio 1997, p. 55-56.

⁴²² Ewan 2007, p. 124.

⁴²³ Ewan 2007, p. 127.

⁴²⁴ Vanhemelryck 1981, p. 261-262 ammanie Brussel. Daarnaast bestond de straf ook nog eens uit een eeuwige verbanning uit Brabant.

⁴²⁵ Molhuijsen 1861a, p. 228 (vonnis, Den Haag – Hof van Holland – 1470) en p. 229 (vonnis, Den Haag – Hof van Holland – 1540, doorboren tong bij opruiende woorden).

⁴²⁶ Canaert 1835, p. 53-56. Zie ook De Win 1991, p. 138, noot 21 en Berents 1976, p. 93. Vergelijk ook met de bespreking van de spreekhandeling zweren bij de lichaamsdelen van Christus in hoofdstuk 3, p. 53-54.

het Heilige Kruis heeft gestaan. Hij werd daarna ook nog eens gezeseld en tot slot wachtte hem een eeuwige verbanning.⁴²⁷

De straf staat ook in een bepaling uit Amsterdam uit 1517 op het kwalijk spreken over bestuurders.⁴²⁸ Rechtshistoricus R.C. van Caenegem geeft een voorbeeld van het *afbakken* van de tong uit een baljuwsrekening uit 1383 in Ieper, vanwege het veroorzaken van een opstand. ‘Zoete van Ysigeem har tonghe ghecort’, staat er vermeld – daarbij zij aangetekend dat deze informatie afkomstig is uit een onbetrouwbare editie.⁴²⁹

De spreekmisdaad kan dus vanuit het kerkelijke en het profaan-ethische kader van het discours van de ongetemde tong gezien worden als een ongecontroleerde handeling van de tong. Zo gezien is het niet verwonderlijk dat in de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein zondige en onvertogen woorden worden vergeleken met fysiek geweld. Beide zijn ongeheerde handelingen van het lichaam. Of de fysieke connotatie van de uitspraak ‘meyneydich boeve’ een reden is waarom de woorden van Johan zoveel juridische commotie veroorzaken valt nog te bezien. Deze bron onthult niets over de mate waarin de woorden van Johan al dan niet als fysiek schadelijk voor Heyne kunnen worden beschouwd.

Een verkenning van lokale keuren en ordonnanties in verschillende plaatsen in de Lage Landen laat wel een direct verband zien tussen fysieke misdaden en verbale uitingen, een verband dat ook in het corpus uit het kerkelijk en het profaan-ethische domein wordt gelegd. Er is een opmerkelijke correlatie tussen vormen van fysiek en verbaal geweld in bijvoorbeeld het rechtsboek de *Saksenspiegel*, de Middelnederlandse versie van de *Sachsenspiegel* – een Duits rechtsboek uit de dertiende eeuw. De boete voor het uiten van strafbare woorden was even hoog als die voor het geven van een vuistslag.⁴³⁰ Ook in een Harderwijker wetsbepaling uit de tweede helft van de vijftiende eeuw was hier sprake van. De geldboete voor het gooien van of steken met een gebruiksvoorwerp (‘rescape’) was net zo hoog als de boete voor schelden. Werde iemand echter geraakt, dan was de

---

⁴²⁷ Molhuijsen 1861b, p. 228. Zie voor het doorboren van de tong voor blasfemie ook Molhuijsen 1861b, p. 229 met een vonnis uit Haarlem 1521, Vanhemelryck 1981, p. 250. Zie ook Canaert 1835, p. 63 voor een vonnis uit Brugge 1477 van Gisbrecht Wauters, wiens tong is doorboord wegens smaad- en scheldwoorden.

⁴²⁸ Molhuijsen 1861b, p. 229.

⁴²⁹ Van Caenegem 1954, p. 194 (editie De Pauw, Froissart, II, p. 288).

⁴³⁰ *Saksenspiegel* deel 1, nr. 309, p. 171. De Middelnederlandse *Saksenspiegel* (handschrift uit het begin van de vijftiende eeuw) is een bewerking van de *Sachsenspiegel*, een van de vroegste Duitse rechtsboeken (gecompleteerd tussen 1220 en 1227). Zie ook Veldhuizen 2009.

straf hoger.⁴³¹ Interessant in het kader van de fysiek schadelijke associatie van misdadige woorden is de karakterisering in de keur van misdadige woorden als ‘scherp’ in het Utrechtse *Liber albus* (1340). Het adjectief roept de associatie op met verwonden en snijden.⁴³²

De *Snitser Recesboeken* lijken sommige uitingen in bepaalde omstandigheden zelfs als nog misdadiger te beschouwen dan bepaalde fysieke handelingen. Dit laat de eis van de Sneekse weduwe Aeff Wielmaker bijvoorbeeld zien. Zij had een ‘tapperij’ onder haar hoede en omdat steenhouwer Jan Aryssoen haar daar tegen een bank had gesmeten, vroeg ze één ‘floreem’ schadevergoeding. Maar vanwege ‘injuriose woerden’ van de steenhouwer eiste zij een schadevergoeding die vier keer zo hoog was als die voor de fysieke handeling – maar liefst vier ‘floreem’.⁴³³

7 De *amende honorable* als *grace-threatening* en *face-threatening act* voor de spreker

Omdat Johan kaarsen moet offeren aan Jezus en Maria (en het slachtoffer zelf) en Heyne om vergeving dient te vragen ‘om Gaitswille’, suggereert de eis van Heyne dat Johan Muetsel iets goed te maken heeft tegenover God, Jezus en Maria. De straf is daarmee een non-verbale *grace-threatening act* voor de spreker. Ook de bedevaart, eveneens onderdeel van de eis, kan gezien worden als een vorm van kerkelijke boetedoening, die voornamelijk gericht is op het zielenheil van Johan.⁴³⁴ Dat sluit aan bij de vraag waarom de

---

⁴³¹ Harderwijk (tweede helft vijftiende eeuw), nr. 107 (schelden) en 110 (werpen ‘kan’), p. 17. Zie voor andere misdadige woorden nr. 108, p. 17, een keur over liegen. Zie ook Elburg (1467), nr. 18, p. 72 en nr. 20, p. 73. Met de vuist slaan is in deze keur beboet met 4 pond, tegenover 10 pond voor scheldwoorden als dief, moordenaar of hoer, Goor (einde veertiende eeuw), p. 7, nr. 1 en 4: op zowel iemand uitschelden als iemand ‘bloedijch of blau’ slaan staat een boete van 5 pond en op het uitdelen van een vuistslag slechts 1 pond. In de herinvoering van de verordeningen (in ‘handschrift B’) – datering onbekend – zijn de boetes echter veranderd: 1 pond voor het uitschelden en 5 pond voor een vuistslag. Vollenhove (vanaf 1318), nr. 4, p. 42 en nr. 6, p. 42-43: 5 pond boete voor het beledigen van iemand (‘die den anderen an sijn ere spreke’) en slechts 1 pond boete voor een vuistslag. Het werpen van een kan is wél net zo zwaar beboet als het uitschelden van iemand, namelijk met 5 pond.

⁴³² Utrecht (1340), nr. 4, p. 263. *Liber albus* (1340) is een rechtsboek dat is gebaseerd op uitspraken van de Utrechtse raad.

⁴³³ Bremmer 1996, p. 30-31 en Bremmer 1998, p. 108. Aeff vroeg daarnaast een ‘golt gulden’ voor het slaan op haar hand.

⁴³⁴ Cannaert 1835, p. 79, Frederiks 1918, p. 411-415 (hij plaatst het *amende honorable* in de categorie ‘boetedoeningen’ en niet in de categorie ‘erestrafen’), Mansfield 1995, p. 52 en Hermesdorf 1980, p. 222. B.H.D. Hermesdorf spreekt van het *amende honorable* als een ‘openbare biecht’, evenals Elisabeth Ewan. Volgens Ewan zou het privé-karakter van de

amende honorable volgens de eis van Heyne in de kerk moet plaatsvinden. Bij zondige woorden in het kerkelijke domein en zotte in het profaan-ethische wordt de nadruk eveneens sterk gelegd op de gevolgen van schadelijke spreekhandelingen voor de spreker zelf. Met het uitspreken van zondige woorden wordt de ziel van de spreker bevuild. Om de ziel weer te zuiveren moet daar een spreekhandeling tegenover worden gezet: de biecht. Zo zou de *amende honorable* ook kunnen worden benaderd. Als er uitgegaan wordt van zielschade voor Johan functioneert de *amende honorable* als een openbare biecht waarmee zijn ziel wordt gereinigd.

Daarnaast kunnen de straf en in het bijzonder de publieke excuses worden gezien als een *face-threatening act* voor Johan. Maar dat niet alleen, de *amende honorable* zou kunnen functioneren als een instrument om de gezichtsbedreigende woorden ten opzicht van Heyne terug te nemen. Anders gezegd, het herstel van het gezicht van de een gaat ten koste van dat van de ander. Johan ontkent openlijk dat zijn beschuldiging op waarheid berust en neemt daarmee de dreiging voor het gezicht van Heyne weg.⁴³⁵ Om Heyne te rehabiliteren, moet Johan door het stof. Het excuus moet daarbij in het bijzijn van het gerecht worden gedaan, anders kan er geen sprake zijn van een verandering in cognitie bij de schepenen (als effect van de vermeende beledigende uiting van Johan) en blijft er sprake van een juridisch gezichtsbedreigende situatie voor Heyne.

In een bron die een vergelijkbare formule vermeldt, wordt een veelzeggend Middelnederlands woord voor ‘herroepen’ gebruikt: ‘in de hals cloppen’. De bron is een vonnis over Bele Cremers, de vrouw van Dove Dybbelt Claiszoon uit het *Liber sententiarum* van Elburg van 26 augustus 1551. Bele Cremers had de burgemeester Wolter opten Dijck in het bijzijn van de raad gezegd dat Wolter ‘niet weerdich en were, aldair [in het gerecht] to sytten’. De opmerking is zeer gezichtsbedreigend voor de burgemeester, hij werd ervan beschuldigd ten onrechte een officiële ambtelijke positie in te nemen.

Heft dairom Bele alsulck scheltwoirden wederom in oeren hals gecloppet, seggende, sij hadde sulck woirde onverdacht gesegt ende durch haesticheit, und dat sij van hem anders niet en wuste dan alle

---

biecht (sinds het Vierde Lateraans Concilie van 1215) vroegere gebruiken van publieke boetedoening niet volledig hebben vervangen. Zie Ewan 2007, p. 117-119.

⁴³⁵ Zie ook Glaudemans 2004, p. 78. In de context van vetes in Holland en Zeeland tussen 1350-1550 heeft Corien Glaudemans gewezen op het belang van een openlijke reactie op beledigingen.

frommicheit ende alle weerdicheit, belangende so wel des ampts des raetz, als sijner dagelixer conversatiën.⁴³⁶

Met andere woorden, als straf moest Bele Cremers de strafbare woorden in bijzijn van het gerecht terugnemen, de woorden als het ware weer terug in haar keel ‘gieten’. De omschrijving voor de misdaad als ‘alsulck scheltwoirden’ moet – net als bij de uiting van Johan Muetsel – niet opgevat worden als lukraak geuite scheldwoorden, maar als een daadwerkelijke beschuldiging, namelijk dat burgemeester Wolter niet in de rechtbank zou moeten plaatsnemen.

Opmerkelijk is dat in de formule van Bele staat dat ze de beledigende woorden ‘onverdacht’ (ondoordacht) en ‘durch haesticheit’ (overhaast) heeft geuit. Ze zou de woorden min of meer ‘per ongeluk’ hebben uitgesproken, niet met de bewuste intentie om burgemeester Wolter opten Dijcks positie in het gerecht ter discussie te stellen. Dit functioneert als een disclaimer: ‘ze bedoelde er niets mee’. In termen van de *speech act theory* ontkende Bele dat haar uiting over de burgemeester een perlocutieve handeling was. Het was geen beschuldiging – tenminste, als we ervan uitgaan dat de bron een betrouwbare weergave is van haar spreekgedrag. Zij geeft aan niet voldaan te hebben aan een belangrijke geslaagdheidsvoorwaarde, namelijk dat een spreker zijn woorden moet menen. Ze kon haar woorden dus terugnemen omdat ze die presenteerde als ‘lege handeling’, iets dat onbedoeld was.

Ook Johan dient volgens de eis van Heyne te zeggen dat hij de woorden niet heeft gemeend, ze zijn ‘gedicht ind gelagen’, dus ten onrechte gedacht en gelogen – hij meent het bij nader inzien niet zo. Dus ook daarmee wordt Johan een uitweg geboden: omdat hij de woorden niet meent, gaat er geen perlocutief effect van uit en is er geen sprake meer van een gezichtsbedreigende spreekhandeling jegens Heyne. Hij zegt alleen maar dat hij onoprecht heeft gehandeld. Benaderd vanuit taaltheoretische termen, geeft hij toe het Griceaanse maxime van kwaliteit te hebben overtreden, maar ontkent hij een *face-threatening act* te hebben willen doen. Zo bezien is het juridisch gezien minder belangrijk om te voldoen aan het maxime van kwaliteit, dan te voldoen aan de behoefte van gezichtszorg.

---

⁴³⁶ Elburg, *Liber sententiarum* (1551-1562), p. 119. Overigens ging Bele opnieuw de fout in en moest ze opnieuw een uitspraak herroepen ten overstaan van het gerecht, zie eveneens p. 119. Zie ook MNW *cloppen*, derde betekenis. Er zou een spreekwoord hebben bestaan dat hetzelfde stelt: ‘hij laat hem de woorden weder in de keel (door den hals) halen’. Variant in het Duits: ‘Er frisst seine Worte wieder hinein, wie der Hund das Gespiene’, <http://www.operone.de/spruch/113.php> [30/07/2013]. Zie ook in het Latijn: ‘Palinodiam canere’ (gevonden via MNW, *wederroepen*).

8 Variabele in de spreesituatie

Zoals hierboven is besproken zijn er treffende parallellen met rechtszaken als die van Bele Cremers en de ‘plurade’-zaak uit 1480. Toch moet deze vergelijking met voorzichtigheid worden benaderd. Zo gaat het in de zaak van Bele Cremers om het beschuldigen van een hooggeplaatst mannelijk persoon door een vrouw van wie de sociaaleconomische status onbekend is. Er is sprake van twee variabelen: *gender* en de sociale machtsverhouding tussen de twee partijen.

Mannen en vrouwen

Allereerst kan de variabele *gender* invloed hebben op het schadelijk potentieel van gesproken woorden. Er wordt bijvoorbeeld in de ‘beledigingswetten’ in de lokale keurboeken een duidelijk verschil in *gender* gemaakt bij straffen met een lichamelijk component, het dragen van de schandsteen. Vrouwen die zich aan belediging (vaak aangeduid met ‘quade’ woorden) schuldig maakten, werden veroordeeld tot het dragen van een straf- of schandsteen. Hiermee dienden ze een bepaalde route te lopen, zodat ze zichtbaar waren voor de plaatselijke gemeenschap die de spot met hen kon drijven. Zo schuifelden veroordeelde vrouwen met een schandsteen om hun nek langs de plaats van het misdrijf, door centrale straten, naar de parochiekerken en andere publieke plekken. Een Antwerpse bepaling uit het midden van de veertiende eeuw veroordeelt enkel scheldende en vloekende (evenals hoererende) vrouwen tot deze straf. Deze kon echter wel voor 3 pond afgekocht worden:

Item wive die scelden onhofschelike, dats te wetene ghemeene wijfs, ende kemstren oft wive die ter straten sitten oft die quade eede sweren, oft daghelijcs te werke gaen omme horen dachloon, die selen den steen draghen omtrent [rondom] de Borch, of ghelden den kore [keur, boete] 3 lib [pond].⁴³⁷

---

⁴³⁷ Antwerpen (midden van de 14de eeuw-1419), nr. 19, p. 4. Zie ook De Win 1991, p. 46 (Turnhout 1404): twee vrouwen die ruzie hadden gemaakt en daarbij ‘onthameliken woirden’ hadden geuit zouden aanvankelijk beide de strafsteen moesten dragen. Uiteindelijk konden ze met de schout een schikking treffen met een geldboete. Zie ook Berents 1976, p. 72. Berents geeft een voorbeeld uit Utrecht uit 1428 van een godslasterende vrouw die de steen moest dragen en daarna tien jaar verbannen werd. Vaak kon de steenstraf worden afgekocht, zodat in praktijk vooral minder kapitaalkrachtige misdadigers de straf daadwerkelijk moesten ondergaan. Zie voor primaire bronnen aldaar. Zie Von Künssberg 1907 voor voorbeelden uit Duitsland van het dragen van een dergelijke schandsteen.

Ook wordt er ook een strikte scheiding gemaakt tussen man en vrouw volgens de stedelijke bepalingen over ‘quade’ woorden van zowel Zutphen (tweede helft veertiende eeuw) als Bolsward (1455). Beiden moesten weliswaar dezelfde boete betalen, maar de defamerende straf verschilde. De vrouw werd geacht de steen te dragen. De man daarentegen moest aan de schandpaal (‘pellorijn’).⁴³⁸ Ook in *Oude keuren der stad Breda genaemt het hout boecxke* staat een bepaling dat een vrouw die ‘quaet sprake’, of het nu tegen een man of een vrouw was, de schandsteen diende te dragen. Opvallend is dat de wet zich expliciet richtte op vrouwelijke sprekers, maar dat de toehoorders konden behoren tot zowel het mannelijk als het vrouwelijk geslacht:

Soe wat wive die quaet sprake tot wive oft manne, die sal die steen draghen oft een jaer die poorte verboert si.⁴³⁹

Dat is een zware straf, gemeten aan het alternatief van verbanning buiten de stadspoort gedurende een jaar. In zijn studie over schandstraffen in de Zuidelijke Nederlanden nuanceert P. De Win dit *gender*-aspect bij belediging echter. In oorsprong werd de steenstraf alleen aan vrouwen opgelegd, maar vanaf de vijftiende eeuw werden ook mannen wegens belediging (maar ook voor overspel en ontucht) tot het dragen van de strafsteen veroordeeld.⁴⁴⁰

Hiërarchische verhouding

Een andere variabele die invloed kan hebben op het potentieel schadelijke effect van woorden op de toegesprokene is de machtsverhouding tussen spreker en toegesprokene. Een verordening (ca. 1467) uit Elburg laat in de geldboetes zien dat het beledigen van gezagdragers een zwaardere overtreding is dan belediging van ‘gewone’ individuen. De spreker kon rekenen op een boete van tien pond voor het uiten van beledigende woorden jegens een burger, terwijl het dubbele stond op het beledigen van een schepen. De boete werd zelfs verdriedubbeld wanneer een schepen of

---

⁴³⁸ Zutphen (eerste helft veertiende eeuw), nr. 106, p. 95, Bolsward (1455), p. 36-37. Zie ook Vianen (1408), nr. 50, 52 en 53, p. 144-145 (Bij het niet voldoen van de boete binnen veertien dagen moest de man het gevang in en de vrouw een steen dragen tussen de waterpoort tot aan de kerk. Deed ze dat niet, dan werd ze verbannen.) en Hasselt NL (15^e eeuw), nr. 12, p. 36.

⁴³⁹ Breda (1373), nr. 3, p. 4. Zie ook Leiden (vóór 1370, keurboek uit 1397), nr. 39, p. 92; heringevoerd in keurboek 1406, nr. 8, p. 34, keurboek 1450, boek 4, nr. 27, p. 217 en in keurboek 1508, nr. 14, p. 318.

⁴⁴⁰ De Win 1991, p. 47.

de raad werd beledigd voor het gerecht (‘onredelike woerde oft lasterlike ende dregelike woerde op enen scepen ofte den raet, dat beroerde an den ampte des raedes ende des scependoms’).⁴⁴¹ Hoe representatief de genoemde voorbeelden over de variabelen *gender* en hiërarchische positie echter zijn voor de Lage Landen, moet nader worden onderzocht. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk al even is aangehaald, moet men rekening houden met grote lokale variatie in de juridische omgang met spreek misdaden in soortgelijke omstandigheden.

9 Conclusie

‘Meyneydich boeve’. Langs de lijnen van de linguïstische observaties heeft deze uiting van pachtheer Johan over zijn pachter Heyne in diens bijzijn en in aanwezigheid van de schepenbank van Echt talloze onuitgesproken implicaties. Dezelfde uiting transformeerde van een potentieel rechtvaardige daad naar een misdaad. In de eerste fase van de strijd tussen Johan en Heyne was de uiting een doelbewuste en rechtmatige beschuldiging van meened, althans in de ogen van Johan. Maar Johan slaagde er niet in om die beschuldiging overtuigend te bewijzen in de ogen van de schepenen van Roermond. Daarmee kwamen de verhoudingen tussen pachtheer en pachter totaal anders te liggen. De uiting was nu geconstrueerd als een valse beschuldiging en daarmee als een onrechtmatige (sociale en juridische) *face-threatening act*.

In plaats van Heyne bevond Johan zich in de beklagdenbank en moest hij volgens het advies van het Hoofdgerecht van Roermond uiteindelijk door het stof met onder meer het verzoeningsritueel van de *amende honorable*. Bezien vanuit het discours van de ongetemde tong, zoals dit naar voren is gekomen uit de analyse van de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein, kon Johan op deze wijze aan Heyne en de rechtbank laten zien dat hij zijn tong weer onder controle had. Een andere interpretatie van de *amende honorable* is dat Johan de gezichtsschade die Heyne heeft geleden of dreigde te lijden ongedaan moest maken. De straf kan dus worden beschouwd als een *face-threatening act* voor Johan. Daarnaast

---

⁴⁴¹ Elburg (ca. 1467), nr. 18, p. 72 (belediging burger), Elburg (ca. 1467), nr. 4, p. 69 (belediging schepen of raad, al dan niet voor het gerecht). Breda (1373), nr. 4, p. 3: 5 schellingen boete voor ‘wie eenen anderen loghen stroepte’. Volgens *Oude keuren der stad Breda genaemt het houte Boecxken* (1373) moet het spreken van ‘afdraghende’ woorden [kwaadwillige woorden die iemands goede naam ontnemen] over schepenen, burgemeesters en het bestuur worden bestraft met een bedevaart naar onder meer Rome en Santiago de Compostella (‘sente Jacops in Galissien’). De bedevaart was een zware straf vergeleken met die voor het beledigen van een ‘gewoon individu’ in hetzelfde keurboek, daarop stond vaak alleen een (lichte) geldboete.

wijzen elementen uit de straf (vergeving vragen, kaarsen offeren) erop dat de uiting van Johan *grace-threatening* voor hemzelf was. Tot slot zijn er twee relevante variabelen in de spreesituatie naar voren gekomen, die invloed hebben op het schadelijk potentieel van misdadige woorden als die van Johan: *gender* (de spreker als man/vrouw) en de hiërarchische verhouding tussen spreker en toegesprokene(n).

6 Het discours van de ongetemde tong

Een vergelijking

1 Inleiding

In de afgelopen drie hoofdstukken zijn opvattingen over schadelijk spreekgedrag in de afzonderlijke domeinen bestudeerd. Wat is allereerst het profiel van een spreker in de afzonderlijke domeinen? Uit de bovenstaande analyse van de domeinen blijkt dat de sprekers van de zondige, onvertogen en misdadige woorden zich als volgt laten kenmerken. De spreker van zondige woorden kletst, zwetst en/of spreekt scabreus. Hij roemt zichzelf en vleit anderen, hij lastert, scheldt zijn medemens uit, moppert over (hogergeplaatste) mensen of God, is weerspannig in zijn woorden en blasfemeert. Bovendien spreekt hij niet de waarheid, maar hij liegt en pleegt meened. De sprekers van onvertogen woorden kunnen worden onderverdeeld in twee types. Het eerste type is de spreker van zotte woorden. Hij spreekt veel en ondoordacht, luistert niet (naar bijvoorbeeld goede raad of opbouwende kritiek), hij beroemt zich op zijn eigen verdiensten en maakt ruzie. Het tweede type sprekers van onvertogen woorden bestaat uit vleiers en lasteraars. De spreker van misdadige woorden, ten slotte, doet valse beschuldigingen. Hij beledigt zowel individuele personen als gezagdragers en wordt ter verantwoording geroepen door de lokale en regionale rechtbank.

Om te kunnen bepalen of er een overkoepelend discours is, zal dit hoofdstuk een aantal van de bevindingen uit de drie domeinen met elkaar vergelijken. Allereerst worden de overeenkomsten tussen het kerkelijke en het profaan-ethische domein behandeld (paragraaf 2). Deze domeinen

lijken namelijk een grote samenhang met elkaar te vertonen, die duidt op 'het discours van de ongetemde tong'. Daarna volgt een vergelijking tussen deze twee domeinen en het juridische domein (paragraaf 3). Vervolgens worden er parallellen gezocht met historische ontwikkelingen (paragraaf 4).

2 Het kerkelijke en profaan-ethische domein

2.1 De tong

De auteurs van de kerkelijke en de profaan-ethische teksten verbeelden de tong als een lichaamsdeel dat zijn extremen kent. Enerzijds is het spreekvermogen het prachtigste geschenk dat de mensheid van God heeft ontvangen. Met woorden zijn uitzonderlijk goede dingen mogelijk: God kan worden geprezen, zielen kunnen worden gereinigd tijdens de biecht. De tong maakt het mogelijk om mensen te onderwijzen, om – anders dan bij het dier – verstandelijke overwegingen kenbaar te maken aan anderen en zo een maatschappij op te bouwen. Maar de auteurs haasten zich te vermelden dat er ook niets verwerpelijker is dan de tong. Net zoals de tong de samenleving kan opbouwen, kan zij deze ook vernietigen. Datzelfde spreekvermogen maakt het mogelijk om God te beledigen en de menselijke maatschappij te ondermijnen. Een mens kan met zijn tong zijn medemens sociaal vermoorden. Met de tong kan een mens liegen en bedriegen, vloeken en vleien, schimpen en schelden.

De constructie van de opvattingen over schadelijk spreekgedrag in de twee domeinen splitst de mens op in twee delen, het geestelijke en het lichamelijke deel. Het ene deel van de mens houdt toezicht op het andere. De 'eigenaar van de tong', met behulp van ratio en wil, ziet erop toe dat het lichaamsdeel de tong in toom wordt gehouden.⁴⁴² Het discours van zowel de teksten uit het kerkelijke als het profaan-ethische domein over schadelijk spreekgedrag kenmerken zich dan ook door 'controle-taal'. Er is sprake van schadelijk spreekgedrag wanneer de spreker zich niet kan beheersen. Het woord 'temmen' komt daarom misschien nog dichter bij de kern van het discours dan 'beheersen'. Het is niet mogelijk om de tong volledig te beheersen, volgens de ideeën zoals deze in de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein naar voren komen. Zoals een dompteur een leeuw kan temmen, zo moet de mens zijn tong temmen.⁴⁴³ Een leeuw laat zich nooit helemaal domesticeren. Het blijft een wild dier.

---

⁴⁴² De scheiding tussen tong en 'eigenaar van de tong' valt binnen het kader van het middeleeuwse dualistische mensbeeld. Het geestelijke deel houdt toezicht op het lichaam, want de lichamelijke component neigt naar zonde. Zie Decorte 1994.

⁴⁴³ Zie Kamensky 1997, p. 24 voor een vergelijking tussen tong en beest in de context van het spreekgedrag van de Engelse kolonisten van New England.

Een gevolg van de constructie, waarin geest en lichaam zijn opgesplitst, is dat de tong zich zonder supervisie extreem schadelijk gedraagt. Wanneer de tong niet getemd wordt, zal dat onvermijdelijk leiden tot excessen. Wie zijn taak als ‘dompteur’ veronachtzaamt, geeft zijn tong te veel speelruimte waardoor deze slecht gedrag gaat vertonen. Volgens de beeldvorming in de kerkelijke en de profaan-ethische teksten is de tong van nature namelijk geneigd tot het kwade. Als de tong vrij spel heeft, worden alle woorden ongehinderd de wereld in gebracht. Dat leidt onvermijdelijk tot zonde, zo is de beeldvorming.

De consequentie van deze opsplitsing is daarmee ook dat de mens zijn hele leven op zijn hoede moet blijven voor de tong. Hij moet zich blijven inspannen om de tong in toom te houden en dient zich een houding aan te meten van niet aflatende behoedzaamheid. Het op een goede manier spreken is *geen* natuurlijke neiging van de tong. Goed spreekgedrag – of beter gezegd: weerstand bieden tegen slecht spreekgedrag – moet bewust gecultiveerd worden. Het kost de eigenaar van de tong veel inspanning om dit lichaamsdeel in het gareel te houden. Goed spreken vereist veel inzet, naastenliefde, introspectie en een ijzeren zelfdiscipline.

Onderdeel van de ‘controle-taal’ is het concept van ‘ydel woerde’, de eerstgenoemde zonde van de tong in *Des coninx summe*. Nauw verbonden aan het kerkelijke concept ‘ydel woerde’ is het profaan-ethische concept ‘vele spreken’. ‘Ydel’ in de categorie ‘ydel woerde’ en ‘vele’ in ‘vele spreken’ betekenen niet zozeer ‘leeg’ en ‘overmatig’, maar moeten vooral opgevat worden als ‘ongefilterd’ en ‘ongebreedeld’. Het filterelement is bij deze vormen van schadelijk spreekgedrag uitgeschakeld. De tong wordt niet getemd en werpt alle woorden – schadelijk of niet – naar buiten. Belangrijk in het discours van de ongetemde tong, zoals dat naar voren komt in het kerkelijke en het profaan-ethische domein, is het Griceaanse coöperatieprincipe van kwantiteit: gebruik niet meer woorden dan noodzakelijk. Anders dan in de huidige tijd wordt dit coöperatieprincipe een morele aard toegedicht. Iemand die ongehinderd spreekt, zal vroeg of laat zondigen. De kerkelijke categorie ‘ydel woerde’ sluit daar bij aan, evenals een deel van de profaan-ethische categorie ‘veelspreken’.

De tong is verbeeld als de plek waarlangs het binnenste (de ziel) vervuild kan raken. Schadelijk spreekgedrag is daarmee een *grace-threatening act* voor de spreker. Ook hier wordt weer gewerkt met contrast. Want tegelijkertijd is het ook de tong die kan zorgen voor reiniging van het binnenste, zoals dat gebeurt door de biecht. Met het uitspreken van gedachten wordt de ziel weer schoon. Zo voorgesteld heeft het spreken zoals dit in de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein naar voren komt een paradoxaal karakter. Het spreken is een handeling die een beweging veroorzaakt van binnen naar buiten, als uitdrukking van het

innerlijk, van gedachten. De tong verschaft gedachten uit de binnenwereld dus als woorden een weg naar buiten. Tegelijkertijd is er sprake van een dynamiek van buiten naar binnen, waarbij het binnenste via de tong wordt gereinigd of vervuild.

In hoofdstuk 2 is de zogenaamde ‘container-metafoor’ van George Lakoff en Mark Johnson aangehaald.⁴⁴⁴ In hun invloedrijke boek *Metaphors we live by* stellen ze dat de mens zichzelf ziet als een container, een begrensde object dat onder meer woorden en gedachten bevat. Uit de analyses van de teksten uit de Middelnederlandse kerkelijke en profaan-ethische domeinen blijkt dat varianten op de container-metafoor als strategie werden ingezet om het publiek te overtuigen van de gevaren van gesproken woorden. Wat het discours van de ongetemde tong namelijk typeert, is de verbeelding van de tong (of varianten als mond/lippen/tanden/hals) als deksel, stadsmuur of poort. De mens zelf is een vat, een schatkist of een ommuurde stad, waarin zich het innerlijk bevindt. Het is de tong die de in- en uitgang van het innerlijk is. De tong wordt verbeeld als deksel of poort tussen de binnenwereld en de buitenwereld – het is een lichaamsdeel dat zich beweegt tussen de mens zelf en ‘de wereld’.⁴⁴⁵

Omdat de tong zowel een in- als uitgang is van het binnenste, dient zij zwaar bewaakt te worden.⁴⁴⁶ Om schadelijke effecten te voorkomen, moet iemand zijn woorden voor hij ze uitspreekt heel bewust en consciëntieus filteren. De woorden dienen zo lang mogelijk in deze drempeltoestand te worden overdacht.⁴⁴⁷

De ‘ongetemde tong’ kan twee betekenissen hebben, die beide uitgebreid worden besproken in de kerkelijke en de profaan-ethische teksten. Het betekent allereerst dat de spreker een flapuit is en alles ‘naar buiten brengt’ wat bij hem opkomt, zonder na te denken over de consequenties. Daarnaast betekent het dat de spreker wel overdacht, maar niet oprecht spreekt en zijn woorden niet moreel filtert. Iemand die schadelijke woorden uit, handelt niet gewetensvol. Hij verzuimt zijn tong te

---

⁴⁴⁴ Zie p. 41.

⁴⁴⁵ Zie voor dit gedachtegoed in de vroegmoderne tijd in Latijnse bronnen Mazzio 1997, p. 55-56.

⁴⁴⁶ Douglas 1966. Antropoloog Mary Douglas wijst in haar beroemde boek *Purity and danger* op het fenomeen dat wanneer een gemeenschap zichzelf bedreigd voelt, ze de grenzen van de groep extra gaan bewaken en men zich richt op de punten waar de dreiging de gemeenschap infiltreert en vervuilt. Zie Baker en Nijdam 2012, p. 22-23.

⁴⁴⁷ De grens van een lichaam hoeft niet gelijk te lopen met de huid. Soms loopt die grens binnen de huid, in een vol stadion waarin iedereen op elkaar geperst is, of de grens loopt juist ver buiten de huid, bijvoorbeeld in je kantoor of huis. Miller noemt de marge waarin die grens kan fluctueren een *force field*. Zie Miller 2006, p. 135 en Nijdam 2008, p. 319-320.

temmen, terwijl hij wel beseft wat de negatieve effecten van bepaalde woorden kunnen zijn op de besprokene en/of toegesprokene en zelfs toeschouwers. Dus enerzijds wordt er steeds weer de aandacht gelegd op schadelijk spreken als het onvermogen om gedachten, gevoelens en (geheime) wensen voor zich te houden (ijdel spreken, beroemen, schelden) en anderzijds wordt schadelijk spreken gedefinieerd als onoprecht spreken, het hebben van slechte intenties, het spreken van woorden met als doel de ander te misleiden, te bedriegen en te benadelen (vleien, liegen, meened plegen).

Het onbewaakte ogenblik en het impulsieve gebruik van de tong kunnen voortkomen uit irrationaliteit (een kwestie van niet goed nadenken voor je spreekt) of immoraliteit. Onbeheerst spreken betekent dus niet alleen ‘impulsief’ of ‘irrationeel’ spreken. Het kan juist heel bewust immoreel gedrag zijn – verre van impulsief en zeer weloverwogen.

Die morele dimensie van het spreken is sterk benadrukt. Veel meer dan impulsief, zijn relevante categorieën van onbeheerst spreken in het kerkelijke en het profaan-ethische domein immoreel van aard. Volgens het discours in deze twee domeinen kan iemand zich door zijn spreekgedrag zelfs moreel onderscheiden. In de beeldvorming van de teksten in zowel het kerkelijke als het profaan-ethische domein komt naar voren dat iemand die zondige en onvertogen woorden spreekt, innerlijk niet deugt. Onzuivere mond is onzuivere grond.

2.2 Schadelijke effecten

De tong is als een zwaard, als een scheermes, als een pijl: de gebruikte wapenmetaforen in de kerkelijke en profaan-ethische domeinen onderstrepen het handelingskarakter van woorden en met name hun schadelijke potentieel. Zij kunnen net zoveel schade berokkenen, net zo veel pijn veroorzaken als fysieke daden. Schadelijke spreekhandelingen worden vergeleken met de meest zware misdaden – van diefstal tot het plegen van moord. Hoewel dit in eerste instantie niet zo evident is als bijvoorbeeld bij zonden zoals fysiek geweld en diefstal, kunnen bepaalde spreekhandelingen (zoals schelden, lasteren en liegen) nadelige gevolgen hebben voor de spreker, diens medemens en zelfs voor God, Jezus, Maria en de heiligen.

De vergelijkingen met fysieke pijn en misdaden zijn ook op een andere manier veelzeggend. Zij benadrukken het belang van de boosaardige intentie van schadelijk spreekgedrag en met name de doelgerichtheid van potentieel schadelijke uitingen. De kerkelijke en profaan-ethische teksten gaan op zoek naar wat de specifieke ‘onzuivere grond’ van schadelijke uitingen is. Wat is de achterliggende bron, de intentie waarmee de spreekhandeling is gedaan? Net als wapens zijn woorden instrumenten om

doelgericht schade mee aan te richten. Woorden verwonden niet ‘per ongeluk’. En zoals een pijl niet meer ‘om kan keren’ wanneer hij de boog eenmaal verlaten heeft, zo kunnen woorden bij het verlaten van de mond niet meer worden teruggenomen.

Uit de analyse van het Middelnederlandse materiaal in het kerkelijke en het profaan-ethische domein blijkt dat woorden als zeer schadelijk worden beschouwd wanneer de intentie niet primair het belang van de ander vooropstelt. De boosaardige bron van schadelijke woorden wordt in de Middelnederlandse kerkelijke en profaan-ethische teksten geformuleerd in termen van een van de zeven hoofdzonden. Het plegen van meened komt bijvoorbeeld voort uit hebzucht (*avaricia*), lasteren uit afgunst (*invidia*) en kijven uit woede (*ira*) in het kerkelijke domein. In het profaan-ethische domein is de boosaardige bron van de woorden met name gekarakteriseerd in termen die zijn gerelateerd aan de hoofdzonde hoogmoed (zoals bij vleien, kijven, eigenroem en blasfemie).

Schadelijke spreekhandelingen worden gepresenteerd als *face-threatening acts*. Volgens de beeldvorming in het kerkelijke en het profaan-ethische domein gaat er een grote dreiging uit van woorden die effect hebben op het ‘gezicht’ van de besproken persoon. Daarnaast worden schadelijke spreekhandelingen vaak gepresenteerd als *face-threatening acts* waarbij de bedreiging betrekking heeft op de spreker zelf. Dat is vooral opvallend binnen het kerkelijke domein. Het accent ligt hierin niet alleen op de zielzorg van de spreker (spreekzonden als *grace-threatening acts* voor de spreker), maar ook de dreiging voor zijn maatschappelijke positie wordt benadrukt. Er wordt bijvoorbeeld gewezen op het verlies van geloofwaardigheid als gevolg van bepaald zondig spreekgedrag. Dat heeft te maken met het perlocutieve effect van bijvoorbeeld pochende woorden op de toegesprokene. Het geïntendeerde effect van de spreker is dat hij of zij lof zou oogsten bij de toegesprokene, terwijl die de woorden geheel anders interpreteert. Het effect is dat de toegesprokene de woorden niet gelooft en dat hij of zij waarschijnlijk een negatiever beeld van de spreker heeft gekregen als gevolg van de uiting.

De inhoud van woorden bepaalt niet altijd het schadelijk potentieel, er zijn meer factoren die van belang zijn. Het gaat niet louter om de propositionele inhoud (de illocutie) van uitspraken (waaraan refereren deze woorden?), maar veel aandacht gaat uit naar perlocutieve effecten (wat is het effect van deze woorden op de cognitie van de toegesprokene?). Puur inhoudelijk gezien kan ‘lof’ bijvoorbeeld zowel schadelijk zijn (bij de spreekhandelingen vleien en eigenroem) als opbouwend (zoals bij de spreekhandeling anderen aanprijzen). Dat geldt ook voor het uiten van kritiek: kijven en lasteren zijn schadelijke vormen van kritiek, terwijl het berispen van iemand doorgaans een opbouwende vorm is. *Lof* leidt pas tot

schadelijke effecten wanneer iemand de lovende woorden tegen de besprokene zelf uit (vleien) of wanneer de spreker dezelfde is als de besprokene (eigenroem). *Kritiek* is volgens de kerkelijke en profaan-ethische bronnen pas schadelijk voor de besprokene wanneer deze achter zijn rug om wordt bekritiseerd (lasteren) en de woorden in het (semi-)publieke domein terecht komen.

Het gaat er dan ook niet om of de inhoud onwaar is of niet. Een vleier kan iemand complimenteren met werkelijke verdiensten of eigenschappen, evenals een pocher zichzelf kan prijzen zonder onwaarheden te vertellen. Ook een lasteraar hoeft niet per se leugens te vertellen. Het gebruik van de mestkever als metafoor van de lasteraar in *Des coninx summe* bij de categorie laster is veelzeggend. Net zoals een mestkever wroet in andermans stront, houdt de lasteraar zich bezig met andermans sores. De lasteraar is niet zozeer een leugenaar (het gaat niet om de propositionele inhoud), het gaat erom dat hij persoonlijke, onfraaie elementen van een ander in het publieke domein brengt en zo een perlocutief effect op de toegesprokene teweegbrengt dat schadelijk is voor de besprokene.

Hoewel de auteurs uit het corpus veel moeite doen om schadelijk spreekgedrag in heldere categorieën onder te brengen, is er ook ruimte voor problematisering. In de analyse komt naar voren dat juist de grensgevallen in de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein veel aandacht krijgen. Zijn bijvoorbeeld leugens om bestwil of het vertellen van halve waarheden nu wel of niet schadelijk voor sprekers en toehoorders of degenen over wie de leugens eventueel zouden gaan? Deze spreekhandelingen bevinden zich in de periferie van de categorie. Vanuit het kerkelijk perspectief gezien is het niet alleen belangrijk of bepaald spreekgedrag al dan niet zondig is, maar het is ook van groot belang om te bepalen in welke mate dat dan is. Gaat het om een doodzonde of slechts om een lichte ‘dagelijkse’ zonde? In het eerste geval is de ziel van de spreker in groot gevaar en kan alleen een biecht verlichting geven. In het tweede geval zou een oprecht gebed om vergeving voldoende zijn om uit de gevarenzone te geraken. In het kerkelijke domein is er oog voor het fenomeen dat men zich bijvoorbeeld leugenachtig uitdrukt met louter goede bedoelingen. Men kan dus opzettelijk de Griceaanse maxime van kwaliteit overtreden. Soms kiest de spreker bewust voor een boodschap met ‘een leugen om bestwil’ in plaats van het ronduit vertellen van de waarheid, omdat dit ten voordele strekt voor de medemens en uit kan gaan van een goede intentie. Het blijft weliswaar zondig, volgens het *Cancellierboek*, maar het is geen doodzonde.

2.3 Variabelen in de spreesituatie

Bij dit ‘discours van de ongetemde tong’ – zoals deze blijkt uit de twee domeinen – kan de specifieke spreesituatie van gesproken woorden een belangrijke rol spelen in de mate waarin een spreekhandeling schadelijk is. Vaak gaat het bijvoorbeeld om een publieke *setting*, zoals een kerk bij de spreekhandeling ‘clappen’ (hier: kletsen) of de officiële situatie van een rechtszaak in een rechtszaal in aanwezigheid van een rechtbank, zoals bij het afleggen van een vals getuigenis.

In welke mate spreekgedrag als schadelijk wordt gezien, kan bovendien afhankelijk zijn van de onderlinge verhouding tussen de gesprekspartners. Deze verhouding is uitgedrukt in de machtsafstand en het type relatie van de gesprekspartners. Voor een vader-zoonrelatie gelden andere normen dan voor de relatie tussen hooggeplaatste en ondergeschikte, of tussen burger en schepenbank. Belangrijk is ook de morele status van degene die wordt besproken in varianten van ‘achtersprake’ en *detractio*. Het zijn vaak onschuldige, goede mensen die over de tong gaan.

Als maatschappelijk zeer gevaarlijk worden spreekhandelingen gepresenteerd die een anoniem karakter hebben, dus waarin de besprokene niet weet wie de spreker is. Het gaat in het bijzonder om liegen, vleien, lasteren, het ‘spreken met twee tongen’ en het zich laten voorstaan op verdiensten (zoals het produceren van goede wijn) via stromannen. Dat geldt ook voor murmureren en opruiend spreken. Dat zijn subversieve vormen van spreekgedrag die in *Des coninx summe* na blasfemie gepresenteerd zijn als de zwaarste zonden van de tong. Het zijn de ‘subtiele’ vormen van schadelijk spreekgedrag, gedrag dat door toehoorders niet meteen als schadelijk wordt ingeschat en dus moeilijk is te beheersen door medemens of autoriteit. Omdat niemand de verantwoordelijkheid voor deze spreekhandelingen neemt (of kan nemen), kunnen ze juist voortwoekeren en daarmee voor heel schadelijke effecten zorgen – met name voor degene die wordt besproken. De vergelijkingen tussen subtiele vormen van schadelijk spreekgedrag en overduidelijke overtredingen als misdaad en moord lijken hiermee te maken hebben. Men zou kunnen veronderstellen dat de vergelijkingen worden ingezet om het publiek te overtuigen van het grote schadelijke potentieel van deze ‘anonieme’ spreekhandelingen.

Tot slot maakt het veel uit wie er naast de spreker nog meer betrokken is bij de spreesituatie. In de opvattingen over schadelijk spreken in het kerkelijke en profaan-ethische domein worden toegesprokenen en eventuele andere omstanders medeverantwoordelijk voor de schadelijke effecten van schadelijk spreekgedrag op de besproken personen. Er is

sprake van een ‘dubbele blik’: de adviezen zijn soms gericht op de spreker zelf, dan weer op de toegesprokene en in een enkel geval zelfs op het potentiële slachtoffer van schadelijk spreekgedrag. Met name de adviezen over liegen, meined plegen, vleien en lasteren richten zich vaak op de toegesprokene van deze spreekhandelingen. Bij deze adviezen is de achterliggende kwestie vooral: hoe moet men met gevaarlijke sprekers omgaan?

Ook de toehoorders worden verantwoordelijk gehouden voor de schadelijke effecten van woorden op de besprokenen en zullen zich voor God moeten verantwoorden. Het wijzen op de verantwoordelijkheid van de toegesprokenen kan zo bezien wellicht beschouwd worden als strategie om schadelijk spreekgedrag te beperken. Taaltechnisch gezien is een schadelijke spreekhandeling niet ‘geslaagd’ wanneer er geen recipiënten zijn. Een geslaagdheidsvoorwaarde – volgens de terminologie van Searle – van veel vormen schadelijk spreekgedrag is dus dat er toehoorders in de spreesituatie aanwezig moeten zijn. Met andere woorden, zonder deze toehoorders (ontvangers) zouden veel vormen van spreekgedrag niet leiden tot schadelijke effecten op de besproken persoon. Ook al heeft een spreker een slechte intentie, schadelijke woorden hebben luisteraars nodig om werkelijk negatieve effecten te hebben op diegene die over de tong is gegaan.

2.4 De ongetemde tong versus de taal als boodschapper van de rede

Het discours van de ongetemde tong vertoont karakteristieken die reliëf bieden aan een literairhistorisch element dat in hoofdstuk 2 is aangehaald. Het gaat om de zogenaamde Augustiniaanse semiotiek, waarin de taal werd gezien als boodschapper (*nuntius*) van de rede. De taal is een middel waarmee mensen verstandelijke en ethische overwegingen aan elkaar bekend kunnen maken. Enerzijds sluit het discours van de ongetemde tong hierbij aan. In de kerkelijke en profaan-ethische teksten wordt spreken verbeeld als het verpakken van gedachten (woorden zijn boodschappers van het innerlijk: de mens is een vat en de mond is een poort). Anderzijds wordt de in de Augustiniaanse semiotiek gewortelde visie geproblematiseerd. Uit de teksten blijkt een bewustzijn van het feit dat gesproken woorden zijn onderworpen aan interpretatie. Zo kan een toegesprokene nooit zeker zijn van de juiste interpretatie, net zomin als hij er zeker van kan zijn dat de woorden een een-op-een codering zijn van het innerlijk (de intentie) van de spreker.

Sterker nog, in dit naïeve beeld van spreken (dus als het verpakken en uitpakken van gedachten) schuilt voor een deel de dreiging van schadelijke effecten. Een belangrijk terugkerend element in de constructie van schadelijke woorden is namelijk dat de toegesprokene niet weet wat de

werkelijke gedachten van de spreker zijn en dat de spreker niet weet hoe de toegesprokene zijn boodschap heeft ‘gedecodeerd’. Volgens laatmiddeleeuws gedachtegoed over het menselijk spreekvermogen is de menselijke maatschappij voor een belangrijk deel gebaseerd op het vertrouwen in elkaars eerlijkheid. Omdat er geen transparantie is tussen het innerlijk van iemand en diens woorden, zijn leugenaars in staat om hun luisteraars zand in de ogen te strooien, kunnen vleiwers recht praten wat krom is en zorgen meinedplegers met hun valse eden voor onrechtvaardige vonnissen.

Een ander literair-historisch element dat resoneert met het discours van de ongetemde tong is het Latijnse gedachtegoed over het spreekvermogen als distinctief kenmerk in de orde der wezens, waar Paul Wackers op heeft gewezen.⁴⁴⁸ Volgens *Spiegel der sonden, Sottenschip* en *Boec van Sidrac* is het op basis van het spreekvermogen dat de mens zich onderscheidt van de lagere creaturen in Gods schepping. De morele connotatie van het beheersen van de tong sluit eveneens aan bij dit gedachtegoed. De mens kan zich op basis van verstandelijke en daarom ook morele overwegingen beheersen, terwijl het dier dat niet kan. Het dier, dat in de middeleeuwse orde der wezens onder de mens staat, produceert namelijk alleen geluiden vanuit een instinctieve reactie.

Het verschil, volgens de Latijnse traditie, tussen mens en engel op basis van het spreekvermogen is echter in het Middelnederlandse corpus van dit onderzoek niet benadrukt. Volgens dit gedachtegoed onderscheidt de mens zich op basis van het spreekvermogen hiërarchisch gezien positief van het dier, maar negatief van de engel. Anders dan de mens hebben de engelen geen taal nodig om overwegingen kenbaar te maken aan elkaar. Engelen bezitten al volledige kennis.

3 Het juridische domein: overeenkomsten en verschillen

Is het discours van de ongetemde tong zoals deze in het corpus van het kerkelijke en het profaan-ethische domein naar voren komt, ook zichtbaar in het juridische domein? In de casestudy komt de tweedeling tussen het geestelijke en het lichamelijke deel van de mens naar voren, namelijk dat de tong los staat van de eigenaar en zij getemd moet worden. Die tweedeling is zichtbaar in de straf waartoe pachtheer Johan Muetsel werd veroordeeld. Het gaat om de excuusformule die hij zou moeten uitspreken als onderdeel van de *amende honorable*. Met het uiten van de excuserende woorden moest hij aan pachter Heyne van den Eynde en de schepenen laten zien dat hij de tong nu wel in het gareel kon houden.

---

⁴⁴⁸ Wackers 1986, p. 49, Wackers 1994a, p. 327.

Interessant is de visie van historica Elizabeth Ewan op straffen voor spreek misdaden in laatmiddeleeuws Schotland. Ewan trekt eveneens parallellen met Schotse moraaltheologische literatuur over ‘het controleren van de tong’.⁴⁴⁹ Als repercussie voor verbale overtredingen werden door seculiere autoriteiten bij grote verbale overtredingen straffen uitgevaardigd waarbij de veroordeelde de formule ‘tongue, you lied’ moest uitspreken. In de casestudy is er geen sprake van het rechtstreeks toespreken van de tong, maar er zijn straffen bekend die de tong van de spreekmisdadiger eveneens centraal stellen – die waar de tong werd doorboord. Gestraft en getemd werd het lichaamsdeel dat de misdaad had begaan.

Ook in het juridische domein is sprake van het gebruik van varianten op de container-metafoor, waarbij de mens zichzelf ziet als begrensd object en de tong een belangrijke poort is. Met de excuusformule van Johan Muetsel moesten de schadelijke woorden weer terug naar de binnenwereld, via de weg waarlangs ze eruit zijn gekomen, via de mond en hals naar het binnenste. In de context van een vergelijkbare rechtszaak werd hiervoor de uitdrukking ‘in de hals cloppen’ gebruikt, het inslikken van woorden.

In het kerkelijke en profaan-ethische domein wordt de spreekhandeling laster vergeleken met misdaden als moord en kannibalisme. Uit de casestudy blijkt dat een dergelijke vergelijking in het juridisch domein niet letterlijk genomen kan worden. In de beledigingszaak wordt Johan Muetsel niet zo zwaar veroordeeld als een moordenaar. Maar het ‘fysieke handelingskarakter’ van gesproken woorden vindt wel overeenstemming in de verkennende analyse van het juridische domein. De uitdrukking ‘tong breekt been, al heeft ze er geen’ lijkt in twee stedelijke wetboeken erkenning te krijgen in de strafmaat. Uit een vergelijking tussen de hoogte van geldboetes blijkt namelijk dat op het uiten van scheldwoorden hetzelfde bedrag stond als op een (milde) vorm van fysiek geweld.

De juridische casestudy laat bovendien zien dat ‘de boosaardige bron’ achter een misdadige uiting een relevant element is, net zoals dat naar voren kwam in de andere domeinen. De rechtbank vond dat de pachtheer een boosaardige intentie had, namelijk om pachter Heyne vals te beschuldigen van meened.

Belediging wordt gepresenteerd als gezichtsbedreigend voor de toegesprokene. Uit de casestudy komt naar voren dat het slachtoffer moet worden gecompenseerd voor (dreigende) gezichtsschade. En net als in de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein blijkt dat de

---

⁴⁴⁹ Ewan 2007, p. 124.

spreker zelf als gevolg van zijn uiting ook gezichtsschade kan oplopen. De geëiste straf, de *amende honorable*, is te typeren als een *face-threatening act*, voor zowel het sociale als het juridische gezicht van de veroordeelde. Ook wordt er een *grace-threatening* effect op de veroordeelde benadrukt, zo blijkt uit de casestudy. Volgens de eis van het slachtoffer moet de dader God om vergeving vragen en kaarsen offeren aan Jezus en Maria.

Het feit dat de misdadige uiting van Johan Muetsel, ‘meyneydich boeve’ specifiek ten overstaan van de rechtbank werd geuit, is eveneens een belangrijke factor. De woorden van Johan zouden voor zowel Heyne van den Eynde als voor de schepenen niet juridisch gezichtsbedreigend zijn geweest, wanneer ze buiten de rechtszaal waren geuit. Als dezelfde uiting in privésfeer was gedaan, of zelfs op straat – weliswaar publiek, maar geen officiële ruimte – dan was de uiting waarschijnlijk niet strafbaar geweest.

De genoemde overeenkomstige elementen zouden zo bezien dus deel uit kunnen maken van hetzelfde discours van de ongetemde tong in de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein. Er zijn echter ook verschillen. Het al dan niet uitspreken van leugenachtige woorden blijkt een element te zijn met meer gewicht in het juridische domein dan in het kerkelijke en het profaan-ethische domein. Het maxime (oftewel het coöperatieprincipe) van kwaliteit lijkt belangrijker te zijn in het juridische domein dan in het kerkelijke en profaan-ethische domein. Het uitspreken van de beschuldigende woorden jegens Heyne was strafbaar omdat deze volgens het Hoofdgerecht van Roermond niet strookten met de waarheid. In veel besproken categorieën in het kerkelijke en het profaan-ethische domein speelt het maxime van kwaliteit een veel kleinere rol. Laster is in deze domeinen niet zozeer schadelijk omdat de inhoud leugenachtig is, maar vooral omdat deze in het publieke domein wordt gebracht.

Ook is het aantal strafbare categorieën beperkt. Zoals uit de casestudy van het juridische domein blijkt, is de juridische aandacht louter gericht op spreekhandelingen die zich kenmerken door *negatieve* persoonsinformatie. In het kerkelijke en het profaan-ethische domein gaat het niet alleen om schadelijke vormen van kritiek, maar ook om lof zoals vleien en eigenroem. Vleien of eigenroem (positief) is geen juridische categorie, maar belediging en blasfemie (negatief) wel. Ook lijkt er geen strikt onderscheid te worden gemaakt tussen lasteren en kijven. Anders dan in het kerkelijke en het profaan-ethische domein, lijkt het niet relevant te zijn of de kritiek rechtstreeks naar de besprokene wordt geuit (kijven) of naar andere toegesprokenen (laster).

Kortom, het discours in het juridische domein heeft zowel treffende overeenkomsten als evidente verschillen met de andere domeinen. Er moet echter gesteld worden dat er, zoals eerder aangegeven, nog te weinig informatie is over de representativiteit van de rechtszaak. Beperkt de

reikwijdte van dit soort beledigingszaken zich tot de stad Echt dan wel het juridisch district Roermond, of gelden de juridische normen voor het gehele Overkwartier, Gelre, de Lage Landen of nog grotere gebieden? Nader onderzoek zou dit moeten uitwijzen.

4 Spreeksituatie en historische context: raakvlakken

Houdt het discours van de ongetemde tong verband met bredere historische tendensen die in hoofdstuk 2 zijn aangehaald? Wie of wat hadden bijvoorbeeld belang bij het voortbrengen, circuleren en handhaven van dit discours? In de inleiding van deze studie zijn enkele historische ontwikkelingen genoemd die aanwijzingen geven over de mogelijke drijvende krachten achter het discours van de ongetemde tong. Het is niet zomaar te verbinden aan een specifieke groep sprekers, besproken personen of toehoorders. Het is niet zo dat alleen de elite wordt aangesproken of juist het volk, de heersende klasse of alleen de onderdanen.

Wel zijn er afzonderlijke spreekhandelingen waarbij een bepaald type spreker wordt aangehaald. Bij de spreekhandeling liegen zijn het de jonge mensen bij wie uit onbezonnenheid een leugen kan ontsnappen ('rokeloos loghen') en bij de spreekhandeling vleien ('smekinghe' of 'flatteringhe') gaat het om een spreker die maatschappelijk gezien lager staat dan degene die hij vleit en een verborgen belang heeft bij de vleierij. Het lijkt alsof de spreker iemand complimenteert en bijdraagt aan diens 'positieve gezicht', maar omdat diegene hoger staat dan de spreker kan het effect juist tegengesteld zijn – namelijk potentieel gezichtsbedreigend. Een hogergeplaatste wil namelijk niet worden gezien worden als iemand die gevoelig is voor vleierij. 'Hoge' heren en 'eerbare' dames worden in *Des coninx summe* expliciet aangesproken als medeverantwoordelijk voor situaties waarin zij toehoorder zijn van 'onreynen boefliken [schandelijke] woerde'. Door hun status hebben zij de macht om deze sprekers aan te moedigen als zij meelachen, dan wel te ontmoedigen als ze boos worden.

Uit de analyse blijkt dat er veel aandacht wordt geschonken aan heren die moeten omgaan met valse raadgevers, stokers en vleiers. Een voorbeeld is een exempel in *Spiegel der sonden*, waarin de wijnschenker in de gunst van de koning wil komen door op verbale wijze zijn collega in diskrediet te brengen. De aandacht gaat naar degene die zich met de koning kan identificeren en daardoor kan leren om te waken voor deze vormen van taalmisbruik door mensen die lager in rang zijn dan hij. De casestudy in het juridische domein sluit daar niet bij aan. Het is de maatschappelijk ondergeschikte Heyne van de Eynde die zijn pachtbaas Johan Muetsel ter verantwoording roept voor diens spreekgedrag.

Opvallend in de context van het discours van de ongetemde tong als eventueel controle-instrument is de aandacht voor politiek-subversief spreekgedrag ‘wederspannicheit’ en ‘murmuringhe’ in *Des coninx summe*. Deze categorieën worden gepresenteerd als zeer zondig, omdat de hogergeplaatste (als besprokene) niet het respect of de waardering ontvangt die hem of haar in die positie toekomt. Zo bezien zouden deze tekstpassages over de spreekzonden inderdaad kunnen functioneren als controle-instrument van de gezagsdragers, de hogergeplaatsten die niet genoeg respect ontvangen. Jan Dumolyn en Jelle Haemers leggen uit dat de sociale positie van de *spreker* daarbij van belang kan zijn. Een gildemeester kon bijvoorbeeld zijn mening tijdens een publieke bijeenkomst vrijer uiten dan mensen met een lagere status.⁴⁵⁰

Dumolyn en Haemers laten zien dat er een politiek verhoogde aandacht voor subversief spreekgedrag was in een tijd van politiek oproer tegen het lokaal en grafelijk gezag. Zij stellen dat kerkelijke auteurs en leken-schrijvers de onderdrukking door de stedelijke en grafelijke autoriteiten van subversief spreekgedrag legitimeren en halen bijvoorbeeld *Den Dnytschen Cathoen* aan.⁴⁵¹ Uit de beeldvorming van ‘murmuringhe’ en ‘wederspannicheit’ in *Des coninx summe* kan echter geen directe relatie worden gelegd met deze historische context. In de behandeling van ‘murmuringhe’ en ‘wederspannicheit’ in *Des coninx summe* vormt rebellie tegen het gezag, of het nu kerkelijk of wereldlijk is, een opvallend klein deel van de bespreking van ‘murmuringhe’ en komt dit niet terug in bijvoorbeeld het geschetste beeld van de ‘wederspanniche’ spreekzondaar. Dat hoeft niet te betekenen dat er geen verband is tussen deze tekst en een politiek verhoogde aandacht voor subversief spreekgedrag – binnen de conventies van het genre en de functie van zielzorg is het niet verwonderlijk dat er weinig aandacht is voor de relatie tussen spreekzondaar en wereldlijke autoriteit.

De onderhavige studie laat bovendien zien dat de literaire teksten die Dumolyn en Haemers gebruiken meer dan zijn een ‘legitimering’ van de politieke omgang met subversief spreekgedrag. Dat er veel politieke aandacht bestond voor subversief spreekgedrag kan niet los worden gezien van een overkoepelend discours van schadelijk spreekgedrag, dat spreekt uit de teksten van het kerkelijk en het profaan-ethische domein in het Middelnederlands over de gevaren van de tong. De werken van kerkelijke auteurs en leken-schrijvers in het Middelnederlands maken deel uit van een

---

⁴⁵⁰ Dumolyn en Haemers 2012, p. 65-66.

⁴⁵¹ Dumolyn en Haemers 2012, p. 54.

discours dat nauw verbonden is met autoriteiten op het gebied van het gesproken woord en dat deze beïnvloedt en door hen beïnvloed wordt.

Uit de analyse kwam een punt naar voren dat aansluit bij politiekhistorische observaties van Dumolyn en Haemers, namelijk de aandacht voor het anonieme karakter van gevaarlijke spreekhandelingen. Het subtiel verspreiden van geruchten of het verdekt uiten van onvrede ('murmuringhe') werd door de autoriteiten als een groot gevaar gezien, niet alleen in de laatmiddeleeuwse Vlaamse steden, maar ook in laatmiddeleeuws Venetië. Deze vormen van schadelijk spreekgedrag hebben het vermogen om burgeroorlogen en opstanden aan te wakkeren wanneer zij aansluiten bij sluimerende politieke onvrede. Eigen aan *murmuratio* en het verspreiden van geruchten is dat niemand de verantwoordelijkheid voor de verspreide inhoud opeist. Politieke 'murmur' kan smeulende onvrede opstoken tot laaiend verzet, zonder dat autoriteiten de schuldige kunnen aanwijzen. De kern van het gevaar van het verspreiden van geruchten en murmureren is dat het niet te beheersen valt.⁴⁵² Dumolyn en Haemers wijzen op de laatmiddeleeuwse beeldvorming van 'murmur' als een vorm van de hoofdzonde *ira* (woede) in de context van de laatmiddeleeuwse opstanden in Vlaamse steden als Gent en Brugge.⁴⁵³ Dit komt ook naar voren in *Cancellierboeck* en *Tafel vanden kersten gbelove*, waar verwante spreekzonden eveneens aan *ira* worden verbonden.

Zijn er in de teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein *gender*-specifieke opvattingen over schadelijk spreekgedrag? Uit de analyse van de kerkelijke en profaan-ethische teksten blijkt dat er weinig spreekhandelingen zijn die expliciet aan vrouwen zijn toegeschreven. Het corpus van dit onderzoek bevat geen misogynie opvattingen, zoals in het dertiende-eeuwse didactische werk *Miroir des bonnes femmes* waar Helen Solterer de aandacht op vestigde.⁴⁵⁴ Eva wordt in Dirc Potters *Blome der doechden* wel even genoemd, maar niet per se in negatieve zin. Het punt was dat Eva niet de enige zondaar was, maar ook de slang die haar aanzette tot haar daden. Die vergelijking werd gemaakt om duidelijk te maken dat de toehoorders van laster, die de lasteraar aanmoedigen, net zo zondig zijn als de lasteraar zelf.⁴⁵⁵

Sterker nog, vrouwen zijn opvallend afwezig als spreker, toehoorder of besprokene. Bij de analyse in het kerkelijke en profaan-ethische domein lijken veel opvattingen over schadelijk spreekgedrag

---

⁴⁵² Dumolyn en Haemers 2012, p. 57.

⁴⁵³ Dumolyn en Haemers 2012, p. 58.

⁴⁵⁴ Solterer 1995b, p. 5-6.

⁴⁵⁵ *Blome der doechden*, 35^e bloem *scalckheit*, p. 104-105.

betrekking te hebben op mannen.⁴⁵⁶ Zo gaan exempelen vrijwel altijd over mannen die vloeken, mannen die de koning vleien en mannen die hun collega bedriegen. En in *Boec van Sidrac* staat dat ‘quaetsprekers’ vaak (jonge) mannen, zijn. Ook Jan Dumolyn en Jelle Haemers constateren binnen het politieke discours over subversief spreekgedrag in laatmiddeleeuwse Vlaamse steden dat vrouwen vrijwel afwezig zijn.⁴⁵⁷

Een opmerkelijke uitzondering vormt *Sottenschip*. Daarin wordt een hoofdstuk gewijd aan het doorvertellen van grote geheimen van anderen aan echtgenotes. Zij zijn hiervoor volgens dit hoofdstuk veel te loslippig. Fatsoenlijke vrouwen worden daarnaast genoemd als slachtoffer van onkuis spreekgedrag van mannen. Er is in *Sottenschip* ook een hoofdstuk gewijd aan ‘sotten’ die met hun kletsgedrag de kerk ontwijden, maar daar wordt de vrouw niet specifiek als spreker genoemd.⁴⁵⁸

Dat is anders in de Middelenegse moraaltheologische bronnen waarin vrouwen wel expliciet worden geadresseerd als verbale verstoorders van de eredienst. Ook visuele media in laatmiddeleeuws Engeland sluiten bij deze beeldvorming aan. Sandy Bardsley toont aan dat de stereotypering van kletsende vrouwen onder de kerkdienst niet strookt met haar bevindingen in vonnissen van lokale en kerkelijke rechtbanken. Ze laat zien dat het vooral mannen waren die werden aangeklaagd voor de verstoring van de kerkdienst.⁴⁵⁹

Voor het juridische domein is het nog moeilijker om op basis van de verkennende analyse qua *gender* uitspraken te doen over de doelgroep van sprekers van schadelijke woorden, besprokenen en/of toehoorders. Vast staat dat er in de lokale wetgeving over ‘quade’ of ‘onthameliken’ woorden in steden als Bolsward en Zutphen voor mannen een andere defamerende straf stond op overtreding dan voor vrouwen: voor mannen de schandpaal en voor vrouwen de steenstraf. De stadskeuren geven geen inzicht in vragen als: ‘Worden de gesproken uitingen in de publieke sfeer geuit?’ en ‘Wie zijn de besprokenen zijn (buren of echtgenoot bijvoorbeeld)? Wel wordt vermeld dat de misdadige woorden van vrouwen gezichtsbedreigende spreekhandelingen zijn. Een duidelijk te onderscheiden categorie van misdadig sprekende vrouwen, zoals de ‘scolds’ in laatmiddeleeuws Engeland, komt uit de analyse niet naar voren. Op

---

⁴⁵⁶ Zie bijvoorbeeld Reynaert 1992, p. 473 over het mannelijke geïntendeerde publiek van *Dietsche doctrinale*.

⁴⁵⁷ Dumolyn en Haemers 2012, p. 65-69. Alleen volwassen mannen zouden worden gezien als een ‘legitieme agent van het politieke discours’ – een ‘emetteur legitime’ in de woorden van Pierre Bourdieu in het eerste hoofdstuk van *Language and symbolic power*.

⁴⁵⁸ *Sottenschip*, hoofdstuk 43, n1v-n2v.

⁴⁵⁹ Bardsley 2007, p. 166-168.

grond van deze analyse kan niet worden gesteld dat er sprake is van het ‘feminiseren’ van spreekgedrag dat gezichtsbedreigend was voor individuen, zoals Sandy Bardsley heeft beargumenteerd voor laatmiddeleeuws Engeland.⁴⁶⁰

De teksten uit het profaan-ethische domein werden in hoofdstuk 2 geplaatst in de context van de opkomst van de pragmatische lekenethiek in de bestuurlijke, diplomatieke context vanaf de late veertiende eeuw, waarin wereldlijke ambtenaren in het centrum van de macht kwamen.⁴⁶¹ Is het accent op beheersing en controle in het discours van de ongetemde tong typerend voor de zich emanciperende leek en in het bijzonder voor de bestuurlijke belanghebbenden die in de inleiding als mogelijke doelgroep van de teksten werden aangewezen? Uit de Middelnederlandse teksten binnen het kerkelijke en het profaan-ethische domein spreekt een grote aandacht voor de schadelijke potentie van de tong voor de leek en niet voor de kerkelijke clerus. Maar uit welke sociale strata degenen afkomstig waren die daadwerkelijk voor verbale overtredingen terechtstonden blijft verder onduidelijk: knechten en heren worden bijvoorbeeld beide op hun spreekgedrag aangesproken. In de casestudy Van den Eynde-Muetsel is het een pachtheer die terecht staat voor een valse aanklacht, nota bene in die positie geplaatst door zijn inferieur, de pachter. Dumolyn en Haemers hebben vastgesteld dat zij die veroordeeld werden voor subversief spreekgedrag in Vlaamse steden in de late middeleeuwen uit alle sociale strata kwamen. Er zijn voorbeelden bekend van mensen uit de middenklasse zoals visverkoper Thomas Haghebaert uit 1527 en schipper Willem Van Cuul uit 1532, maar ook van clerici en de wereldlijke elite. Zo werd in 1478 Renier Houtmarct, een respectabele man in Brugge, veroordeeld omdat hij de toekomstige burgemeester in het openbaar een ‘hoerezeune’ had genoemd.⁴⁶²

Ook wordt er niets in de bronnen gezegd over ontwikkelingen die wijzen op een verband met de rampen en onheilstijdingen vanaf de veertiende eeuw, zoals de pest uit 1348, de hongersnoden van 1315-1317 en de onrust in het kerkbestuur met het Grote Schisma uit 1378.⁴⁶³ Zo levert de analyse van de omgang met blasfemie in met name *Des coninx summe* geen inhoudelijke argumenten op voor de stelling van historicus David Nash dat blasfemie werd opgevat als collectief gevaar.⁴⁶⁴ Er is in de

---

⁴⁶⁰ Bardsley 2006 en 2007. Zie ook Benkov 1989.

⁴⁶¹ Van Oostrom 2013, p. 476.

⁴⁶² Dumolyn en Haemers 2012, p. 78.

⁴⁶³ Schwerhoff 1995, p. 266-268.

⁴⁶⁴ Nash 2007.

beeldvorming van *Des coninx summe* weliswaar sprake van een God die als reactie op een godslasterlijke uitspraak direct ingrijpt, maar deze straf geldt in het exempel alleen voor de spreker zelf en niet voor de gemeenschap waarin hij zich beweegt. Hooguit zouden mensen naar aanleiding van dit exempel bang zijn om zich in de buurt van een godslasteraar te bewegen en te worden meegesleurd in de op de spreker gerichte wrake Gods.

7 Slotbeschouwing

1 Inleiding

‘Tong breekt been, al heeft ze er geen’. Een tong kan botten breken, ook al heeft het lichaamsdeel er zelf geen. Terwijl dit lichaamsdeel zo’n onbeduidend voorkomen heeft, zonder zelfs maar enige ondersteuning van een bot te bezitten, kan het andere lichaamsdelen grote schade toebrengen. De tong, als metoniem van het menselijk spreekvermogen, heeft een groot schadelijk potentieel. Dit spreekwoord gaat ervan uit dat woorden schadelijke daden kunnen zijn. Het sluit aan bij de taaltheoretische notie dat gesproken woorden een buitentalig (perlocutief) effect kunnen sorteren, een effect dat vergelijkbaar is met het breken van botten. In de inleiding werd gesteld dat dit Middelnederlandse spreekwoord niet op zichzelf staat, maar deel uitmaakt van een breder gedragen aandacht voor schadelijk spreekgedrag. Die aandacht is bovendien niet uniek voor het Middelnederlands. Onderzoekers wijzen deze ook aan in andere taalgebieden in de late middeleeuwen.

Op twee manieren betekent deze studie een vernieuwing ten opzichte van bestaand onderzoek naar schadelijk spreekgedrag in de late middeleeuwen. Voor het eerst zijn drie domeinen samen bestudeerd met als doel om te kijken in hoeverre er sprake is van een overkoepelend discours over schadelijk spreekgedrag in Middelnederlandse teksten. Daarnaast zijn in de analyse van het Middelnederlandse corpus moderne taaltheoretische noties gebruikt om dit eventuele discours zichtbaar te maken. In deze slotbeschouwing wordt gekeken naar de resultaten hiervan.

Uit het onderzoek is gebleken dat er inderdaad gesproken kan worden van een overkoepelend discours tussen de domeinen. In deze studie wordt dit ‘het discours de ongetemde tong’ genoemd. Het discours doortrekt de domeinen echter niet op volstrekt homogene wijze. Per domein worden verschillende accenten gelegd. Er is in de analyse van de teksten in het kerkelijke, profaan-ethische en juridische domein evenwel een aantal terugkerende elementen te destilleren die samenhang vertonen op het gebied van opvattingen over schadelijk spreekgedrag. Met name de overeenkomsten tussen het kerkelijke en het profaan-ethische domein zijn treffend. Het juridische domein vertoont overeenkomsten met de andere twee domeinen, maar laat ook evidente verschillen zien.

2 Het discours van de ongetemde tong in de drie domeinen

Hoewel het spreken zelf de mens doorgaans weinig moeite kost, is het op de *juiste manier* spreken een heel ander verhaal. Dit blijkt uit het discours van de ongetemde tong zoals dit naar voren komt in de Middelnederlandse teksten uit het kerkelijke, het profaan-ethische en het juridische domein. In die paradox schuilt volgens de beeldvorming van de bestudeerde teksten een groot gevaar. Omdat spreken zo moeiteloos gaat, is de aanname dat op de juiste wijze spreken ook niet zoveel moeite hoeft te kosten. Maar goed spreken is allesbehalve een vanzelfsprekendheid, volgens de beeldvorming in de kerkelijke en de profaan-ethische bronnen uit de analyse. Wat zit hier achter?

De kern van het overkoepelende discours is de opvatting dat schadelijk spreekgedrag het resultaat is van een ongetemde tong. Het discours van de ongetemde tong kenmerkt zich door ‘controle-taal’. In de teksten uit de domeinen wordt de mens namelijk in tweeën gedeeld, in het lichamelijke en het geestelijke deel van de mens, in tong en eigenaar van de tong. De tong wordt gepresenteerd als een lichaamsdeel dat op zichzelf staat. De tong heeft een eigen wil. En dat niet alleen. De tong heeft een eigen *kwade* wil. Zij is geneigd tot het kwade, zoals in *Spiegel der sonden* (rijm en proza) staat. En: ‘Die sine tonghe dwingt vander haest / dat hi Gode es alder naest’, aldus het profaan-ethische *Dietsche doctrinale* in het veelzeggende hoofdstuk ‘Van spraken ende tonghen te bedwinghene’.

Onderdeel van deze tweedeling is dat de mens volgens het discours van de ongetemde tong controleur en overtreder ineen is. Want omdat de tong zich van nature wil misdragen, moet zij onder strenge supervisie van de eigenaar van de tong staan. De tong kan men misschien wel temmen, maar nooit volledig beheersen. Het blijft een ‘wild dier’. Is de eigenaar van de tong een moment niet waakzaam, dan is schadelijk spreekgedrag het onvermijdelijke gevolg.

Het niet temmen van de tong is niet alleen een kwestie van overmatig kletsen en ondoordacht spreken. Het gaat er vooral om dat de eigenaar van de tong zijn woorden *moreel* gezien niet filtert. Het is dus zowel de ratio als de wil van het geestelijke deel van de mens die de tong dient te temmen. De morele dimensie van de ongetemde tong wordt sterk benadrukt. Iemand die liegt, bedriegt of vleit is op morele gronden niet in staat om de woorden binnen te houden.

Iemand die zijn woorden niet moreel filtert, wordt verbeeld als iemand die innerlijk niet deugt. Als iemand ‘onzuivere woorden’ spreekt, is hij ook onzuiver van binnen, volgens *Sottenschip*. Elk ‘vat’ brengt naar buiten wat het in zich heeft, zo staat er. En Dirc Potter stelt in *Blome der doechden*: ‘Bij den worden merct men den man ende verneempt wat hij in heeft’.

Een belangrijk element dat hiermee te maken heeft, is de boosaardige bron achter de schadelijke woorden. De bron wordt gepresenteerd als een belangrijk element dat woorden schadelijk maakt volgens de beeldvorming in de drie domeinen. In het kerkelijke en het profaan-ethische domein is de ‘bron’ vaak in termen van hoofdzonden geformuleerd. Kijven komt bijvoorbeeld voort uit de boosaardige bron hoogmoed. Een hoogmoedig persoon kan zijn tong moreel gezien niet temmen, want hij niet in staat is om onredelijke woorden van iemand anders van zich af te laten glijden. De hoogmoedige is dus zeer geneigd om ruzie te maken. De nederige daarentegen houdt zich in.

Vanwege die boosaardige bron worden woorden in het kerkelijke en het profaan-ethische domein vaak vergeleken met wapens (pijlen, zwaarden, messen). Net als woorden konden wapens ook vaak met een slechte intentie gebruikt worden – namelijk om mensen te verwonden. Bovendien worden deze metaforen ingezet om te laten zien welke schadelijke effecten woorden kunnen hebben, effecten die vergelijkbaar zijn met fysiek geweld, kannibalisme en moord. Belediging in het juridische domein wordt in de strafmaat echter niet gelijk gesteld aan moord. Wel zijn er opvallende overeenkomsten tussen verbaal en fysiek geweld in de strafmaat. Dat blijkt uit de zogenaamde scheldwetten van lokale keurboeken. Verbaal geweld krijgt in verschillende keurboeken een even hoge boete als fysiek geweld.

Als het wél lukt om meester te zijn over de tong, dan kan zij zorgen voor zeer goede effecten, volgens het discours. De tong wordt verbeeld als een orgaan van extremen. Zij zorgt voor leven en dood. De tong kan een medemens beledigen, maar die woorden ook weer terugnemen en daarmee de schade herstellen. De tong kan samenlevingen opbouwen én vernietigen, kan God en medemens loven én vervloeken. En bovendien: de tong kan de ziel van de spreker vervuilen, maar er ook voor zorgen dat de ziel wordt

gezuiverd. Een voorbeeld van het zuiverende potentieel van de tong is de biecht.

Naast controleur en overtreder ineen is de mens zowel dader als slachtoffer. Er wordt veel aandacht besteed aan de potentieel schadelijke effecten van woorden op de spreker zelf. Woorden kunnen leiden tot twee typen bedreigingen. Ze kunnen zowel de ziel van de spreker bedreigen (*grace-threatening*) als zijn reputatie (*face-threatening*). De sprekende tong is *grace-threatening* omdat de tong de ziel van de spreker kan vervuilen. De tong is verbeeld als een cruciale poort of deksel naar het binnenste in het kerkelijke en het profaan-ethische domein. Zelfs in het juridische domein wordt het *grace-threatening* aspect benadrukt, zo blijkt uit de casestudy. De tong is *face-threatening* omdat bepaald spreekgedrag de spreker ongeloofwaardig maakt in de ogen van anderen. Eigenroem en meened leiden daarom tot gezichtsverlies van de spreker.

Wat er volgens de beeldvorming minder toe doet bij schadelijk spreekgedrag is de propositionele inhoud van bepaalde uitingen. Het gaat hier om inhoud die zich kenmerkt door persoonsinformatie. Er zijn bijvoorbeeld goede en slechte vormen van lof (positieve persoonsinformatie) en goede en slechte vormen van kritiek (negatieve persoonsinformatie). Lof is pas schadelijk wanneer hij rechtstreeks tot de besprokene wordt geuit. Pas dan valt hij in de categorie vleierij. Kritiek kan alleen schadelijk zijn wanneer deze geuit wordt achter iemands rug om. Pas dan is het laster. Het juridische domein wijkt hierin sterk af van de andere twee domeinen. In de casestudy is de propositionele inhoud van de persoonsinformatie wel cruciaal. Belediging is veel specifiek opgevat, namelijk als de valse aanklacht van een misdaad. Als de aanklacht van de pachtheer waar was geweest, dan was niet hij maar de pachter zelf in de beklagdenbank terecht gekomen. Het taaltheoretische 'maxime van kwaliteit' (dat wordt overtreden wanneer iemand liegt) speelt in het juridische domein een veel belangrijker rol dan in de andere twee domeinen.

Bovenstaande doet vermoeden dat de categorisering van schadelijke spreekhandelingen in de teksten uit de domeinen glashelder is. Wat schadelijk spreekgedrag is en wat niet en vooral waarom het schadelijk is, lijkt scherp afgebakend te zijn. Maar het zijn juist de grensgevallen die vaak uitgebreid worden besproken: is een leugen om bestwil bijvoorbeeld wel of niet zondig spreekgedrag en zo ja, in welke mate? Er is kortom ruimte voor problematisering. Dat komt met name tot uiting in het kerkelijke domein. Of een uitspraak zondig is of niet en zo ja, in welke mate is van belang om te kunnen bepalen of men bijvoorbeeld al dan niet moet biechten om gereinigd te worden van zonden. Maar ook in de casestudy uit het juridische domein was het niet meteen duidelijk of de uitspraak van

pachtheer Johan Muetsel misdadig was. Als de rechtbank zijn uiting bewezen had geacht, was de pachtheer immers vrijuit gegaan en stond de pachter juist een straf te wachten.

Uit de analyse van de drie domeinen komt een aantal variabelen in de spreesituatie naar voren die bijdragen aan het schadelijk potentieel van spreekgedrag. Zo worden ‘subtiële’ vormen van schadelijk spreekgedrag extra zwaar aangezet. Dat zijn vormen die een anoniem karakter hebben, dus waarin de besprokene niet weet wie de spreker is of waarvan niemand meer weet wie bepaalde schadelijke uitspraken in de wereld heeft gebracht. Dergelijke anonieme schadelijke spreekhandelingen zijn gevaarlijk omdat niemand erop kan worden aangesproken. Woorden kunnen zich daardoor gemakkelijk verspreiden. Naast het anonieme dan wel publieke karakter van woorden is een andere variabele relevant, namelijk de onderlinge verhouding tussen de gesprekspartners; lof kan worden gezien als vleierij wanneer de spreker zich richt op iemand die hoger geplaatst is dan hij. En laster is zeer schadelijk wanneer ‘goede’ mensen er het slachtoffer van zijn. Ook de *setting* van de spreesituatie doet er toe. Onderdeel van het misdadige karakter van de belediging van de pachtheer uit de casestudy is dat hij zijn woorden in de rechtszaal uitte ten overstaan van de schepenbank.

Tot slot kenmerkt het discours van de ongetemde tong zich door een opvallende aandacht voor de toegesprokene en eventuele omstanders die bij een spreesituatie aanwezig zijn. Deze gesprekspartners dragen ook verantwoordelijkheid als het aankomt op schadelijk spreekgedrag. Woorden leiden immers alleen tot schadelijke effecten wanneer er luisteraars zijn. Een heer dient bijvoorbeeld op zijn hoede te zijn voor vleierij. Geeft een dienaar hem complimenten, dan doet hij er verstandig aan daar niet naar te luisteren.

In die zin bouwt dit onderzoek voort op wat Paul Wackers in 1994 al aangaf, evenals wat Edwin D. Craun en Sandy Bardsley eveneens dat stelden voor het Middelenlands taalgebied: namelijk dat er weliswaar verschillen in opvattingen over schadelijk spreekgedrag tussen de domeinen, maar ook opvallende overeenkomsten. De overeenkomsten in dit onderzoek wijzen op een domeinoverstijgend discours in de verschillende Middelnederlandse teksttypen: dat van de ongetemde tong. Maar de verschillen tonen aan dat er per domein andere accenten worden gelegd, met name in het juridische.

3 Drijvende krachten achter het discours van de ongetemde tong?

Geeft het onderzoek inzicht in eventuele drijvende krachten achter het discours van de ongetemde tong in de drie domeinen? Wat zijn bijvoorbeeld de groepen die voor schadelijk spreekgedrag verantwoordelijk

worden gehouden? Men kan veronderstellen dat het discours met betrekking tot deze groepen voortkomt uit het willen beheersen van deze groepen door belanghebbenden.

Er is geen specifieke groep aanwijsbaar die ‘onder controle’ zou moeten worden gehouden. De teksten wijzen niet zonder meer op belanghebbenden als louter machthebbers of juist mensen in perifere posities. Bij de behandeling van subversief spreekgedrag in het kerkelijke domein zijn er geen elementen te ontdekken die wijzen op bepaalde verspreiders van het discours met een politiek belang (noch van de elite noch van mensen met een lagere sociale of politieke status). Ook in dit opzicht zijn dus geen onbetwiste drijvende krachten te ontdekken – het discours van de ongetemde tong wordt niet aan een bepaalde groep belanghebbenden verbonden. Degenen die verantwoordelijk worden gehouden voor schadelijk spreekgedrag zijn bijvoorbeeld zowel jongeren als ouderen, zowel dienaren als heren, zowel mannen als vrouwen.

Toch is er een aantal aanknopingspunten voor drijvende krachten achter het discours van de ongetemde tong, omdat in een aantal specifieke gevallen van schadelijk spreekgedrag wel bepaalde groepen worden aangesproken. Allereerst worden vrouwen aangewezen als schadelijke sprekers, namelijk de ‘scheldende vrouwen’ in het juridische domein. Vrouwen krijgen volgens de lokale scheldwetten een andere straf dan mannen. Die straffen zijn echter niet per se zwaarder. In het profaan-ethische domein worden echtgenotes aangehaald als mensen die je geen geheimen moet toevertrouwen. Vrouwen (‘fatsoenlijke vrouwen’) worden daarnaast in dit domein als slachtoffer van schadelijk spreekgedrag genoemd. Zij zijn het slachtoffer van onkuis spreekgedrag van mannen.

Daarnaast wordt een elitegroep aangesproken. In de casus uit juridische domein wordt een pachtheer veroordeeld voor schadelijk spreekgedrag tegen zijn pachter in het bijzijn van de schepenbank. De sociaal lager geplaatste trekt hier juridisch aan het langste eind. De teksten uit het kerkelijke en het profaan-ethische domein richten zich niet zozeer op deze groep als sprekers, maar zij worden geadviseerd over de wijze waarop zij met de schadelijke spreker moeten omgaan. Zij moeten oppassen voor vleiers en potsenmakers niet aanmoedigen in hun ‘ydel woerde’.

In het kerkelijke en profaan-ethische domein worden jonge mensen (jonge mannen volgens *Boec van Sidra*) als specifieke sprekers van schadelijke woorden aangesproken. Zij zouden het snelst in de verleiding komen om een ‘roekeloze’ leugen te uiten (kerkelijk) en te lasteren (profaan-ethisch). Er zijn in het corpus maar een beperkt aantal van deze verwijzingen naar jonge mannen gevonden. Een conclusie kan dus slechts indicatief zijn. Maar er zou een verband kunnen zijn tussen deze

aanwijzingen de geconstateerde opkomst van jonge ambtenaren, zoals uiteengezet in hoofdstuk 2. Zijn zij een mogelijke doelgroep van het discours van de ongetemde tong?

4 Reflectie op methode

Om domeinoverstijgende discoursen te onderzoeken is een methode gebruikt die gebaseerd is op moderne taaltheoretische noties. Deze noties bieden een instrumentarium om de teksten uit de drie domeinen op het gebied van opvattingen over schadelijk spreekgedrag met elkaar te vergelijken. Gekeken is naar de schadelijke effecten van spreekgedrag (Austin/Searle: *speech act theory*), welke ‘regels’ er worden overtreden in een spreesituatie (Grice: maxims van kwantiteit en kwaliteit), welke schadelijke effecten dat precies zijn (Goffmann/Brown en Levinson: *face-threatening acts* en het door mij voorgestelde *grace-threatening acts*) en welke variabelen een rol spelen bij de aard en zwaarte van de schadelijk spreekhandeling (Hymes: plaats, *gender*, sociale en/of economische verhouding gesprekspartners et cetera).

Met deze methode is een beter inzicht verkregen in de overeenkomsten in opvattingen over schadelijk spreekgedrag in de verschillende domeinen. Hierdoor is zichtbaar geworden dat de oppositie tussen woorden en daden in het Middelnederlandse corpus wordt geïncorporeerd. De methode laat zien dat wat woorden zondig, onvertogen of misdadig maakt vaak niet zozeer te maken heeft met de inhoud van de woorden als met het effect dat ze bewerkstelligen. De methode laat ook zien dat spreekzonden worden gepresenteerd als *face-threatening acts* voor de spreker. In de hoofdzondeteksten van het kerkelijke domein is dit verrassend. Daarin lijkt alles immers te gaan om het behoud van de ziel, om het mogelijke *grace-threatening* effect van woorden. Bovendien laat de methode zien dat er veel nadruk wordt gelegd op het overtreden van het maxime van kwantiteit (‘vele sprekers’, ‘ydel woerde’). Anders dan heden ten dage werd dit in die tijd als een morele overtreding gezien. Tot slot zorgt de methode ervoor dat er oog is voor de rol van bepaalde variabelen in de spreesituatie bij schadelijk spreekgedrag. Zo valt het op dat de sociale machtsafstand tussen pachter en pachtheer in de casestudy een minder belangrijke variabele is dan men zou verwachten.

Deze uitkomsten zijn indicatief, maar niet definitief. In de introductie is een aantal begrenzingsformules geformuleerd en zijn kanttekeningen geplaatst bij de methode. Deze kunnen de uitkomsten van het onderzoek beïnvloeden. De vergelijking van de verschillende teksten en tekstsoorten zorgt voor een complexe analytische situatie. Relevante factoren zijn bijvoorbeeld de genreconventies, de overlevering en de uiteenlopende totstandkoming van de teksten. De reikwijdte van de conclusies is

bijvoorbeeld beperkt, omdat tekstvarianten niet zijn meegenomen in de analyse. Zijn in de overlevering van de handschriften van Jan van Boendale's *Der leken spiegel* overeenkomstige denkbeelden op het gebied van schadelijk spreekgedrag of zijn er significante variaties?

5 Vooruitzichten

Dit onderzoek genereert weer nieuwe vragen op het gebied van laatmiddeleeuwse opvattingen over schadelijk spreekgedrag. Is er bijvoorbeeld sprake van het discours van de ongetemde tong in andere (literaire) domeinen? Zo bestond het corpus van dit onderzoek niet uit verhalende teksten, lyriek of toneel, maar ook dit type teksten stelt schadelijk spreekgedrag wel degelijk aan de orde. Het spreekgedrag van personages en de reacties op andermans woorden zijn bijvoorbeeld cruciaal voor het verloop van het verhaal in de ridderroman *Ferguut* en het toneelstuk *Hoe die mensch die werlt wil bevechten*. Er zijn bovendien verschillende Middelnederlandse liederen die spreken over 'quade tongen'.⁴⁶⁵ Voorzichtigheid is echter geboden. Het gaat niet om directe adviezen of normen over schadelijk spreekgedrag, maar om hoe opvattingen daarover worden verbeeld. Er dient een extra 'vertaalslag' te worden gemaakt van verbeeldingen naar opvattingen over schadelijk spreekgedrag.

Onderzoek naar visuele bronnen over schadelijk spreekgedrag kan goed dienen als vergelijkingsmateriaal met tekstuele bronnen. Zo wordt 'laster' in visuele voorstellingen verbeeld als een vrouw die een lange tong uitsteekt.⁴⁶⁶ Fascinerend is in dit opzicht ook de vondst van twee laatmiddeleeuwse pelgrimsinsignes met afbeeldingen van een mond met een slot erop. Het eerste insigne is gevonden in Nieuwland en dateert uit 1375-1425. Het tweede vond men in Amsterdam en dateert uit de eerste helft van de vijftiende eeuw.⁴⁶⁷

---

⁴⁶⁵ Over *Ferguut* zie Veldhuizen 2005b en voor andere genres zie Veldhuizen 2005a. Een voorbeeld van een analyse over opvattingen over schadelijk spreekgedrag in Jean de Meung's *Roman de la Rose* en Dante Alighieris *Divina Commedia* is Baika 2007 en Baika 2011. Voor bijvoorbeeld opvattingen over schadelijk spreekgedrag in zestiende-eeuws rederijkerstoneel, zie Bax en Vuijk 1990. Op de juiste manier spreken is een belangrijk aspect van ridderlijke vorming in *Lantsloot van der Hagbedochte*, zie Van Oostrom 1981, p. 134. Voor het toneelstuk *Hoe die mensch die werlt wil bevechten* zie Hüsken, Ramakers en Schaars 1994, deel 5, boek E, 126r-139r en voor voorbeelden van schadelijk spreekgedrag in liederen zie *Antwerps liedboek* lied 3, 15 en 173 (Van der Poel e.a. 2004, respectievelijk p. 12-13, p. 36-37 en p. 390-391).

⁴⁶⁶ Met dank aan Annette de Vries die mij hierop attenderde.

⁴⁶⁷ Winkelman 2004.

Om een beter beeld te vormen van het ‘belang’ van schadelijk spreekgedrag in de late middeleeuwen is kwantitatief onderzoek naar richtlijnen daarover in verhouding tot andere schadelijke vormen van gedrag gewenst. In bijvoorbeeld het juridische domein is nog weinig zicht op de relatieve frequentie van veroordelingen voor spreekmisdaden ten opzichte van andere misdaden.⁴⁶⁸

6 Tot slot

Het discours van de ongetemde tong lijkt zich gemakkelijk aan te passen aan lokale en temporele variabelen in kerkelijke, profaan-ethische en juridische domeinen. Deze flexibiliteit is misschien wel de reden waarom het discours van de ongetemde tong zo lang heeft voortbestaan.⁴⁶⁹ Zo’n lange doorwerking plaatst bepaalde huidige denkbeelden over spreekgedrag in perspectief.

‘Vrijuit spreken’ wordt tegenwoordig gelijkgesteld met oprechtheid.⁴⁷⁰ ‘Hij sprak recht uit het hart’ is vandaag de dag een groot compliment. Het betekent dat iemand authentiek is en geen *act* opvoert. Eerlijk zijn, ergens geen doekjes om winden, recht uit het hart: vrijuit spreken wordt gezien als een groot goed dat in een moderne samenleving met hand en tand moet worden verdedigd.

Maar nog niet zo lang geleden werd vrijuit spreken door een brede laag in de maatschappij in de Lage Landen en daarbuiten niet gezien als groot goed, maar als grote dreiging. Vrijuit spreken wordt in ieder geval in Middelnederlandse kerkelijke, profaan-ethische teksten en juridische teksten zeker niet als *forte* gezien. Het wordt zelfs sterk afgeraden. Vrijuit spreken is bezien vanuit het discours van de schadelijke tong in potentie een groot maatschappelijk en individueel gevaar waartegen gemeenschap en individu beschermd moeten worden. ‘Spontaan’ of ‘vrijuit’ betekent dat de tong teugelloos is en een mate van vrijheid krijgt die zij niet aankan. Die vrijheid kan niet anders dan voor ellende zorgen. Een haastig woord is gauw gezegd.

Zolang een mens, uit welke rang dan ook, meester is over zijn of haar tong, kunnen gesproken woorden tot grote zegeningen leiden. Meesterschap over de tong zorgt ervoor dat de eigenaar in staat is om goed te functioneren in de maatschappij. Meesterschap over de tong beschermt de ziel, bewaakt het binnenste. Meesterschap over de tong zorgt bovendien

---

⁴⁶⁸ Maar zie hoofdstuk 2, p. 29-30 over enkele valkuilen van kwantitatief onderzoek naar (verbale) misdaden.

⁴⁶⁹ Zie hoofdstuk 2, p. 20.

⁴⁷⁰ Van Renswoude 2011.

voor rust en orde in de gemeenschap. Maar wordt de controle losgelaten, is er slechts een kort ogenblik van onoplettendheid, dan leidt dat onherroepelijk tot schadelijke effecten. Aldus het discours van de ongetemde tong.

Vanuit het perspectief dat de late middeleeuwen bieden en in het bijzonder gebaseerd op analyses van Middelnederlandse kerkelijke, juridische en profaan-ethische teksten over schadelijk spreekgedrag, hoopt dit onderzoek bij te dragen aan het besef van het enorme opbouwende maar vooral destructieve potentieel van gesproken woorden. Het laatmiddeleeuwse discours van de ongetemde tong kan licht werpen op hedendaagse opvattingen over schadelijk spreekgedrag. Een klein voorbeeld is een breed gevoerde discussie in Nederland over tv-persoonlijkheid Ivo Niehe, die iets te vaak vertelde over zijn eigen verdiensten. Dat is hem niet in dank afgenomen. In de media kwam hij naar voren als een uitermate arrogant persoon. Eigenroem stinkt. Waarom zorgde dit voor zoveel gespreksstof? Dit boek laat een historische schaduw van deze discussie zien en maakt zichtbaar waar dat taboe vandaan komt. Eigenroem werd al in de veertiende eeuw gezien als een grote zonde en grote 'sothede'.

Wat betreft contemporaine discussies over de kracht van de ongetemde tong: om verder te komen dan de 'waan van de dag' zijn dergelijke debatten gebaat bij laatmiddeleeuwse wijsheden en waarschuwingen.⁴⁷¹ Volgens Ineke Sluiter is dit een belangrijke reden om je als onderzoeker met taaltheorie en de humaniora in het algemeen bezig te houden.

Omdat taal een wonder is, machtiger en potentieel gevaarlijker dan wij vaak denken, een middel om werelden te vangen in woorden, er grip op te krijgen, ze te maken – maar potentieel ook te breken.⁴⁷²

---

⁴⁷¹ Zie Veldhuizen 2011 over eigenroem (en Ivo Niehe).

⁴⁷² Sluiter 2005, p. 15.

Bijlage 1

Analysemodel schadelijk spreekgedrag van Middelnederlandse teksten in het kerkelijke, het profaan-ethische en het juridische domein

1 Beschrijving van het werk

1.1 Tekst

Titel

Auteur

Datering

Lokalisering

Rijm/proza

Genre

[Functie]

[Publiek]

1.2 Drager: handschrift/druk

Signatuur

Kopiïst

Drukker

Datering

Plaats

[Publiek]

[Bijzonderheden handschrift/druk]

1.3 Bron

[Vertaling/bewerking van]

1.4 Editie

2 Schadelijke spreekhandelingen

2.1 Wat is een schadelijke spreekhandeling?

Middelnederlandse term van spreekhandeling

Adequate moderne vertaling van spreekhandeling

Plaats tekstgedeelte spreeknorm in werk

Feitelijke toestand

Gewenste toestand (norm)

2.2 Waarom is [x] een schadelijke spreekhandeling?

Wat is drijfveer, criterium, motivatie (zielenheil, sociale controle, oordeel van anderen, maatschappelijke harmonie, op gezag van autoriteit)?

Wat zijn de gevolgen van bepaald schadelijk spreekgedrag?

Is de schadelijk spreekhandelingen gepresenteerd als *face-threatening act* of *grace-threatening act*?

Welke maxims van Grice worden overtreden?

Verborgene agenda, achterliggend doel?

2.3 Wie zijn betrokken bij de schadelijke spreekhandeling?

2.3.1 Spreker

Specifieke doelgroep (voor wie is opvatting/advies/wet et cetera over schadelijk spreekgedrag bedoeld)

Sociale status

Gender

Uitbeelding (hoe gekarakteriseerd)

2.3.2 Toegesprokene/geadresseerde (van spreekhandeling)

Specifieke doelgroep

Sociale status

Gender

Uitbeelding (hoe gekarakteriseerd)

2.3.2 Besprokene (van spreekhandeling)

Specifieke doelgroep

Sociale status

Gender

Uitbeelding (hoe gekarakteriseerd)

2.3.3 Toehoorder/omstander

Specifieke doelgroep

Deelnemend/niet-deelnemend

Sociale status

Gender

Uitbeelding (hoe gekarakteriseerd)

2.4 Waar vindt de schadelijke spreekhandeling plaats?

Ruimte (kerk, markt et cetera)

Openbaar?

Symbolisch?

Setting, omstandigheden

[Relevante historische contexten]

2.5 Hoe is de schadelijke spreekhandeling verbeeld?

Metaforen

Binaire opposities

Categorieën
Vertelperspectief
Directe rede
Exclamaties
Ontwikkeling
Vaste uitdrukkingen/opvallende Middelnederlandse termen

3 Interpretatie/duiding

Wat is vanzelfsprekend/niet benoemd?

Wat is opvallend?

Wat is kenmerkend?

-overeenkomsten met andere teksten/domeinen

-verschillen met teksten/domeinen

Zijn er relevante verbanden tussen onderlinge analysepunten (bijvoorbeeld een verband tussen de ruimte en de sprekers)?

Bijlage 2

Spreekzonden in *Des coninx summe*, *Spiegel der sonden* (rijm) en *Spiegel der sonden* (proza)⁴⁷³

10 spreekzonden in <i>Des coninx summe</i>	14 spreekzonden in <i>Spiegel der sonden</i> (rijm)	14 spreekzonden in <i>Spiegel der sonden</i> (proza)
1 <i>ydel woerde</i> zwetsen, roddelen/kletsen scabreus spreken, spotten, nr. 136-139	1 <i>blasphemie</i> Blasfemie, r. 14963-15144	1 <i>blasphemie</i> blasfemie, kolom 249, r. 17- kolom 251, r. 7 ⁴⁷⁴
2 <i>beroeminghe</i> eigenroem, nr. 140-143	2 <i>mormeriren</i> mopperen, r. 15145-15455	2 <i>versweren of sweren</i> bewust bij een leugen zweren (<i>sweren</i>) en meened plegen, dus in officieel juridische context (<i>versweren</i>), kolom 251, r. 8- kolom 253 r. 21
3 <i>smekinghe</i> vleien, nr. 144-146	3 <i>ontschuldigen</i> <i>die zonden vor</i> <i>Gode</i> Zonden rechtvaardigen voor God, r. 15455-15592	3 <i>mormeriren</i> mopperen, kolom 253, r. 22- kolom 258, r. 12
4 <i>achtersprake</i> lasteren, nr. 147-149 ⁴⁷⁵	4 <i>sweren en versweren</i> vloeken en oneigenlijk zweren, r. 15593-15752	4 <i>logen</i> liegen, kolom 258, r. 13- kolom 259, r. 19

⁴⁷³ De vetgedrukte spreekzonden zijn die zonden die als categorie *niet* in de andere twee werken voorkomen.

⁴⁷⁴ *Spiegel der sonden* (rijm en proza) stelt blasfemie dan voorop, terwijl *Des coninx summe* blasfemie achteraan heeft geplaatst. Deze laatste plaats is in *Des coninx summe* gepresenteerd als culminatiepunt, om te benadrukken dat het de zwaarste spreekzonde is.

5 <i>loghenthale</i> liegen, nr. 150-151	5 <i>lieghen (loghene)</i> <i>orcontschap valsch</i> <i>draghen</i> liegen (leugen) en een vals getuigenis afleggen, r. 15753-15870	5 <i>v□yliken of quelc te</i> <i>spreken yemant</i> schelden en tieren, kolom 250, r. 20- kolom 260, r. 20
6 <i>sweren en</i> <i>versweringhe:</i> (ongepast) eed afleggen en meineed plegen, nr. 152-156	6 <i>verradenisse</i> verraad plegen, geheimen openbaar maken, goede zaken bagatelliseren (<i>versmaden of cleyne</i> <i>maken</i>), of slecht maken (<i>goet in quaet</i> <i>bekeren</i>), r. 15871-15924	6 <i>kijven off twisten</i> ruzie maken, kolom 260, r. 21- kolom 261, r. 24
7 <i>scelden</i> uitvaren tegen iemand, uitschelden, dreigen, ruziën, verwensen, stoken, nr. 157-159	7 <i>smeken</i> vleien, r. 15925-15990	7 <i>bespotten</i> iemand publiekelijk te schande maken, kolom 261, r. 25- kolom 262, r. 13
8 <i>murmureren</i> mopperen tegen God en mens, nr. 160-164	8 <i>vloken,</i> <i>schoffieringhe, striden</i> vloeken, schelden, tieren, ruziën, r. 15991-16194	8 <i>quaden raet te geven</i> verkeerd advies geven, kolom 262, r. 14- kolom 263, r. 12

---

⁴⁷⁵ ‘Aftersprake’ is geen afzonderlijke categorie in *Spiegel der sonden* (rijm en proza), maar ligt dicht bij verraad plegen en tweedracht zaaien.

9 <i>wederspannicheit</i> weerspannig, recalcitrant spreken tegen God en mens, nr. 165-168	9 <i>schempen</i> schertsen, grappen maken, r. 16195-16220	9 <i>twidracht te maken</i> <i>onder den minschen</i> tweedracht zaaien, stoken, opruien, kolom 263, r. 13- 31
10 <i>blasphemie</i> vloeken/ketters spreken, nr. 169-170	10 <i>quaet raed gheven</i> slecht (zondig) advies geven, r. 16221-16264	10 <i>twe tongen te</i> <i>hebbene</i> twee tongen hebben (vleien en liegen/roddelen), kolom 263, r. 13- kolom 267, r. 22 ⁴⁷⁶
	11 <i>twidracht zeyen</i> <i>onder menschen/</i> <i>dubbele tonghe</i> <i>draghen in den mond</i> tweedracht zaaien, stoken, opruien, r. 16265-16532	11 <i>beroeminghe</i> eigenroem, kolom 267, r. 23- kolom 268, r. 16
	12 <i>roem</i> eigenroem, r. 16533-16562 [deel ontbreekt]	12 <i>voel te spreken</i> ijdel/niet nuttig/ onbeheerst spreken, kolom 268, r. 17- 39 ⁴⁷⁷
	13 <i>lachen</i> r. 16564-16629 [deel ontbreekt]	13 <i>lachen</i> kolom 269, r. 1- 26
	14 <i>swighen</i> zwijgen, r. 16605-16830	14 <i>swigen</i> zwijgen, kolom 269, r. 27- kolom 272, r. 29

⁴⁷⁶ In de rijmversie van *Spiegel der sonden* horen deze twee spreekzonden bij elkaar. De tekst geeft geen uitsluitel over het feit of ‘twidracht te maken’ en ‘twe tongen te hebbene’ bij elkaar horen, of niet. Ik heb de keuze gemaakt om de spreekzonden in categorieën te delen, omdat er anders dertien spreekzonden waren, in plaats van de in de tekst zelf aangekondigde veertien.

⁴⁷⁷ Komt niet voor in de rijmversie van *Spiegel der sonden*.

Bijlage 3

De rechtszaak tussen Heyne van den Eynde en Johan Muetsel (1480)

Echt

Plurade [belediging/'kijfflicke saeken']: meyneydich te scelden vur gericht⁴⁷⁸

Heynee van ghen Eynde claicht oever Johan Muetsel ind [en] seeght, hy hebbe vur den gerichtzbanck van Echt gestanden, dair huem Johan Mutsel oneerlicke woirde oversacht [ten laste gelegd] ind gesacht hebbe, hy were eyn meyneydich boeve ende hed huem eynen meyneydigen eyt gedaen, dat wolde hy bewijsen mit scholtet [schout] ende scepenen, dat Heynee haipt nyet en is ende Johan nimmermeir oever huem end sall konnen bewysen ind heysscht huem vur die smelicke oneerlicke woirde M Ryns gulden off soe groet ind soe cleyne als der scepen mit ordel wysen sall, dat hy huem dairmit mysdaen sall hebben ind wes Heynee konde heeft, dingt hy sich aen.

Johan Muetsel koempt in die antwoirde ind sprickt sich der dusent gulden tot synen borch ind die woirde leet hy staen ind dingt sich op syne konde [verklaring].

Heyneen konde: in den yersten sess mannen, dairnae der vurspreker ind der bade, dairnae scholtet inde scepenen hebben getuycht, dat sy gehoirt hebben, dat Johan Muetsel die woirde gesacht hedde als vur in der claichten gescreven steyt ind drue mannen van den sess mannen vurss. ende scholtet ende scepenen tuychden ouch mit, dat sy Heyneen hielden vur eynen gueden eerbaren man ende huem nye eyt en wysten geduen.

Johan heeft ter konden ingelacht eyne cedel [pachtovereenkomst], de gemaickt was tussen huem ind Heyneen van der halffenscappe, dat Heyneen syn halffener [pachter] was ind noch eyne cedula, dairynne Johan ind Heynee mit malckanderen geslicht waren van hairen twysten, dairynne gescreven stonde, soe wes Johan ind Heynee malckanderen kenden, sulden sy malckanderen duen ind wes sy nyet en kenden, sulden sy malckanderen

---

⁴⁷⁸ Roermond, *Nye boeck* (1459-1487). De tekst is overgenomen uit de editie Janssen de Limpens 1953, nr. 213, p. 255-256. Het *Nye boeck* bestaat uit vonnissen uit 1459-1487 (het *Alde boeck* beslaat de periode tussen ca. 1400-1459). Zie over deze bron Janssen de Limpens 1953, p. xiii-xv en Venner 1986, p. 44: het vonnissenboek is vrij uitzonderlijk en werd als voornaamste bron gebruikt voor Roermondse juristen. Het was van grote invloed op het Gelderse landrecht van 1619. Echt (stadsrechten sinds 1343), gelegen in het huidige Limburg, is onderdeel van het Overkwartier, dat in de loop van de dertiende eeuw bij Gelre is gaan horen. 'Wijsdom' betekent volgens Henk 't Jong 2008, p. 73: 'een gewoonterechtelijke uitspraak, dikwijls door een volksvergadering, zoals Drentse etstoelvonnissen'. De rechtszaak wordt ook genoemd in Hermesdorf 1980, p. 221-223.

eynen eyt vur duen, den eyt sy ouch malckanderen gedaen hedden vur eynsdeyls punten. Ind soe stonde in der cedulen, dat Heyneen den hoff luyckich [omheind] halden solde, des hy nyet gedaen en hedde ind hedde huem dairvur gezwoeren.

Eynsdeils van den dedingsluden mit den scholtet Johan van Kessel tuychden, soe wes in der cedulen gescreven stunde, dat sy dat soe hedden helpen dedingen mer sy en wysten nyet off mallinck den anderen syne vurwarden gehalden hedde.

Voirt hebben getuycht drye mannen, Johans knecht ind syne maight, dat due Heynee van den hoeve gevaren was, die tuyne voile apen legen omme den hoeve ind dat der wenich gans was ind Johans knechte die tuyne gemaickt hedden.

Heynee kalentirden [maakte bezwaar tegen] die konde want sy Johans brodelinge ind partych waren ind ouch eynsdeils bastart weren.

Johan van Kessel alse averman [hoofdman] ende scholtet ind eensdeils scepenen tuychden, dat sy gesien hedden, due Heynee van de hoeve gevaren was, dat die tuyne eensdeils aff ende nyet luyckich en weren ind ouch eensdeils veken [hek] uyt waren.

Heynee seeght op die kondens, hy hebbe den hoff in den belaicke gelaten als hy den vonden hadde ind haupt, dat geyne konde geleyt en is, die huem bedragen hebbe off hynderlich syn sall. Johan haupt jae.

Wysenis der scepenen van Ruremunde: nai der claichten, antwoirden ind kondens, soe en heeft men noch sulcke konde nyet gehoirt; Johan Muetsel en hebbe Heyneen mercklichen mysdaen sunderlingen want dat vur den gericht geschiet were ind sal huem beteren by den frunden off sy den frunden gescheiden konnen ind offz die vrunden nyet gefynden en konnen, soe sal tgericht die beteringe leren.

Echt

Beteringe van pluderaiden. Dat vurordell require numero 70⁴⁷⁹

Vurtyts is eyn ordel gegeven tussen Heyneen van den Eynde ind Johan Muetsel, alse dat Johan Muetsel Heyneen beteren sulde by den frunden off by den gericht want hy Heyneen nae claichten, antwoirden ind kondens mercklicken mysdaen hedde.

Soe heeft Heynee avermits den vrunden geheysst, dat Johan Muetsel in synen lynen cleyden mit tweeen wassen kertsen elck van eynen ponde in syne hande sulde gaen achter den preister in der processien omme den kirckhoff ind sulde dan die eyne kertse duen setten vur den heiligen

---

⁴⁷⁹ Roermond, *Nye boeck* (1459-1487). De tekst is overgenomen uit de editie Janssen de Limpens 1953, nr. 224, p. 270-271.

cruytz ind die ander vur Onser Liever Vrouwen ind dat Johan dan dat gericht by den anderen sulde duen comen ind seggen dan mit volre stemmen in der kircken vur den gericht ind den gemeynen volck, wannair die processie geschiet were, sulche woirde als hy oever Heyneen van den Eynde gesacht heeft, die hedden hy gedicht ind gelagen, hy halde Heyneen vur eynen gueden man ind hy bidde huem, dat hy huem dat omme Gaitswille vergeven wille.

Voirt heysscht Heynee eynen wech tot sent Jacop in Galissen [Santiago de Compostella] ind eynen wech tot Onser Liever Vrouwen ten Eensedel ind van eynen yegelicken wege guet schyne te brengen ind op synen eydt te behalden.

Ouch heysscht Heyne huem alsulcken schaide als hy omme deser saicken wille gehadt heeft te weten banckschaide ind eyn gelaich van 30 quarten wyns, hy den drosset ind den gericht ind den anderen naberen schenckden, due dat vonnenisse yerst te heuffde gewesen was.

Johan heeft huem gebaden eynen wech tot Onsser Vrouwen ten Eensedel, eynen wech tot sent Mathys tot Trier ind eynen wech tot den heiligen Dryen Coningen tot Colne. Voirt soe wes Heynee geheysscht heeft, dat keert Johan van huem ind sacht, hy wolde des vorder eyn noch egeyne duen mer hy stelden dat aen den gericht van Echt, soe watt dat gericht dairynne dede ther mynnen, dair wolde hy gerne mit tevreden syn.

Due sacht Heynee huem genuegden mit recht, soe wes dat recht dairvan vermuchte, dair wolde hy mit tevreden syn.

Ind want dan der heyssch ind gebott van beyden parthyen verre van den anderen is ind nae vermoge des ordels, dat Johan Heyneen beteren salde want hy huem mercklicken mysdaen hedde, soe en syn die scepenen van Echt nyet wys, wye groet off cleyne die beteringe syn sall.

Wysseis der scepenen van Ruremunde: nae den vurwysseis, dat Johan Muetsel Heyneen mercklicken mysdaen heeft ind Heyneen beteren sall, soe sall Johan vur den gericht komen bloetsheufftz ind seggen, die woirde, die hy oever Heyneen gesacht hebben, die hebbe hy gedacht ind gelogen ind halde heum vur eynen eirberen man ind bidde huem omme Gaitswille, dat hytt huem vergeve ind sall huem dairtue gaen drye wege tussen dit ind sent Remeysmisse neestkomende, den eynden te Rommen, den anderen Tonser Vrouwen ten Eensedel ind den dorden tsent Joist op ghen Zee ind allet den eynen nae den anderen als hy thuys komen is ind bringen liggende off levendige konde van yegelicken wege off soe mennige myle soe mennich pont elck 1 flems ind Johan is op den kost want hy in der mynne ind nyet in den rechten by den gericht blyven en wolde.

Bijlage 4

Dat. xl. capittel.
Al hebbe ick meel bouen duysentich ponden
En can ghestoppen quaet sprekende monden

Belijc dat het elders verhaelt is duecht is
tusschē twee sondē en quade geleghē ende
die sotten en conuenle niet ghehoude. wāt
also Horatius scrjft. *Dum v. rāt stulti vi-
tia in contraria currunt: wāneer die sotten deen sotti-*

Sottenschip, hoofdstuk 40, m3r. Wanneer iemand met een goede reputatie wordt belasterd, dan zullen lasterende woorden net zo weinig effect sorteren als een klok die met een vossenstaart als klepel wordt geluid.

Bijlage 5

Een veroordeelde met een gespietste tong wegens meined uit het *Costuma d'Agen* (vóór 1298), Agen, Archives Départementales de Lot-et-Garonne, MS 42, f. 44v.

Literatuur

Primaire literatuur ⁴⁸⁰

1 Teksten uit het kerkelijke domein

Cancellierboeck, Robert van Sorbon (veertiende eeuw, vertaling van *De conscientia* en *De tribus dietis* (1201-1274)⁴⁸¹

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 H 16, f. 3r-73v (1471)

Editie: A. Kessen, *Het Cancellierboeck*. Leiden: A.W. Sijthoff 1932, http://www.dbnl.org/tekst/sorb002canc02_01/ [15/05/2013].

Des coninx summe, Jan van Rode (1408)

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 G11 (1437)

Editie: D.C. Tinbergen, *Des coninx summe*. Leiden: A.W. Sijthoff 1900-1907. 2 delen. Bibliotheek van de Middelnederlandse Letterkunde 21-22, http://www.dbnl.org/tekst/_con001coni01_01/index.php [29/05/2013].

Spiegel der sonden, rijm (veertiende eeuw)

Bron: Münster, Universitätsbibliothek, 268 (derde kwart vijftiende eeuw)

Editie: J. Verdam, *Die spiegel der sonden. Eerste deel. De berijmde tekst naar het Münstersche handschrift*. Leiden: E.J. Brill 1900.

Spiegel der sonden, proza (vijftiende eeuw)

Bron: Oudenaarde, Stadsarchief, 5556, f. 2-108 (1434-1436)

Editie: J. Verdam, *Die spiegel der sonden. Tweede deel. De prozatekst naar het Oudenaardsche handschrift*. Leiden: E.J. Brill 1901.

Tafel van den Kersten Ghelove, Winterstuc, Dirc van Delf (ca. 1404)

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 73 E 26, f. 1r-106v (1469)

Editie: L.M. Daniëls, *Dirc van Delf, Tafel van den kersten ghelove. Deel 2. Winterstuc*. Antwerpen etc. 1937. Tekstuitgaven van Ons geestelijk erf

---

⁴⁸⁰ De eerstgenoemde datering betreft een datering van de 'oorspronkelijke' tekst (met inachtneming van de bezwaren tegen de notie oorsprong van teksten overgeleverd in handschriften – zie inleiding, de tweede (achter 'Bron') de datering van de tekstdrager.

⁴⁸¹ Er is discussie over de datering van *Cancellierboeck*. Ik baseer mijn datering op Kwakkel 2002, p. 32-33.

5, http://www.dbnl.org/tekst/dirc001lmfd02_01/index.php
[25/05/2013].

2 Teksten uit het profaan-ethische domein

Blome der doechden, Dirc Potter (na 1415)

Bron: Sint-Truiden, Instituut voor Franciscaanse Geschiedenis, IFG A22, f. 1-135 (ca. 1480)

Editie: S. Schoutens, *Dat Bouck der Bloemen. Handschrift der XVe eeuw.* Hoogstraten: Van Hoof-Roelans 1904.

Bouc van seden (1380-1424, vertaling van *Facetus* uit eind twaalfde eeuw)⁴⁸²

Bron: Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Poet. et Philol. Fol. 22, f. 102va-110rb (ca. 1380-1425)

Editie: W.H.D. Suringar, *Van zeden. Een tweede Middelnederlandsch zedekundig leerdicht, uit het Comburger handschrift.* Leiden: Gebrs. Van der Hoek 1892.

Boec van Sidrac (eerste kwart veertiende eeuw)

Bron: Oxford, Bodleian Library, Marshall 28 (eind vijftiende eeuw)

Editie: J.F.J. van Tol, *Het Boek van Sidrac in de Nederlanden. Met tekstuitgave naar Ms. Marshall 28 der Bodleyan Library te Oxford.* Amsterdam: Paris 1936.

Den Duytschen Cathoen (1500, bewerking van *Disticha Catonis*, derde eeuw)

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 229 G 16 (Henrick Eckert van Homberch, Delft, ca. 1500)

Editie: A.M.J. van Buuren, m.m.v. O.S.H. Lie en A.P. Orbán, *Den Duytschen Cathoen. Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberch.* Hilversum: Verloren 1998.

Der leken spiegel, Jan van Boendale (tussen 1325-1330)

Bron: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15658 (1340-1360)

Editie: Afschrift J.J. Mak en H.A.C. Lambermont, http://www.dbnl.org/tekst/boen001derl01_01/index.php [29/05/2013].

---

⁴⁸² Meder 1994, p. 87.

Die konste om te leren spreken ende swighen alst tijt is, Albertanus van Brescia (1484, vertaling van *Ars loquendi et tacendi* uit 1245)

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1084 C 25 (Geraert Leeu, Antwerpen 1484)

Editie: geen

Dietsche doctrinale, Jan van Boendale (1345)

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 5, f. 1r-46v (ca. 1374)

Editie: Afschrift W. Kuiper, http://www.dbnl.org/tekst/_die002kuip01_01/index.php [29/05/2013].

Gentse Boethius (1485, bewerking van en commentaar op *De consolatione philosophiae*, ca. 524)

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171 A 2 (Arend de Keyser, Gent 1485)⁴⁸³

Editie: Mariken Goris, *Boethius in het Nederlands. Studie naar en tekstuitgave van de Gentse Boethius (1485), boek II*. Hilversum: Verloren 2000. *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 72.

Melibeus, Jan van Boendale (1342)

Bron: Oxford, Bodleian Library, Marshall 29, f. 1ra-22rb (1390- 1410)

Editie: F.A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen. Naar het Oxfordsche handschrift uitgegeven*. Brussel: F. Hayez 1869, p. 1-136, http://www.dbnl.org/tekst/snel003nede01_01/index.php [29/05/2013].

Mellibeus, Dirc Potter (na 1415)

Bron: Sint-Truiden, Instituut voor Franciscaanse Geschiedenis, IFG A22, f. 140-174 (ca. 1480)

Editie: B.G.L. Overmaat, *Mellibeus. Een geschrift van Dirc Potter*. Arnhem: J.H. Paap en Zn 1950.

Sottenschip, Sebastian Brant (1500, bewerking van *Narrenschiff* uit 1494)

Bron: Rotterdam, GB, 48 H 2 (Marie Anxt, Antwerpen 1548)

Editie: geen

Facs.: Loek Geeraedts, *Sebastian Brant. Der Sotten schip*. Middelburg: Uitgeverij Merlijn 1981.

---

⁴⁸³ Bij slechte leesbaarheid van Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 171 A 2 is deze vergeleken met Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1084 A 3; zie Goris 2000, p. 159.

3 Teksten uit het juridische domein⁴⁸⁴

Antwerpen (midden veertiende eeuw-1419)

Bron: Antwerpen, Stadsarchief Antwerpen, Privilegekamer: Archieven van de stadsmagistraat, de hertogelijke instellingen, de Brede Raad, de vreemde natiën en de boden 1249-1840, inv.nr. 100/2520 (aangelegd in het midden van de veertiende eeuw en naderhand in 1383, 1391, 1394 en 1419 bijgewerkt)

Editie: [anoniem], *Dit sijn de coren van der stad Antwerpen*. Gent: Drukkery van C. Annoot-Braeckman 1852. Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen, 2^e reeks, nr. 2, http://www.dbnl.org/tekst/_cor002core01_01/index.php [18/05/2013].

Bolsward (1455)

Bron: Bolsward, Gemeentearchief Bolsward, oud-archief, inv.nr. 590 (kopie uit 1570)

Editie: A. Teltling, *De Friesche Stadrechten*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1883. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks, nr. 5 en Vincent, Robijn, *Het recht van een vrije Friese stad. De stadboeken van Bolsward (1455-1479)*. Hilversum: Verloren 2005.

Breda (1373)

Bron: Den Bosch, Brabants Historisch Informatie Centrum, archief van het bestuur der stad Breda, inv.nr. 1, 1280-1810 (aangelegd eind veertiende eeuw en bijgehouden tot begin 16^e eeuw)

Editie: W. Bezemer, *Oude rechtsbronnen der stad Breda*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1892. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1e reeks, nr. 14.

Elburg (ca. 1390 en ca. 1467)

Bron: Elburg, Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, 1001 Stadsbestuur Elburg (afschriften dateren van 1320-1813, maar exacte datering is niet bekend)

---

⁴⁸⁴ In deze lijst zijn niet de bronnen opgenomen die ik via secundaire werken heb verkregen. Zie daarvoor in de secundaire bronnenlijst: (op alfabetische volgorde) Berents 1976 en 1985, Cannaert 1835, Van Canegem 1954, Frederiks 1918, Van Eijnatten en Van Lieburg 2006, Glaudemans 2004, Van Herwaarden 1981, Molhuysen 1861a, Molhuysen 1861b, Vanhemelryck 1981 en De Win 1991.

Editie: P.A.N.S. van Meurs, *Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg*. Arnhem: P. Gouda Quint 1885.

Elburg, *Liber sententiarum* (1551-1587)

Bron: Elburg, Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, 1001 Stadsbestuur Elburg (afschriften dateren van 1320-1813, maar exacte datering is niet bekend)

Editie: P.A.N.S. van Meurs, *Geschiedenis en rechtsontwikkeling van Elburg*. Arnhem: P. Gouda Quint 1885. Zie ook E. Kranenburg-van der Beek (ed.) [transcriptie van *Liber sententiarum*]. Z.p. en uitg. 2000, <http://ia701202.us.archive.org/29/items/geschiedenisenre00meur/geschiedenisenre00meur.pdf> [22/05/2013].

Goor [einde veertiende eeuw], keurboek A, herinvoering: keurboek B [datering onbekend]

Bron: Goor, Gemeentearchief Goor of Historisch Centrum Overijssel?

Editie: Anoniem [Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis], *Stadregt van Goor*. Zwolle: De erven J.J. Tijl 1883. Overijsselsche stad-, dijk en markeregten 1.3.

Groningen (ca. 1330, vernieuwd in 1400 en 1425)

Bron: Groningen, Groninger Archieven, archief van het stadsbestuur van Groningen, 1246-1594, inv.nr. 26.1 (ca. 1467)

Editie: A. Teltling, *Stadboek van Groningen*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1886. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks, nr. 9.

Haarlem (1390)

Bron: Haarlem, Noord-Hollands Archief, 1573 Stadsarchief Haarlem 1245-1572, inv.nr. 922-924 (datering afschrift onbekend)

Editie: J. Huizinga, *Rechtsbronnen der stad Haarlem*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1911. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 2^e reeks, nr. 13, p. 1-37.

Harderwijk (tweede helft vijftiende eeuw)

Bron: Harderwijk, Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe (tweede helft vijftiende eeuw)

Editie: J.L. Berns, *Rechtsbronnen der stad Harderwijk*. Den Haag 1886. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks, nr. 8.

Hasselt, NL (15^e eeuw)

Bron: Zwolle, Historisch Centrum Overijssel, Stadsbestuur Hasselt, inv.nr. 1365.1 (1425-1811, exacte datering afschrift is niet bekend)
Editie: anoniem [Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis], *Stadregt van Hasselt*. Zwolle: De erven J.J. Tijl 1883. Overijsselsche stad-, dijk en markeregten 1.4.

Kampen, *Dat gulden boeck* (1329-1450)

Bron: Kampen, Gemeentearchief Kampen, 324 Collectie Handschriften, 1373 – 1956, inv.nr. 16 (midden vijftiende eeuw, met tussenvoegingen uit de zestiende en zeventiende eeuw)
Editie: anoniem [Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis], *Boeck van rechten der stad Kampen*. Dat gulden boeck. Zwolle: W.J.E. Tjeenk Willink en later J.J. Tijl 1875. Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten 1.1.

Leiden, keurboek 3 (vóór 1370)

Bron: Amsterdam, Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, Bijzondere Collecties, inv.nr. 306 (1397, herinvoeringen 1406, 1450, 1508, 1545)
Editie: H.G. Hamaker, *Middeleeuwsche keurboeken van de stad Leiden*. Leiden: S.C. van Doesburgh 1873.

Roermond, *Nye boeck* (1459-1487)

Bron: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, inv.nr. 482 (datering afschrift onbekend)
Editie: K.J.Th. Janssen de Limpens, *Geldersche wijsnissen van het Hoofdgerecht te Roermond*. Utrecht: Kemink en zoon 1953. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 3^e reeks, nr. 16, http://www.dbnl.org/arch/_gel001geld01_01/pag/_gel001geld01_01.pdf [15/05/2013].

Saksenspiegel (datering onbekend, bewerking van Duitse *Sachsenspiegel* van 1220-1227)

Bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 G 45 (begin vijftiende eeuw)
Editie: B.J.L. de Geer van Jutphaas, *De Saksenspiegel in Nederland*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1888. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks, nr. 10. 2 delen.

Sneek (1456)

Bron: Sneek, Archief Gemeente Súdwest Fryslân, Oud Archief Sneek, inv.nr. 56 (zeventiende eeuw)

Editie: A. Telting, 'Stadboeck van Sneek'. In: A. Telting, *De Friesche stadrechten*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1883, p. 45-140. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks, nr. 5.

Utrecht, *Liber albus* (1340)

Bron: Utrecht, Utrechts Archief, Stadsarchief Utrecht - raad 1122-1577, inv.nr. 7 (1341)

Editie: S. Muller Fz., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1883-1885. Deel 2. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks 3.

Vianen (1336 en 1408)

Bron: Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk 818 (1490)

Editie: B.J.L. de Geer van Jutfaas, 'Rechten van Vianen'. In: *Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 2 1886) 1, p. 120-168.

Vollenhove, keurboek A en enkele vonnissen (vanaf 1318)

Bron: Steenwijkerland, Archief Gemeente Steenwijkerland, 25 Stad Vollenhove (vanaf 1354 tot 1811, exacte datering afschrift onbekend)

Editie: S.J. Fockema Andreae, *De stad Vollenhove en haar recht. Eene bijdrage tot de Overijsselse rechtsgeschiedenis*. Zwolle: De erven J.J. Tijl 1885. Overijsselsche stad-, dijk en markeregten 1.5 en 1.6.

Wittem (1550)

Bron: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Rijksheerlijkheid Wittem, inv.nr. 307 (1725)

Editie: Jos Habets, *Limburgse wijsdommen*. Den Haag: Martinus Nijhoff 1891. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks 12.

Zutphen (eerste helft veertiende eeuw)

Bron: Zutphen, Regionaal Archief Zutphen, collectie Oude Werken, inv.nr. 83 (datering afschrift niet bekend)

Editie: C. Pijnacker Hordijk, *Rechtsbronnen der stad Zutphen van het begin der 14de eeuw tot de tweede helft der 16de eeuw*. Den Haag: Martinus

Nijhoff 1881. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, 1^e reeks, nr. 2.

Primaire literatuur: overig

Bormans 1872: J.H. Bormans (ed.), *Speghel der Wijsheit van Jan Praet*. Brussel: F. Hayez 1872.

Burger 1995: Peter Burger (ed.), *Het boek der natuur door Jacob van Maerlant*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij 1995. Griffioen, http://www.dbnl.org/tekst/maer002dern03_01/index.php [15/05/2013].

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 70H48, f. 63.

Hüsken, Ramakers en Schaars 1994: W.N.M. Hüsken, B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars (eds.), *Trou moet blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijderskamer 'de Pellicanisten'*. Deel 5, boek E. Assen: Uitgeverij Quarto 1994, http://www.dbnl.org/tekst/_tro001fams05_01/index.php [15/05/2013].

Leendertz 1845-1846: P.Wzn. Leendertz (ed.), *Der minnen loep door Dirck Potter*. Leiden: Mortier 1845-1846. Deel 1. Werken uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering der Oude Nederlandsche Letterkunde 1.

Van Oostrom 1994: Frits van Oostrom (ed.), *Jacob van Maerlant*. Spiegel historial. Amsterdam: Amsterdam University Press 1994. Alfa, literaire teksten uit de Nederlanden.

Van der Poel e.a. 2004: Dieuwke van der Poel e.a. (eds.), *Het Antwerps liedboek*. Deel 1. Tiel: Uitgeverij Lannoo 2004. Deltareeks.

Snellaert 1869: F.A. Snellaert (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen*. Brussel: M. Hayez, drukker der Koninklijke Akademie 1869, p. 551-635 [= *Tien plaghen ende die Tien ghebode*].

Secundaire literatuur

Akehurst 2003: F.R.P. Akehurst, 'Good name, reputation and notoriety in French customary law'. In: Thelma Fenster en Daniel Lord Smail (red.), *Fama. The politics of talk and reputation in Medieval Europe*. Ithaca/Londen: Cornell University Press 2003, p. 75-94.

Van Anrooij 2002: Wim van Anrooij, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350, een inleiding'. In: Wim van Anrooij (red.), *Al t' Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus 2002, p. 9-16 en 159-160. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 24.

Van Anrooij 2004: Wim van Anrooij, 'De wandelende tekst. Middeleeuwse verhalen veranderen voortdurend'. In: *Academische boekengids* 45 (2004) juni, p. 22-23, http://www.academischeboekengids.nl/abg/do.php?a=show_visitor_artikel&id=302 [30-07-2013].

Ashley en Clark 2001: Kathleen Ashley en Robert L.A. Clark, 'Introduction. Medieval conduct: text, theories, practices'. In: Kathleen Ashley en Robert L.A. Clark (red.), *Medieval conduct*. Minneapolis/Londen: University of Minnesota Press 2001, p. ix-xx.

Austin 1962: J.L. Austin [J.O. Urmson (red.)], *How to do things with words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. Oxford: Clarendon 1962.

Baika 2007: Gabriella Ildiko Baika, *Lingua indisciplinata. A study of transgressive speech in the Romance of the rose and the Divine comedy*. Pittsburgh: University of Pittsburgh 2007. Dissertatie.

Baika 2011: Gabriella Ildiko Baika, 'Tongues of fire and fraud in bolgia eight'. In: *Quaderni d'Italianistica* 32 (2011), p. 5-26.

Baker en Nijdam 2012: Patricia A. Baker en Han Nijdam, 'Introduction. Conceptualizing body, space and borders'. In: Patricia A. Baker, Han Nijdam en Karine van 't Land (red.), *Medicine and space. Body, surroundings and borders in Antiquity and the Middle Ages*. Leiden: Brill 2012, p. 1-19.

Bange 2007: Patty Bange, *Moraliteyt saelt wesen. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden*. Hilversum: Verloren 2007. Middeleeuwse studies en bronnen 99.

Bardsley 2003: Sandy Bardsley, 'Sin, speech, and scolding in Late Medieval England'. In: Thelma Fenster en Daniel Lord Smail (red.), *Fama. The politics of talk and reputation in Medieval Europe*. Ithaca/Londen: Cornell University Press 2003, p. 145-164.

Bardsley 2006: Sandy Bardsley, *Venomous tongues. Speech and gender in Late Medieval England*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press 2006. The Middle Ages series.

Bardsley 2007: Sandy Bardsley, 'Men's voices in Late Medieval England'. In: Edwin D. Craun (red.), *The hands of the tongue. Essays on deviant speech*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications 2007, p. 163-184. Studies in Medieval culture 47.

Bax 1990: Marcel Bax, en Wim Vuijk, 'Wy porren natuere tot hovaerdijen'. Taalhandelingsconventies van 'sinnekens' in het zestiende-eeuwse rederijkerstoneel'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 106 (1990), p. 15-39, http://www.dbnl.org/tekst/_tij003199001_01/_tij003199001_01_0002.php [30/07/2013].

Bax 2006: Marcel Bax, 'Soe wee uwen hovede...'. Ritueel verbaal geweld en historische pragmatiek'. In: *Groniek. Historisch tijdschrift* 39 (2006), p. 487-501.

Bax en Kádár 2012: Marcel Bax en Dániel Z. Kádár (red.), *Understanding historical (im)politeness. Relational linguistic practice over time and across cultures*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 2012.

Benkov 1989: Edith Joyce Benkov, 'Language and women. From silence to speech'. In: Julian N. Wasserman en Lois Roney (red.), *Sign, sentence, discourse. Language in Medieval thought and literature*. Syracuse/New York: Syracuse University Press 1989, p. 245-265.

Berents 1976: Dirk Arend Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*. Utrecht: Universiteit Utrecht 1976. Dissertatie.

Berents 1985: D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. Zutphen: Walburg Pers 1985.

Bloomquist 2010: Jennifer Bloomquist, 'Lying, cheating, and stealing. A study of categorical misdeeds'. In: *Journal of Pragmatics* 42 (2010), p. 1595-1605.

Blurton 2007: Heather Blurton, *Cannibalism in High Medieval English literature*. New York: Palgrave Macmillan 2007. The new Middle Ages.

Boele 2013: Anita Boele, *Leden van één lichaam. Denkebeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650*. Hilversum: Verloren 2013. Middeleeuwse studies en bronnen 113.

Bourdieu 1991: Pierre Bourdieu [Gino Raymond en Matthew Adamson (vert.), John B. Thompson (red.)], *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press 1991.

Bovy 2007: Céline Bovy, 'Vijf vragen aan prof. dr. I. Sluiter'. In: *Geestesoog* 4 (2007) 2, p. 1.

Bremmer 1996: Rolf H. Bremmer Jr., 'Schelden doet zeer. Verbaal kwetsen in laat-middeleeuws Friesland'. In: *Leidschrift* 12 (1996), p. 19-36.

Bremmer 1998: Rolf H. Bremmer Jr., 'Insults hurt. Verbal injury in Late Medieval Frisia'. *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 49 (1998), p. 89-112.

Brillenburg Wurth en Rigney 2006: Kiene Brillenburg Wurth en Ann Rigney, *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2006.

Brown en Levinson 1987: Patricia Brown and Stephen C. Levinson, 'Universals in language use. Politeness phenomena'. In: Esther N. Goody (red.), *Questions and politeness*. Cambridge: Cambridge University Press 1987.

Brundage 1998: James A. Brundage, 'Obscene and lascivious. Behavioural obscenity in canon law'. In: Jan. M. Ziolkowsky (red.), *Obscenity. Social control and artistic creation in the European Middle Ages*. Leiden/Boston/Keulen: Brill 1998, p. 246-259. Cultures, beliefs and traditions 4.

Van Buuren 1994: A.M.J. van Buuren, 'Der clerken boec moeten si lesen'. De *Disticha Catonis* en het *Boec van Catone*. In: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam:

Prometheus 1994, p. 70-85 en 373-380. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9.

Van Buuren 1998: A.M.J. van Buuren, 'Inleiding'. In: A.M.J. van Buuren (red.), m.m.v. O.S.H. Lie en A.P. Orbán, Den Duytschen Cathoen. *Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberch*. Hilversum: Verloren 1998, p. 1-32.

Burke 1987: Peter Burke, 'Insult and blasphemy in Early Modern Italy'. In: Peter Burke, *The historical anthropology of Early Modern Italy. Essays on perception and communication*. Cambridge: Cambridge University Press 1987, p. 95-109 en p. 246-247.

Burke 1993: Peter Burke, *The art of conversation*. Cambridge: Polity Press 1993.

Butler 1997: Judith Butler, *The excitable speech. A politics of the performative*. New York: Routledge 1997.

Van Caenegem 1954: Raoul Charles Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel: Paleis der Academiën 1954. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der letteren 19.

Cannaert 1835: Joseph Bernard Cannaert, *Bydragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaanderen, verrykt met vele tot dusverre onuitgegevene stukken*. 3e herz. druk. Gent: F. en E. Gyselynck 1835.

Casagrande en Vecchio 1991: Carla Casagrande en Silvana Vecchio [Philippe Baillet (vert.)], *Les péchés de la langue. Discipline et éthique de la parole dans la culture médiévale*. Parijs: Les Éditions du Cerf 1991. Vertaling van *I peccati della lingua. Disciplina ed etica della parola nella cultura medievale*. Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana 1987.

Christin 1994: Olivier Christin, 'Sur la condamnation du blasphème (XVI-XVII siècles)'. In: *Revue de l'église de France* 80 (1994), p. 43-64.

Cooper 1977: Helen Cooper, *Pastoral. Mediaeval into Renaissance*. Ipswich/Totowa: D.S. Brewer/Rowman and Littlefield 1977.

Corbellini 2000: Sabrina Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di virtù*. Amsterdam: Prometheus 2000. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 22.

Corbellini 2002: Sabrina Corbellini, 'Albertanus van Brescia in de Nederlanden'. In: Wim van Anrooij (red.), *Al t' Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus 2002, p. 95-108 en 170-171. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 24.

Craun 1983: Edwin D. Craun, 'Inordinata locutio. Blasphemy in pastoral literature, 1200-1500'. In: *Traditio* 39 (1983), p. 35-62.

Craun 1997: Edwin D. Craun, *Lies, slander and obscenity in Medieval English literature. Pastoral rhetoric and the deviant speaker*. Cambridge: Cambridge University Press 1997. Cambridge studies in Medieval literature 31.

Craun 2007a: Edwin D. Craun (red.). *The hands of the tongue. Essays on deviant speech*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications 2007. Studies in Medieval culture 47.

Craun 2007b: Edwin D. Craun, 'Introduction. Marking out deviant speech'. In: Edwin D. Craun (red.), *The hands of the tongue. Essays on deviant speech*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications 2007, p. ix-xviii. Studies in Medieval culture 47.

Cressy 2010: David Cressy, *Dangerous talk. Scandalous, seditious and treasonable speech in pre-modern England*. Oxford: Oxford University Press 2010.

Decorte 1994: Jos Decorte, 'Naar Zijn beeld en gelijkenis. De ziel'. In: Manuel Stoffers (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300*. Hilversum: Verloren 1994, p. 201-232. Middeleeuwse studies en bronnen 63.

Derrida 1998: Jacques Derrida [Samuel Weber en Jeffrey Mehlman (vert.)], *Limited Inc*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press 1988.

Douglas 1966: Mary Douglas, *Purity and Danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*. Londen: Routledge and Kegan Paul 1966.

Van Driel 2007: Joost van Driel, *Prikkeling der zinnen. De stilistische diversiteit van de Middelnederlandse epische poëzie*. Zuthpen: Walburg Pers 2007.

Dumolyn 2011: Jan Dumolyn, 'Urban ideologies in Later Medieval Flanders'. In: Andrea Gamberini, Jean-Philippe Genet, Andrea Zorzi (red.), *The languages of political society. Western Europe, fourteenth-seventeenth centuries*. Rome: Viella 2011, p. 69-96.

Dumolyn en Haemers 2012: Jan Dumolyn en Jelle Haemers, 'A Bad Chicken was brooding'. Subversive speech in late Medieval Flanders'. In: *Past and present* 214 (2012), p. 45-86.

Dutch Song Database: Meertens Instituut, <http://www.liederenbank.nl> [22/09/2011].

Van Egmond 1994: Florike van Egmond, 'Erezaken. Rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 106 (1994), p. 3-22.

Van Eijnatten en Van Lieburg 2006: Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren. 2^e herz. druk 2006.

Ewan 2007: Elizabeth Ewan, 'Tongue, you lied'. The role of the tongue in rituals of public penance in Late Medieval Scotland'. In: Edwin D. Craun (red.), *The hands of the tongue. Essays on deviant speech*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications 2007, p. 115-136. *Studies in Medieval culture* 47.

Foucault 1972: Michel Foucault, *The archeology of knowledge*. Londen: Tavistock Publications 1972.

Foucault 1975: Michel Foucault [C.P. Heering-Moorman (vert.)], *Geschiedenis van de waanzin in de zeventiende en achttiende eeuw*. Meppel: Boom 1975. Vertaling van *Histoire de la folie à l'âge classique. Folie et déraison*. Parijs: Plon 1961.

Foucault 2001: Michel Foucault [Joseph Parson (red.)], *Fearless speech*. Los Angeles: Semiotext(e) 2001. Vertaling van *Le courage de la vérité. Le gouvernement de soi et des autres II. Cours au Collège de France 1983-1984*. Parijs: Seuil/Gallimard 2009.

Foucault 2010: Michel Foucault, [Graham Burchell (vert.), François Ewald en Alessandro Fontana (red.)], *The government of self and others. Lectures at the Collège de France, 1982-1983*, Basingstoke etc.: Palgrave Macmillan 2010. Vertaling van *Gouvernement de soi et des autres*. Parijs: Seuil/Gallimard 2008.

Fraeters 2004: Veerle Fraeters, 'Medioneerlandistiek in context. Literair-historici op zoek naar Hermes en Philogia'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal en letterkunde* 120 (2004), p. 298-308, http://www.dbnl.org/tekst/_tij003200401_01/_tij003200401_01_0026.php [30/07/2013].

Frederiks 1918: K.J. Frederiks, *Het Oud-Nederlandsch strafrecht*. Haarlem: De Erven F. Bohn 1918.

Fyler 2007: John M. Fyler, *Language and the declining world in Chaucer, Dante, and Jean de Meun*. Cambridge: Cambridge University Press 2007. Cambridge studies in medieval literature 63.

Geeraedts 1982: Loek Geeraedts, 'Nawoord'. In: Loek Geeraedts (red.), *Sebastian Brant*. Der Sotten schip. Middelburg: Merlijn 1982, p. 7-54.

Gill 2007: Mirjam Gill, 'From urban myth to didactic image. The warning of swearers'. In: Edwin D. Craun (red.), *The hands of the tongue. Essays on deviant speech*. Kalamazoo: Medieval Institute Publications 2007, p. 137-162. Studies in Medieval culture 47.

Glaudemans 2004: Corien Glaudemans, *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland*. Hilversum: Verloren 2004. Hollandse studiën 41.

Godding 1987: Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. Brussel: Paleis der Academiën 1987. Mémoires de la classe des lettres XIV 1.

Godsall-Myers 2003: Jean E. Godsall-Myers, 'Introduction'. In: Jean E. Godsall-Myers (red.), *Speaking in the Medieval world*. Leiden/Boston: Brill 2003, p. 1-23. Cultures, beliefs and traditions 16.

Goffman 1955: Ervin Goffman, 'On face-work. An analysis of ritual elements in social interaction'. In: *Psychiatry* 18 (1955), p. 213-231.

Goris 1996: Mariken Goris, 'Boethius' *De consolatione philosophiae*. Twee Middelnederlandse vertalingen en hun bronnen'. In: Paul Wackers (red.), *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1996, p. 113-132 en 297-301. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 15.

Goris 2000: Mariken Goris, 'Inleiding'. In: Mariken Goris (red.), *Boethius in het Nederlands. Studie naar en tekstuitgave van de Gentse Boethius (1485), boek II*. Hilversum: Verloren 2000, p. 17-158. *Middeleeuwse studies en bronnen* 72.

Goris en Wissink 1997: Mariken Goris en Wilma Wissink, 'The medieval Dutch tradition of Boethius' *Consolatio philosophiae*. In: M.J.F.M. Hoenen en Lodi Nauta (red.), *Boethius in the Middle Ages. Latin and vernacular traditions of the Consolatio philosophiae*. Leiden: Brill 1997, p. 121-166.

Gorman 1999: David Gorman, 'The use and abuse of speech-act theory'. In: *Poetics today* 20 (1999), p. 93-119.

Greenblatt 1989: Greenblatt, Stephen. *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley: University of California Press.

Grice 1975: Herbert Paul Grice, 'Logic and conversation'. In: P. Cole en J. Morgan, J. (red.), *Syntax and semantics*. Deel 3. New York: Academic Press 1975, p. 41-58.

Hermesdorf 1980: B.H.D. Hermesdorf, *Rechtsspiegel. Een rechtshistorische terugblik in de Lage Landen van het berfsttij*. Nijmegen: Dekker en Van de Vegt 1980.

Van Herwaarden 1978: J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300-1550)*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum 1978.

Hoareau-Dodinau 2002: Jacqueline Hoareau-Dodinau, *Dieu et le roi. La répression du blasphème et de l'injure au roi à la fin du moyen âge*. Limoges: Presses Universitaires de Limoges 2002. Cahiers de l'Institut d'Anthropologie Juridique de Limoges 8.

Hödl 1980-1999: L. Hödl, 'Gotteslästerung'. In: *Lexikon des Mittelalters*. Deel 4. München/Zürich: Artemis und Winkler Verlag 1980-1999, kolom 1593-1594.

Hopkins 2009: Connie Hopkins, *All roads lead to lechery. Progressions into sexual sin in some Late Medieval manuals of religious instruction*. Universiteit Utrecht:

Utrecht 2009. Scriptie, <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/20100112200205/HopkinsRoads%20to%20Lechery.doc> [14/05/2013].

Hoppenbrouwers 1985: P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland'. In: *Holland* 17 (1985), p. 69-108.

Hoppenbrouwers 2003: P.C.M Hoppenbrouwers, 'Vengeance is ours? The involvement of kin in the settlement of 'cases of vengeance' in the Later Middle Ages'. In: Isabel Davis, Miriam Müller en Sarah Rees Jones (red.), *Love, marriage and family ties in the Later Middle Ages*. Turnhout: Brepols 2003, p. 241-275. *International Medieval research* 11.

Van Houdt en Latham 2001: T. Van Houdt en J. Latham, 'Detraction and derision. Language and honor in the *Orbis Phaëton* of Hieremias Drexel. S.I.'. In: *De zeventiende eeuw* 18 (2001), p. 43-50.

Houtkoop en Koole 2000: Hanneke Houtkoop en Tom Koole. *Taal in actie. Hoe mensen communiceren met taal*. Bussum: Coutinho 2000.

Huizenga 2003: Erwin Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context*. Hilversum: Verloren 2003. *Artesliteratuur in de Nederlanden* 2.

Hymes 1977: Dell Hymes, *Foundations in sociolinguistics. An ethnographic approach*. Londen: Tavistock Publications 1977.

Ingram 2000: Martin Ingram, 'Law, litigants and the construction of 'honour'. Slander suits in Early Modern England'. In: Peter Cross (red.), *The moral world of the law*. Cambridge: Cambridge University Press 2000, p. 134-160. *Past and present publications*.

Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1998: Instituut voor Nederlandse Lexicologie (red.), *Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten*. Den Haag/Antwerpen: Sdu Uitgevers/Standaard Uitgeverij 1998.

Janssen de Limpens 1953: K.J.Th. Janssen de Limpens, 'Inleiding'. In: K.J.Th. Janssen de Limpens, *Geldersche Wijsnissen van het hoofdgerecht te Roermond*. Utrecht: Kemink en zoon 1953. *Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, 3^e reeks, nr. 16, p.

xi-xxxii, http://www.dbnl.org/arch/_gel001geld01_01/pag/_gel001geld01_01.pdf [30/07/2013].

Janssen 1997: Theo Janssen, *Communiceren. Over taal en taalgebruik*. Den Haag: SDU Uitgevers 1997.

Janssens 1998: A.L.J.M. Janssens, *Strafbare belediging*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen 1998. Dissertatie, <http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/jur/1998/a.l.j.m.janssens/> [30/07/2013].

Janssens 2009: Jeff Janssens, 'Herman Pleij en de hoofse literatuur: een confrontatie'. In: *Neerlandistiek.nl* 9 (2009) mei, <http://www.neerlandistiek.nl/publish/articles/000170/article.pdf> [14/05/2013].

Johnston 1986: Mark D. Johnston, 'The treatment of speech in Medieval ethical and courtesy literature'. In: *Rhetorica. A journal of the history of rhetoric* 4 (1986), p. 21-46.

Johnston 2009: Mark D. Johnston (red.), *Medieval Conduct. Anthology of vernacular guides to behaviour for youths, with English translations*. Toronto: University of Toronto Press 2009. Medieval Academy Books 111.

't Jong 2008: Henk 't Jong, 'De mythe van de vuilnisbelt. Een nieuwe benadering van hinderkeuren uit laat-middeleeuwse steden'. In: *Millennium* 22 (2008), p. 68-91.

Jongen en Piters 2003: Ludo Jongen en Miriam Piters, 'Nawoord'. In: Ludo Jongen en Miriam Piters (red.) *Jan van Boendale. Lekenspiegel. Een leerdicht uit Antwerpen*. Amsterdam: Athenaeum-Polak en Van Gennip 2003, p. 207-220. Griffioen.

Kamensky 1997: Jane Kamensky, *Governing the tongue. The politics of speech in early New England*. New York/Oxford: Oxford University Press 1997.

Karras 1996: Ruth Mazo Karras, *Common women. Prostitution and sexuality in medieval England*. Oxford: Oxford University Press 1996.

Kinable 1989: Dirk Kinable, 'De opdrachten in Boendales *Jans teestije* en *Der leken spiegel* als receptiegegeven'. In: Martine De Clerq e.a. (red.), *Ingenti spiritu. Hulde-album opgedragen aan prof.dr. W.P.F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*. Brussel: UFSAL 1989, p. 131-161.

Kinable 1994: Dirk Kinable, 'Lekenethiek in Boendales *Jans teestey*'. In: J.J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, p. 181-198 en 411-415. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9.

Kinable 2001: Dirk Kinable, 'Een wereldbeschouwelijke spiegel voor de leek. Codex Marshall 29'. In: *Spiegel der letteren* 43 (2001), p. 3-31, http://www.dbnl.org/tekst/kina001were01_01/ [14/05/2013].

Kloek 2002: Els Kloek, 'Heldenmoed, huwelijkstrouw en vrouweneer. Bakhuizen van den Brink en de 'nijvere huisbestierster' Brecht Proosten († ca. 1592)'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002), p. 307-330.

Krueger 2009: Roberta L. Krueger, 'Teach your children well. Medieval conduct guides for youths'. In: Mark D. Johnston (red.), *Medieval conduct literature. An anthology of vernacular guides to behaviour*. Toronto/Buffalo/Londen: University of Toronto Press 2009, p. ix-xxxiii.

Kuiper en Resoort 1990: Willem Kuiper en Rob Resoort (red.), *Het ongelukkige leven van Esopus*. Amsterdam: Querido 1990. Griffioen.

Kuitenbrouwer 2010: Jan Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders en hoe ze werken*. Amsterdam: De Bezige Bij 2010.

Von Künssberg 1907: Eberhard von Künssberg, *Über die Strafe des Steintragens*. Breslau: Markus 1907, http://commons.wikimedia.org/wiki/File:%C3%9Cber_die_Strafe_des_Steintragens.pdf [30/07/2013].

Kwakkel 2002: Erik Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kaartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven: Peeters 2002. *Miscellanea Neerlandica* 27.

Lakoff 1977: Robin Lakoff, 'Wat you can do with words. Politeness, pragmatics and performatives'. In: Andy Rogers, Robert Eugene Wall, Andy Murphy (red.), *Proceedings of the Texas Conference on performatives, presuppositions and implicatures*. Arlington: VA: Center of Applied Linguistics, p. 79-106.

Lakoff 2004: George Lakoff, *Don't think of an elephant. Know your values and frame the debate*. White Riverjunction: Chelsea Green Publishing Company 2004.

Lakoff en Johnson 1980: George Lakoff en Mark Johnson, *Metaphors we live by*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press 1980.

Lakoff en Johnson 1999: George Lakoff en Mark Johnson, *Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books 1999.

Lawton 1993: David Lawton, *Blasphemy*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1993.

Le Bailly 1996: Marie-Charlotte Le Bailly, 'Verbale belediging jegens het Hof van Holland'. In: *Leidschrift* 12 (1996), p. 37-53.

Le Goff 1987: Jacques Le Goff [Roland Fagel e.a. (vert.), met een inl. van P. Leupen], *De cultuur van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Wereldbibliotheek 1987. Vertaling van *La civilisation de l'occident médiéval*. Parijs: Arthaud 1987 [1e druk 1964]. Les grandes civilisations.

Le Goff 1991: Jacques Le Goff, 'Préface'. In: Carla Casagrande en Silvana Vecchio, *Les péchés de la langue. Discipline et éthique de la parole dans la culture médiévale*. Parijs: Les Éditions du Cerf 1991, p. 11-15.

Lee 2010: Hye-Min Lee, 'Le blasphème comme déviance verbale au moyen-âge. Bilan et perspectives'. In: *Deviations and alienations of marginalized people in Medieval European communities. The seventh Korean-Japanese symposium on Medieval history of Europe* (01-02/05/2012). Congreslezing, <http://bg.convdocs.org/docs/index-146497.html?page=6> [30/07/2013].

Leech 1983: Geoffrey N. Leech, *Principles of pragmatics*. Londen: Longman 1983. Longman linguistics library 30.

Van Leeuwen 2001: J. van Leeuwen, 'Mag Melibeus wraak nemen? Conflictbeheersing in Middelnederlandse moraliserend-didactische literatuur'. In: *Queeste* 8 (2001), p. 27-49, http://www.dbnl.org/tekst/_que002200101_01/index.php [30/07/2013].

Lenman en Parker 1980: Bruce Lenman en Geoffrey Parker, 'The state, the community and the criminal law in Early Modern Europe'. In: V.A.C. Gattrell, Geoffrey Parker en Bruce Lenman (red.), *Crime and the law. The social history of crime in Western Europe since 1500*. Londen: Europa Publications 1980, p. 11-48.

Lesaffer 2008: Randall Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*. Leuven: Universitaire Pers Leuven 2008.

Leuker en Roodenburg 1988: Maria-Theresia Leuker en Herman Roodenburg, 'Die dan hare wyven laten afweyen'. Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw'. In: Gert Hekma en Herman Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850*. Nijmegen: Sun 1988, p. 61-84, http://www.dbnl.org/tekst/leuk001died01_01/leuk001died01_01_0001.php [30/07/2013].

Lie 1994: Orlanda S.H. Lie, 'Seksualiteit en de middeleeuwse leek. Over de seksuele ethiek in het *Boec van Sidrac* en haar cultuurhistorische context'. In: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, p. 116-131 en 389-394. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9.

Lie e.a. 2006: Orlanda S.H. Lie e.a., 'Inleiding'. In: Orlanda S.H. Lie e.a. (red.), *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum: Verloren 2006, p. 9-18. Artesliteratuur in de Nederlanden 5.

Lieberman en Crelin 1971: P. Lieberman en E.S Crelin, 'On the speech of Neanderthal man'. In: *Linguistic inquiry* 2 (1971), p. 203-222.

Lindorfer 2003: Bettina Lindorfer, 'Peccatum linguae and the punishment of speech violation'. In: Jean E. Godsall-Myers (red.), *Speaking in the Medieval world*. Leiden/Boston: Brill 2003, p. 23-42. Cultures, beliefs and traditions 16.

Lindorfer 2009: Bettina Lindorfer, *Bestraftes Sprechen. Studien zur historischen Pragmatik des Mittelalters*. München: W. Fink 2009.

Little 1993: Lester K. Little, *Benedictine maledictions. Liturgical cursing in Romanesque France*. Ithaca/Londen: Cornell University Press 1993.

Little 2006: Katherine C. Little, *Confession and resistance. Defining the self in Late Medieval England*. Notre Dame Indiana: University of Notre Dame Press 2006.

Loetz 2009: Francisca Loetz [Rosemary Stelle (vert.)], *Dealings with God. From blasphemers in Early Modern Zurich to a cultural history of religiousness*. Farnham: Ashgate Publishers 2009. St Andrews studies in reformation

history. Vertaling van *Mit Gott handeln. Von der Zürcher Gotteslästerern der Frühen Neuzeit zu einer Kulturgeschichte des religiösen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2002.

Mak 1957: J.J. Mak, 'Boendale-studies'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 75 (1957), p. 257-290.

Mansfield 1995: Mary C. Mansfield, *The humiliation of sinners. Public penance in thirteenth-century France*. Ithaca/Londen: Cornell University Press 1995.

Mazzio 1997: Carla Mazzio, 'Sins of the tongue'. In: David A. Hillman en Carla Mazzio, *The body in parts. Fantasies of corporeality in Early Modern Europe*. New York: Routledge 1997, p. 53-80.

Mazzio 1998: Carla Mazzio, 'Sins of the tongue in Early Modern England'. In: *Modern language studies* 28 (1998) 3/4, p. 93-124.

McConeghy 1987: Patrick M. McConeghy, 'Women's speech and silence in Hartmann von Aue's *Erec*'. In: *Publications of the Modern Language Association of America* 102 (1987), p. 772-783.

Meder 1994: Theo Meder, 'Gepast gedrag. Ethiek en ethische motivaties in de *Boeken van zeden*'. In: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, p. 86-100 en 380-384. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9.

Van Meeteren 2006: Aries van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw*. Hilversum: Verloren 2006. N.W. Posthumus reeks 13.

Mendieta 2003: Eduardo Mendieta, *Consuming passions. The uses of cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe*. New York: Routledge 2003. Studies in Medieval History and Culture 20.

Mertens 1993: Th. Mertens, 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding'. In: Th. Mertens (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus 1993, p. 8-35 en 361-372. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8, http://www.dbnl.org/tekst/mert009boek01_01/mert009boek01_01_0001.php [30/07/2013].

Miller 2006: William Ian Miller. *Eye for an eye*. Cambridge: Cambridge University Press 2006.

MNW: E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. Den Haag: Martinus Nijhof 1985-1952. 11 delen.

Molhuysen 1861a: P.C. Molhuysen, 'Aantekeningen uit de geschiedenis van het strafregt'. *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*. 2^e reeks, nr. 2 (1861), p. 51-88.

Molhuysen 1861b: P.C. Molhuysen, 'Vervolg van aantekeningen uit de geschiedenis van het strafregt'. *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 2^e reeks, nr. 2 (1861), p. 195-239.

Nash 2007: David Nash, 'Analyzing the history of religious crime. Models of 'passive' and 'active' blasphemy since the Medieval period'. In: *Journal of social history* 41 (2007), p. 5-29.

NBV: *Bijbel. De nieuwe Bijbelvertaling*. Heerenveen/Den Bosch: Uitgeverij Jongbloed 2004, <http://www.bijbel.net> [14/05/2013].

Newhauser 1993: Richard Newhauser, *The treatise on vices and virtues in Latin and the vernacular*. Turnhout: Brepols 1993.

Nijdam 2008: Han Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters*. Hilversum: Verloren 2008. Middeleeuwse studies en bronnen 114.

Van Oostrom 1996a: F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam: Ooievaar 1996, <http://igiturarchive.library.uu.nl/let/2005-0622-152250/1470.pdf> [30/07/2013].

Van Oostrom 1996b: F.P. van Oostrom, 'De erfenis van *Des coninx summe*'. In: *Optima. Cahier voor literatuur en boekwezen* 14 (1996), p. 119-126, <http://igitur-archive.library.uu.nl/let/2005-0622-151955/638.pdf> [30/07/2013].

Van Oostrom 2013: Frits van Oostrom, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2013.

Pansters 2007: Krijn Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500*. Hilversum: Verloren 2007. Middeleeuwse studies en bronnen 108.

Phillips 2007: Susan E. Phillips, *Transforming talk. The problem with gossip in Late Medieval thought*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 2007.

Pleij 1990: Herman Pleij, 'De zot als maatschappelijk houvast in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd'. In: *Groniek* 23 (1990), p. 18-39, http://groniek.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/1990/III_90/00000005.pdf [30/07/2013].

Pleij 1991: Herman Pleij, 'Inleiding. Op belofte van profijt'. In: Herman Pleij (red.), *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam: Prometheus 1991, p. 8-51 en 347-351, http://www.dbnl.org/tekst/plei001_inle01_01/plei001_inle01_01_0001.php [30/07/2013]. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 4.

Pleij 2007a: Herman Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2007.

Pleij 2007b: Herman Pleij, *De eeuw van de zottheid. Over de nar als maatschappelijk houvast in de vroegmoderne tijd*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2007.

Powell 1992: James M. Powell, *Albertanus of Brescia. The pursuit of happiness in the early thirteenth century*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press 1992. Middle Ages series.

Rabinowitz 1995: Peter J. Rabinowitz, 'Speech acts and Literary studies'. In: Raman Selden (red.), *The Cambridge history of literary criticism 8. From Formalism to Poststructuralism*. Cambridge: Cambridge University Press 1995, p. 375-403.

Reddy 1979: Michael J. Reddy, 'The conduit metaphor. A case of frame conflict in our language about language'. In: Andrew Ortony (red.), *Metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press 1979, p. 284-324.

Van Renswoude 2011: Irene van Renswoude, *License to speak. The rhetoric of free speech in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Utrecht: Universiteit Utrecht 2011. Dissertatie.

Reynaert 1992: J. Reynaert, 'Alderhande proverbien vanden wisen Salomone'. In: Hans van Dijk e.a. (red.), *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem*.

Zeventien teksten uit Hs. Brussel, K.B., 15.589-623. Verloren: Hilversum 1992, p. 153-163. *Middeleeuwse studies en bronnen* 33, http://www.dbnl.org/tekst/_hul001hvan01_01/_hul001hvan01_01_0019.php [30/07/2013].

Reynaert 1994a: J. Reynaert, 'Leken, ethiek en moraliserend-didactische literatuur. Ter inleiding'. In: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, p. 9-36 en 353-362. *Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* 9.

Reynaert 1994b: J. Reynaert, 'Ethiek en 'filosofie' voor leken. De *Dietsche doctrinale*'. In: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, p. 199-214 en 415-419. *Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* 9.

Reynaert 2002: J. Reynaert, 'Boendale of Antwerpse School? Over het auteurschap van *Melibeus* en *Dietsche doctrinale*'. In: Wim van Anrooij (red.), *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam: Prometheus 2002, p. 127-157 en 177-182. *Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen* 24.

Rosch 1973: Eleanor H. Rosch, 'Natural categories'. In: *Cognitive psychology* 4 (1973), p. 328-350.

Rudy 2010: Kathryn M. Rudy, 'Laat-middeleeuwse devotie tot de lichaamsdelen en bloedstortingen van Christus'. In: K. Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laatmiddeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*. Nijmegen: Valkhof pers 2000, p. 111-133.

Saville-Troike 1989: Muriel Saville-Troike, *The ethnography of communication. An introduction*. 2^e herz. druk. Oxford: Basil Blackwell 1989. *Language in society*.

Schwerhoff 1995: Gerd Schwerhoff, 'Blasphemare, dehonestare et maledicere Deum'. Über die Verletzung der Göttlichen Ehre im Spätmittelalter'. In: Klaus Schreiner en Gerd Schwerhoff (red.), *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Köln/Weimar/ Wien: Böhlau Verlag 1995, p. 252-278.

Schwerhoff 2005: Gerd Schwerhoff, *Zungen wie Schwerter. Blasphemie in Alteuropäischen Gesellschaften 1200-1650*. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz 2005.

Searle 1969: J.R. Searle, *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press 1969.

Shaw 1985: Judith Shaw, 'The influence of canonical and episcopal reform on popular books of instruction'. In: Thomas J. Heffernan (red.), *The popular literature of Medieval England*. Knoxville: University of Tennessee Press 1985.

Sluiter 2000: Ineke Sluiter, *Taaltheorie en vrijheid van meningsuiting*. Leiden: Universiteit Leiden 2000. Oratie, https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/2371/347_009.pdf?sequence=1 [10/05/2013].

Sluiter 2005: Ineke Sluiter, *Maken en breken. Over taal, identiteit en minderheden*. Leiden: Universiteit Leiden 2005. Diesrede, http://www.wetenschapsagenda.leidenuniv.nl/content_docs/Oraties_2005/diesrede_sluiter.pdf [30/07/2013].

Solterer 1995a: Helen Solterer, 'Flaming words. Verbal violence and gender in Premodern Paris'. In: *Romanic Review* 86 (1995), p. 355-378.

Solterer 1995b: Helen Solterer, *The master and the minerva. Disputing women in French medieval culture*. Berkely en Los Angeles: University of California Press 1995.

Stewart 1994: Frank Henderson Stewart, *Honor*. Chicago/Londen: University of Chicago Press 1994.

Still 1992: Arthur Still, *Rewriting The history of madness*. New York: Routledge 1992.

Stoett 1923-1925: F.A. Stoett, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*. Zutphen: W.J. Thieme en Cie 1923-1925, http://www.dbnl.org/tekst/stoe002nede01_01/stoe002nede01_01_1515.htm#v1473 [30/07/2013].

Trio en De Smet 2006: Paul Trio en Marianne De Smet (red.), *The use and abuse of sacred places in Late Medieval towns*. Leuven: Leuven University Press 2006.

Troelstra 1903: A. Troelstra, *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de reformatie*. Groningen: Wolters 1903.

Vanhemelryck 1981: Fernand Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het ancien régime (1404-1789)*. Brussel: Paleis der Academiën 1981. Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der letteren 97.

Veldhuizen 2005a: Martine Veldhuizen, *Het quaetste blat. De zonden van de tong in het Middelnederlands*. Utrecht: Universiteit Utrecht 2005. Doctoraalscriptie, <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2006-0324-080808/UUindex.html> [30/07/2013].

Veldhuizen 2005b: Martine Veldhuizen, 'Die mont spreect dat int herte leit'. In: Sacha Voogd en Laura van der Wijden (red.), *Wijsheid komt met de jaren. Een carrière van vele kanten bekeken*. Utrecht: Universiteit Utrecht 2005, p. 37-42.

Veldhuizen 2009: Martine Veldhuizen, 'Doet schelden pijn? Middelnederlandse scheldebepalingen (1350-1550)'. In: *Madoc* 23 (2009), p. 154-159.

Veldhuizen 2010: Martine Veldhuizen, 'Liegen en vloeken. De zonden van de tong in *Des coninx summe* (1408)'. In: *Transparant* 21 (2010) 1, p. 10-15.

Veldhuizen 2011: Martine Veldhuizen, 'De beroemersparadox. Lof in de late middeleeuwen'. In: *Vooy's Tijdschrift voor letteren* 29 (2011) 4, p. 16-25.

Veldhuizen 2013: Martine Veldhuizen, 'The game of fame. Slander and its punishment in a Late Medieval regional courtroom'. In: Vincent Challet, Jan Dumolyn, Jelle Haemers en Hipólito Rafael Oliva Herrero (red.), *The voices of the people in Medieval political communication*. Turnhout: Brepols [2013]. Urban history series. Nog te verschijnen.

Venner 1987: G.H.A. Venner, *Inventaris van het Hoofdgerecht Roermond 1479-1796*. Maastricht: Rijksarchief Limburg 1987.

Vincent, Laforest en Bergeron 2007: Diane Vincent, Mary Laforest and Annie Bergeron, 'Lies, rebukes and social norms. On the unspeakable in interactions with health-care professionals'. In: *Discourse Studies* 9 (2007), p. 226-245.

Vrolijk 2004: Marjan Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*. Hilversum: Verloren 2004. Hollandse studiën 41.

Wackers 1980: P.W.M. Wackers, *Met ogen van toen. Middeleeuwse kunst: schoonheid en wetenschap*. Nijmegen: Schipbrouwer en Brinkman 1980. Tekst en tijd 2.

Wackers 1986: P.W.M. Wackers, *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie*. Utrecht: HES 1986.

Wackers 1994a: Paul Wackers, 'Opvattingen over spreken en zwijgen in het Middelnederlands'. In: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, p. 288-303 en 437-442. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9.

Wackers 1994b: Paul Wackers, 'Opvattingen over taal en taalgebruik'. In: Manuel Stoffers (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld, 1000-1300*. Hilversum: Verloren 1994, p. 317-342.

Warnar 1993: Geert Warnar, 'Biecht, gebod en zonde. Middelnederlandse moraaltheologie voor de wereldlijke leek'. In: Th. Mertens (red.), *Boeken voor de eenwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus 1993, p. 36-51 en 372-380. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8.

Wasserman en Roney 1989: Julian N. Wasserman en Lois Roney (red.), *Sign, sentence, discourse. Language in Medieval thought and literature*. Syracuse/New York: Syracuse University Press 1989.

Wenzel 2005: Siegfried Wenzel, *Latin sermon collections from Later Medieval England. Orthodox preaching in the age of Wyclif*. Cambridge: Cambridge University Press 2005.

Weisser 1980: Michael Weisser, 'Crime and punishment in Early Modern Spain'. In: V.A.C. Gattrell, Geoffrey Parker and Bruce Lenman (red.), *Crime and the law. The social history of crime in Western Europe since 1500*. Londen: Europa Publications 1980, p. 76-96.

Wielant 1998: Karin Wielant, *Worte und Blut. Das männliche Selbst im Übergang zur Neuzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1998.

Van der Wijden 2011: Laura van der Wijden, *Scheve ogen in de Lage Landen. De functie en betekenis van afgunst en jaloezie in Middelnederlandse teksten*. Utrecht: Universiteit Utrecht 2011. Dissertatie.

Wijsenbeek-Olthuis 1992: Thera Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen. Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw'. In: Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel/Amsterdam/Heerlen: Boom/Open Universiteit 1992, p. 79-108.

Willibrordvertaling: *Bijbel. Willibrordvertaling 1995*. Den Bosch: KBS Uitgeverij 2004, <http://www.bijbel.net> [30/07/2013].

De Win 1991: P. De Win, *De schandstraffen in het wereldlijke strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de middeleeuwen tot de Franse tijd bestudeerd in Europees perspectief*. Brussel: Paleis der Academiën 1991. Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren 139.

Te Winkel 1922: J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van middeleeuwen en rederijkerstijd*. Haarlem: De erven F. Bohn 1922, http://www.dbnl.org/tekst/wink002ontw02_01/wink002ontw02_01_0012.php [30/07/2013].

Winkelman 2004: Johan H. Winkelman, 'Clappaert moet men de mond snoeren!'. In: *Madoc* 18 (2004), p. 236-241, http://www.dbnl.org/tekst/_mad001200401_01/_mad001200401_01_0032.php [30/07/2013].

Wissink 1994: Wilma Wissink, 'Dolinghe der consciencien'. Adviezen voor een gerust geweten in de *Gentse Boethius*'. In: J. Reynaert (red.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam: Prometheus 1994, p. 337-352 en 456-463. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9.

WNT: *Woordenboek der Nederlandsche taal*. Den Haag: Sdu Uitgeverij, 1993-2001. 29 delen.

Zeydel 1944: Edwin H. Zeydel, 'Introduction'. In: Edwin H. Zeydel (red.), *Sebastian Brant, The ship of fools*. New York: Columbia University Press 1944, p. 1-54.

Summary

The untamed tongue

Middle Dutch notions of sinful, unethical and criminal words (1300-1550)

This book examines medieval notions of harmful speech conduct (1300-1550) in Western Europe as reflected in Middle Dutch textual sources. Insights are drawn from an in-depth analysis of Middle Dutch ecclesiastical, secular-ethical, and legal textual sources of harmful speech.⁴⁸⁵ I aim to make a contribution to research concerning harmful speech conduct in the late Middle Ages.

As modern medievalists have repeatedly established, harmful speech conduct aroused considerable interest among medieval authors. Lying, boasting, flattering, railing, backbiting, grumbling, false swearing, garrulous and incendiary speech were but a few of the speech acts that provoked moral condemnation all over Western Europe from the thirteenth century onward. A tongue was able to 'break bones' and to inflict considerable damage on the speaker, the listeners and other relevant participants of speech situations. Harmful speech even became its own category within the ecclesiastical system of the deadly sins. The tongue was held responsible for moral pollution within the spiritual realm but was also considered in need of correction in the secular-ethical and legislative realm. Indeed, harmful speech was treated as a sin, as moral misbehaviour, and as a crime.

This research has two aims, both of which are innovative. First, the subject will be systematically analysed in three different domains in order to discover an overarching discourse. No such comparative research into medieval notions of harmful speech conduct is yet available. Second, notions of modern language theory will be used to analyse the textual sources. Until now, medieval perceptions of harmful speech conduct were primarily researched by close reading or limited use of linguistic theories; my method, however, combines a number of insights by linguistic scholars and applies them in a systematic way.

This study has distinguished three different domains:

---

⁴⁸⁵ The Middle Dutch language area consisted of the Netherlands and a number of provinces of present-day Belgium. I would like to emphasize, however, that, paradoxically, Middle Dutch as such does not exist because linguistic unification began only in the sixteenth century. It is in fact an accumulation of regional dialects.

1. Sinful words (ecclesiastical domain)
2. Unethical words (secular-ethical domain)
3. Criminal words (judicial domain)

The first domain (chapter 3 of this book) offers perspectives on the pastoral idiom of harmful speech acts in late-medieval texts about the deadly sins. The second domain (chapter 4) covers perceptions of moral condemnations of speech. The third domain (chapter 5) concerns slanderous words treated as crimes, over which civil (especially local and regional) courts had jurisdiction. The aim of this approach is to look for an overarching discourse that avoids an overly rigid definition of genres and domains and reveals hidden similarities. Views on verbal crimes, for instance, can underscore contemporary thoughts on harmful speech in general, views that were also evoked in ecclesiastical and secular-ethical literature in the same period.

The research reveals the following outcomes. Based on the analysis of Middle Dutch ecclesiastical, legal, and secular-ethical textual sources, there appears to be an overlap between the domains in the construction of harmful speech. Granted the many complications and ramifications thereof, an overarching discourse of perceptions of harmful speech can be found in the Middle Dutch textual sources of the ecclesiastical, legal, and secular-ethical domains. However, the judicial domain reveals some profound differences in comparison with the other two domains.

The overarching discourse is coined in this study as ‘the discourse of the untamed tongue’. In this discourse, the tongue is depicted as a body part with a life of its own, apart from that of the ‘owner’. The tongue has the potential to cause extremely good or extremely bad effects: ‘life and death are in the hands of the tongue’ (Proverbs 18:21) according to the pastoral texts of the ecclesiastical domain. The tongue, however, is inclined to do bad things instead of good. Therefore it has to be controlled, or even better: ‘tamed’. A certain amount of suspicion must always surround the tongue for it can never be totally controlled. A moment of inattention on the part of the ‘tamer’ can cause great harm to him and others. Not only will the tongue blurt out all the words impulsively, it will behave in an immoral way. The inability to tame the tongue is not just an inability to filter words in a rational way, but is also a moral matter.

Words were not considered as harmless signifiers but as face-threatening acts, as instruments capable of inflicting considerable reputational damage – not only on the speaker but on other persons as well. Similarly, harmful speech was constructed as a grace-threatening act: it could tarnish one’s soul. And what has been broken is not easily repaired –

as the textual sources underline. Harmful speech could cause more severe damage than theft or even murder, crimes society usually punishes harshly.

However, not just the utterances themselves are important, but also the motivation behind the words that engenders harmful speech. Moreover, a number of variables in the speech situation appear to be relevant, including the hierarchical relationship between the interlocutors, the gender of interlocutors, and the public setting of the speech situation. Also, a lot of attention is paid to the recipients of harmful speech. They, too, are held responsible for the damaging effects of the spoken words in a speech situation.

Chapter 1 comprises the introduction, of which the main points have been touched on above. The chapter includes an introduction of the research, an account of the selection of the sources, a short overview of the literature on medieval perceptions of harmful speech, an overview of the current methodologies, the notion of ‘discourse’, and the limitations of the research as well as comments on the methodology used. Some remarks about the relevance of this research, both within and beyond medieval studies, in addition to the research questions, round out the opening section of this book. While medieval perceptions of harmful speech form the core of this work, the methodologies and insights extend beyond the concerns of medieval studies. For example, this research could contribute to contemporary discussions about the (damaging) power of words.

Chapter 2 brings together the two different innovative aspects of the research. The first addresses in greater detail the above-mentioned three domains in order to detect an overarching discourse: the ecclesiastical, secular-ethical and judicial domains. This framework provides the (historical) background of and coherence within each domain. The second contains an overview of the relevant modern language theories and an explanation of the method used. Moreover, to avoid crisscrossing through disparate sources (with the risk of creating assumptions about the comparability of what may turn out to be apples and oranges) I have added detailed selection criteria in order to confine the focus within these three domains. I have also included some remarks about the periodization (1300-1550).

My method will provide instruments to analyse the subject more closely. The linguistic method is primarily based on the speech act theory of J.L. Austin and J.R. Searle but rests on other related concepts as well. Firstly, the ‘cooperative principles’ of Paul Grice are taken into account. Grice discerns four ‘rules’ that can be broken in a speech situation: one can talk inefficiently, irrelevantly, untruthfully, and/or unclearly. Ervin

Goffmann's 'theory of face', developed further in the 'politeness theory' of Penelope Brown and Stephen Levinson, implies that speech acts can be face-threatening, i.e. threatening to one's reputation. Lastly, the 'SPEAKING model' of Dell Hymes distinguishes variables in a speech situation, such as setting and scene and the participants.

Then, drawing on the premises of the linguistic method, the following questions guide the structure of chapters 3, 4 and 5. What are considered to be the harmful effects of words and how are they depicted? To what extent is harmful speech conduct constructed as face-threatening and/or grace-threatening acts and to whom? What are the relevant variables of the speech situation (setting/scene, participants et cetera)?

Chapter 3, 'Sinful words', is linked to the ecclesiastical realm and concerns Middle Dutch perceptions of harmful speech labelled as 'sins of the tongue'. This category contains speech acts such as lying, boasting, slandering, (false) swearing, flattery, and seditious speech. Insights were particularly drawn from Middle Dutch pastoral texts about the seven (or eight) deadly sins, especially in the wake of *Summa vitiorum* (1236) written by the Dominican Guillelmus Peraldus. In these pastoral texts, speech is presented as a grave danger to both eternal and earthly life. The chapter is structured according to speech's (damaging) effects on other persons, God, and the speaker himself. Also, attention has been paid to the responsibility of listeners in constituting sinful words.

The analysis produces some striking findings, notably on the equivalence of words and deeds and the importance of intention. Sinful words were elaborately compared to major transgressions like physical abuse, theft, murder and cannibalism. At the same time, when it comes to speech conduct, not the words as such, but the intention or motivation of the speaker constituted the sin; this was often linked to one of the seven deadly sins. For example, the speech sin 'boasting' derives from pride (*superbia*), which was often considered as the root vice of the seven deadly sins.

Harmful words came as a result of someone being unable to tame his tongue. If one could not govern one's tongue, committing sins was inevitable. Moreover, as a result of uttering sinful words, the speaker himself could be damaged. Words could be grace-threatening for the speaker himself: the tongue is presented as crucial to the well-being of the soul of the speaker. Not only was the soul of the speaker in peril, but also his good reputation was at risk. In addition, words could inflict harm on the face or grace of listeners as well, for example if someone wilfully listened to slander. Finally, the public setting and the hierarchical relationship between the interlocutors were relevant aspects of harmful speech conduct.

The fourth chapter, ‘unethical words’, addresses perceptions of harmful speech in secular-ethical (advice) literature, especially literature connected to the writings of Italian jurist Albertanus of Brescia. These texts often comprise an enumeration of citations of biblical wisdom literature like Wisdom of Proverbs or the antique philosophers, mainly Stoic with a special preference for Seneca. The chapter contains two sections. The first concerns foolish words (especially boasting and scolding) and the second is an in-depth analysis of the speech acts flattery and slander.

Foolish words were to be seen, according to Middle Dutch secular-ethical literature, as ‘ungoverned words’. That is, speakers of foolish words were not able to restrain their feelings. Such speakers had a propensity to boast and to quarrel – in fact, they quarrelled in particular because they were not able to brush off false allegations. Furthermore, foolish words were able to inflict damage on souls and on reputations, of the speaker as well as of other participants of the speech situation. This effect was closely entangled with the malignant source of words. As such, speakers of foolish words were seen not only as ‘stupid’, in the sense of irrational, but also as morally corrupt.

The second section of the chapter 4 deals with perceptions of flattery and slander. The two harmful speech acts mirror each other. They do this in two ways. One, flattery can be characterised by praise, whereas slander can be characterised by blame. Two, flattery is uttered directly to the subject of the praise, whereas slander is uttered behind one’s back.

Moreover, flattery is constructed as grace-threatening to the subject of the praise. Slander is particularly face-threatening to the subject of the critical content. Again, the speaker of flattery and slander was motivated by bad intentions, but in contrast to a foolish speaker, he benefitted from a certain measure of immunity when it came to reputation damage. That is to say, the words did not harm his reputation. Moreover, much attention was paid to potential victims of flatterers and slanderers, in addition to the emphasis on the responsibility of listeners to and victims of slander. They too had to make efforts to stop the damaging flattery or word-of-mouth-buzz. One had to adopt a posture of suspicion towards flatterers and slanderers. The best protection against slanderers was not to reveal details about one’s personal life, to wave away all compliments, and not to interfere in someone else’s business. Also, gender and public setting were relevant variables of a speech situation when establishing the harmful effects of unethical words.

The focus of chapter 5 is on ‘criminal words’, as I examine perceptions of slanderous speech from a legislative framework. In late-medieval Western

Europe slander was treated as a crime, a destructive act over which (local and regional) civil courts had jurisdiction. A 1480 local slander lawsuit between landlord Johan Muetsel and his tenant Heyne van den Eynde is used to illustrate some points of a more general nature. In the midst of the lawsuit, landlord Johan Muetsel hurled a punishable expression at his tenant Heyne van den Eynde. He called Heyne ‘a crook and a perjurer’.

This case represents much more than a quarrel between two individuals. Verbal crimes often had a status equal to physical acts, except that instead of bodily wounds, the harm was inflicted on reputations. Moreover, the insult issued by Johan was a wilful act, a calculated utterance and as such intended as an accusation of a crime – an accusation of perjury, to be precise. Insults were often serious accusations and – if proven false and intentionally damaging – severely punished. Not only as applied to the victim, but the convicted ‘speech criminal’ had to suffer serious reputational damage as retribution for his crime: Heyne demanded an *amende honorable*, a ritualised apology. The crime also was a grace-threatening act to Johan, according to religious components of the *amende honorable* like asking forgiveness from God and offering candles to Jesus and Mary. Moreover, with this apology, Johan could prove to Heyne and the court that he had regained control over his tongue. The formula of the apology can also be seen as a strategy to neutralise the face-threatening effects of his slanderous words to Heyne.

In chapter 6 a comparison is made between the notions of harmful speech conduct across the three domains. First, the ecclesiastical and secular-ethical domains are compared. These domains are coherent in many aspects involving notions of harmful speech conduct. Second, the outcomes are compared to those in the judicial domain. This domain, however, reveals some differences – at least, as far as the case study about slander brings to the fore. For example, in the slander case it is very important whether one is speaking the truth or not. Slander is perceived as a false accusation, often an accusation of a crime. The last section of this chapter reflects on possible interfaces between the discourse of the untamed tongue and historical tendencies.

Chapter 7, a short concluding chapter, provides an overview of the ‘discourse of the untamed tongue’, together with the possible incentives of the discourse, and explicitly addresses the usefulness of the method. The concluding section also addresses a number of unanswered questions and opportunities for further research. The closing remarks consider the relevance of the research.

Boiled down to its essence, in Middle Dutch ecclesiastical, secular-ethical, and legal textual sources harmful speech was often seen as the result of an untamed tongue. Observations suggest that, although each domain (ecclesiastical, secular-ethical, and judicial) contains its own emphases, when it comes to the conditions of harmful speech, the sources reveal similar perceptions about the importance of taming the unruly tongue in dealing with such speech acts: 'the discourse of the untamed tongue'. Because of its grave potential danger to the face and grace of the speakers, recipients, and the subjects of the words, the tongue had to be tamed.

Curriculum Vitae

Martine Veldhuizen (1980) studeerde Nederlandse Taal en Cultuur aan de Universiteit Utrecht. Zij specialiseerde zich in Middelnederlandse letterkunde, met bijvakken in de mediëvistiek, en behaalde *cum laude* haar doctoraal in 2005. In haar studietijd was Martine Veldhuizen werkzaam als student-assistent bij de afdeling Middelnederlandse letterkunde en stagiair op de afdeling Oude drukken van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Tijdens en na haar studie was zij werkzaam bij twee wetenschappelijke uitgeverijen en initiator van het digitaliseren van het Fotoarchief Middelnederlands aan de Universiteit Utrecht.

Tussen 2006 en 2013 werkte Martine als promovendus en juniordocent bij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur aan de Universiteit Utrecht. Zij publiceerde onder meer over de zonden van de tong, laatmiddeleeuwse scheldbepalingen en laatmiddeleeuwse opvattingen over eigenroem. Daarnaast was zij eindredacteur van *Nednr. Tijdschrift voor Utrechtse neerlandici*. Ook presenteerde Martine haar onderzoek in het tv-programma *De wereld draait door* in april 2009. Zij vertegenwoordigde de promovendi van het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur in het Postdoc- en Promovendi-Overleg en was bestuurslid van het Utrecht Centre of Medieval Studies. Daarnaast organiseerde zij diverse congressen en sessies binnen de mediëvistiek.